

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

ЗАМЕЖНАЯ БЕЛАРУСІСТЫКА

Герман Бідэр

**ВЫБРАНЫЯ ПРАЦЫ
ПА БЕЛАРУСКІМ
МОВАЗНАЎСТВЕ**

Пад агульнай рэдакцыяй
М. Р. Прыгодзіча, Г. Генчэля

МІНСК
БДУ
2021

УДК 81(436)(092)Бідэр Г. + 811.161.3

ББК 81д.Бідэр Г. + 81.411.3

Г38

Серыя заснавана ў 2020 г.

Навуковы рэдактар серыі
доктар філалагічных навук прафесар І. С. Роўда

Рэдакцыйная калегія серыі:

М. Р. Прыгодзіч (гал. рэд.),

**С. А. Важнік, І. А. Гапоненка, С. М. Запрудскі, А. А. Кожынава,
Г. І. Кулеш, Н. Б. Мячкоўская, П. І. Навойчык, П. І. Навуменка,
А. А. Прыгодзіч, Т. Р. Рамза, І. Э. Ратнікава, В. Д. Старычонак,
М. М. Хмяльніцкі, Г. А. Цыхун, І. А. Чарота**

Складальнікі: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук прафесар *В. П. Русак*;

доктар філалагічных навук прафесар *Н. У. Чайка*

Герман Бідэр. Выбраныя працы па беларускім мовазнаўстве / склад.:
Г38 А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча,
Г. Генчэля. – Мінск : БДУ, 2021. – 223 с., [8] арк. каляр. іл. – (Замежная
беларусістыка).

ISBN 978-985-566-979-2.

Выданне прысвечана вядомаму аўстрыйскаму беларусісту і даследчыку
іншых славянскіх моў Г. Бідэру. Прыводзяцца найбольш значныя працы
навукоўца, у якіх асвятляюцца актуальныя праблемы гісторыі і сучасны
стан беларускай мовы; падаецца тэкст першай беларускай граматыкі Антона
Луцкевіча (Вільня, 1916), падрыхтаванай для слухачоў настаўніцкіх курсаў
1915/16 навучальнага года.

Адрасуецца навукоўцам, студэнтам і выкладчыкам вышэйшых наву-
чальных устаноў, дбайным рупліўцам роднага слова.

УДК 81(436)(092)Бідэр Г. + 811.161.3

ББК 81д.Бідэр Г. + 81.411.3

ISBN 978-985-566-979-2

© БДУ, 2021

ЗАМЕЖНАЯ БЕЛАРУСІСТЫКА

Цяжка ўявіць сабе хоць бы адну з еўрапейскіх моў і літаратур, якімі б не цікавіліся замежныя лінгвісты і літаратары. Беларуская мова і літаратура не выключэнне.

У пачатку XIX ст. беларуская мова разам з іншымі славянскімі мовамі стала аб'ектам параўнальна-гістарычнага мовазнаўства. Праца, у якой гэта пытанне разглядалася, выйшла ў 1826 г. (Шафарык П. Гісторыя славянскіх моў і літаратур паводле ўсіх дыялектаў. Пешт, 1826). Але грунтоўна беларуская мова пачала вывучацца замежнымі даследчыкамі толькі ў другой палавіне XX ст., у значнай ступені дзякуючы кантактам беларускіх навукоўцаў з вучонымі з Аўстрыі, Польшчы, Германіі, Венгрыі, Балгарыі і іншых краін.

Цікавасць да беларускай мовы, літаратуры, культуры не знізілася і ў XXI ст., калі сталі распрацоўвацца міжнародныя праекты. Фактычна першым з іх быў праект «Змены ў сучасных славянскіх мовах. 1945–1995 гг.», што выконваўся ў Апольскім універсітэце (Польшча) і вынікам якога сталі асобныя манаграфіі па ўсіх славянскіх мовах (Беларуская мова / навук. рэд.: А. Лукашанец, М. Прыгодзіч, Л. Сямешка. Opole, 1998. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich)). Яшчэ адзін прыклад – праект «Трасянка ў Беларусі: змешаны код як вынік беларуска-рускага моўнага кантакту (моўнае структураванне, сацыялінгвістычныя механізмы ідэнтыфікацыі і “эканоміка” мовы)». Яго ініцыятарам і кіраўніком з'яўляўся прафесар Альдэнбургскага ўніверсітэта імя Карла фон Асецкі (Германія) Герд Генчэль. Выкананне адзначанага праекта стымулявала цікавасць да беларускай мовы, у навуковы ўжытак быў уведзены значны фактычны матэрыял.

З 2012 г. пад кіраўніцтвам прафесара Г. Генчэля распрацоўваецца другі міжнародны праект – «Германізмы ў славянскіх мовах». Першай яго часткай стала падрыхтоўка бібліяграфічных даведнікаў па даследаванні германізмаў у гэтых мовах, што, у прыватнасці, адлюстравана ў кнізе: Германізмы ў беларускай мове / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генчэль ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск, 2015. Супрацоўнічаюць з Альдэнбургскім універсітэтам і нашы літаратары.

Вопыт даследавання беларускай мовы замежнымі навукоўцамі прадстаўлены ў манаграфічна-хрэстаматыйным выданні «Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў» М. Р. Прыгодзіча і А. А. Прыгодзіч (Мінск, 2010), у якім разглядаецца навукова-даследчая дзейнасць такіх замежных беларусістаў,

як Г. Бідэр, Г. Генчэль, К. Гутшміт, А. Золтан, Л. Пісарэк, Э. Смулкова. Аўтары гэтай кнігі адзначаюць, што яна стала першай спробай у беларусістыцы даць апісанне навуковай дзейнасці некаторых замежных лінгвістаў XX – пачатку XXI ст., працы якіх не толькі характарызуюць тыя ці іншыя рысы беларускай мовы, але і ўмацоўваюць яе аўтарытэт на лінгвістычнай карце Еўропы.

Змест адзначанага выдання – сведчанне таго, што беларуская мова, як і ў цэлым беларуская культура, – адметная з’ява ў сусветнай культурнай прасторы. Каб больш грунтоўна прадэманстраваць цікавасць да гэтай з’явы з боку замежных навукоўцаў, спатрэбілася серыя кніг з максімальна поўным прадстаўленнем прац іх аўтараў.

Першая з серыі кніг прысвечана вядомаму аўстрыйскаму лінгвісту доктару філалагічных навук прафесару Герману Бідэру, у якога знаёмства з беларускай мовай адбылося ў 60–70-я гг. мінулага стагоддзя, калі ён вырашыў самастойна вывучаць яе гісторыю. Гэта знаёмства з цягам часу перарасло ў захапленне нашай мовай, у цікавасць да яе лексікі, граматыкі, кантактаў з іншымі мовамі, аб чым навуковыя супрацоўнікі, выкладчыкі, студэнты, аспіранты і магістранты змогуць даведацца, прачытаўшы прадстаўленае выданне.

І. С. Роўда,
доктар філалагічных навук, прафесар

АД СКАДАЛЬНІКАЎ

У зборніку выбраных прац прафесара Германа Бідэра прыводзяцца навуковыя артыкулы і асобныя часткі манаграфічных даследаванняў, апублікаваныя ў розныя гады на працягу другой палавіны XX – пачатку XXI ст. Навуковыя матэрыялы ў цэлым падаюцца паводле значнасці разглядаемых праблем, ад першага сур’ёзнага даследавання па Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1529 г. (артыкул быў апублікаваны ў 1973 г.) да прац 2010-х гг. Пры гэтым складальнікі палічылі неабходным прывесці рукапісную «Граматыку» Антона Луцкевіча 1916 г. на пачатку кнігі, тым самым прызнаючы не толькі навуковае першынство Г. Бідэра ў вывучэнні беларускай граматыкаграфіі, але і ўвядзенне ў навуковы зварот арыгінальнага тэксту. І хоць «Граматыка» была апублікавана ў складзе двухтомнай манаграфіі ў Германіі, невялікі наклад выдання не мог задаволіць інтарэс з боку навуковай грамадскасці Беларусі.

Што датычыцца выбару тых ці іншых прац, то мы кіраваліся найперш прынцыпам навуковай значнасці даследаванняў Г. Бідэра і іх ролі ў гісторыі беларускай лінгвістыкі, непасрэднага звароту навукоўца да найбольш актуальных праблем функцыянавання беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе грамадскага жыцця краіны. Шмат якія з публікацый аўстрыйскага беларусіста сталі своеасаблівым першаадкрыццём навуковай праблематыкі, вызначалі тыя моманты ў беларускім мовазнаўстве, якія патрабавалі асаблівай увагі і крытычнага асэнсавання з боку айчынных даследчыкаў. Некаторыя палажэнні прац Г. Бідэра сёння ўспрымаюцца як не зусім актуальныя, патрабуюць пэўных удакладненняў і каментарыяў. Складальнікі палічылі неабходным прывесці іх без скарачэнняў, каб захаваць гістарычны кантэкст і часавую арыентацыю аўтара. Тэкст «Граматыкі» А. Луцкевіча падаецца з захаваннем усіх арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцей рукапісу, пры гэтым таксама прыводзяцца асобныя каментарыі і ўдакладненні Г. Бідэра.

Да кожнага артыкула падаецца інфармацыя як аб першай публікацыі, так і аб наступных. Пры неабходнасці прыводзяцца звесткі аб перакладчыках.

З ДУМАЙ ПРА БЕЛАРУСЬ

Цікавасць да беларускай мовы ў навуковых колах Аўстрыі ўзнікла толькі ў другой палавіне XX ст. Хутчэй гэта было не столькі навуковае зацікаўленне праблематыкай адной з «малодшых» на той час (у параўнанні з рускай) усходнеславянскіх моў, колькі імкненне хоць нешта ведаць з яе граматыкі, графікі і арфаграфіі, лексікі, фанетыкі падчас правядзення параўнальна-тыпалагічных даследаванняў на міжславянскім матэрыяле. Нягледзячы на тое што ў Венскім універсітэце кафедра славянскай філалогіі існавала з 1849 г. і мела даўнія традыцыі ў галіне русістыкі, паланістыкі, багемістыкі і інш., пра Украіну і Беларусь там доўгі час проста не ведалі. Не было ні практычных заняткаў, ні тэарэтычных выкладаў на мовах гэтых славянскіх народаў. Як прызнаецца ў адным з інтэрв'ю Герман Бідэр, прыходзілася самастойна шукаць доступ да крыніц фактычнага матэрыялу, адшукваць старыя беларускія і ўкраінскія тэксты, паглыбляцца ў гістарычную праблематыку гэтых моў: «...для мяне сталася сапраўдным адкрыццём, што ёсць у Беларусі вялікая культурна-гістарычная спадчына, што старабеларуская мова ўжывалася працяглы час у самых розных сферах жыцця» (ЛіМ. 1994. 7 кастрычніка).

Герман Бідэр (Hermann Bieder) нарадзіўся 21 кастрычніка 1941 г. у Маркесдорфе ў Ніжній Аўстрыі, у якой з 1945 да 1955 г. знаходзіліся савецкія войскі. Скончыў Венскую гандлёвую акадэмію і Венскі ўніверсітэт, атрымаў кваліфікацыю перакладчыка з рускай мовы. Вывучаў на працягу 1963–1970 гг. славянскую філалогію і ўсходнееўрапейскую гісторыю, у 1970 г. абараніў кандыдацкую дысертцыю «Станіслаў Бжазоўскі і расійская літаратура». У 1966 і 1967 гг. Г. Бідэр праслухаў курс балгарскай мовы і літаратуры ў Сафійскім універсітэце і прайшоў гадавую стажыроўку ў Варшаўскім універсітэце. З 1971 да 1985 г. працаваў асістэнтам у Інстытуце славістыкі Зальцбургскага ўніверсітэта, у 1972 і 1973 гг. паўторна праслухаў курс па балгарыстыцы ў Сафіі і прайшоў стажыроўку ў Інстытуце польскай мовы Польскай акадэміі навук у Кракаве.

Знаёмства з беларускай мовай у Г. Бідэра адбылося ўлетку 1965 г., калі ён па дарозе ў Маскву купіў на брэсцкім вакзале беларускую газету і ў цягніку паспрабаваў прачытаць яе. Паколькі к таму часу ён ужо добра ведаў рускую і польскую мовы, то чытаць беларускія тэксты, асабліва старыя, было параўнальна нескладана.

У 1970-я гг. для аўстрыйскага славіста атрымаць стажыроўку ў Савецкай Беларусі было амаль немагчыма, і Г. Бідэр вырашыў самастойна заняцца вывучэннем гісторыі беларускай мовы, найперш такіх яе помнікаў, як статуты Вялікага Княства Літоўскага 1529 і 1588 гг. Навуковыя публікацыі вучонага ў гэты перыяд былі прысвечаны старажытным нямецка-беларускім моўным кантактам у галіне фанетыкі і правапісу, высвятленню ролі польскага пасрэдніцтва ў такім узаемадзеянні (*Das Litauische Statut von 1529: Bemerkungen zur historischen Orthographie und Phonetik der Altweissrussischen Rechtsprache* [Літоўскі Статут 1529 г.: назіранні над гістарычнай арфаграфіяй і фанетыкай старабеларускай юрыдычнай мовы] // *Wiener Slawistisches Jahrbuch*. 1973. Bd. 18. S. 111–127; *Die morphologische Adaptation deutscher Substantiva in Altweissrussischen Sprachdenkmälern aus der Sicht der deutschen historischen Morphologie* [Марфалагічная адаптацыя нямецкіх назоўнікаў у старабеларускіх моўных помніках з пункту гледжання нямецкай гістарычнай марфалогіі] // *The J. of Byelorussian Studies*. 1978. Vol. IV, № 2. P. 3–24). Грунтоўным падмуркам для аўстрыйскага лінгвіста сталі калектыўная манаграфія «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» пад рэд. А. Я. Баханькова, А. І. Жураўскага, М. Р. Судніка (Мінск, 1970), манаграфічныя даследаванні М. Булахава, А. Булыкі, А. Жураўскага, Л. Шакуна і інш. І хоць сам Г. Бідэр з вышыні сённяшняга часу свае першыя беларусазнаўчыя працы ацэньвае толькі як своеасаблівы вопыт пачаткоўца, ужо ў іх ён выявіўся як удумлівы і сур'ёзны навуковец з уласным поглядам на развіццё пэўных з'яў у гісторыі беларускай мовы. Беларусазнаўчым даследаванням таксама паспрыялі асабістыя кантакты з беларускімі лінгвістамі падчас двухмесячнай стажыроўкі ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР, якую ўсё ж атрымалася арганізаваць у 1977 г.

Вывучэнне германізмаў на аснове картатэкі гістарычнага слоўніка беларускай мовы, абмеркаванне розных праблем гістарычнага развіцця старабеларускай мовы і пытанняў сучаснай беларускай літаратурнай мовы з А. Жураўскім, А. Булыкам, А. Міхневічам, А. Падлужным, У. Свяжынскім, І. Крамко, М. Бірылам, П. Садоўскім і іншымі пераканала Г. Бідэра ў правільнасці выбару навуковых прыярытэтаў, дазволіла скарэктываваць уласныя погляды на гістарычны лёс беларускай мовы, па-новаму ацаніць моўную сітуацыю ў тагачасным беларускім грамадстве. Назапашаны фактычны матэрыял з беларускай і іншых славянскіх моў стаў асновай доктарскай дысертацыі «Нямецкія словаўтваральныя элементы ў славянскіх мовах», абароненай у 1986 г.

Праца над доктарскай дысертацыяй і пэўныя складанасці сацыяльна-палітычнага і культурна-адукацыйнага кшталту на некаторы час прыпынілі

кантакты Г. Бідэра з беларускімі калегамі. Новым вітком яго беларусазнаўчай дзейнасці сталі 1990-я гады, калі з’явілася рэальная магчымасць для адраджэння моцна зрусіфікаваных нацыянальных моў і выканання імі ў поўным аб’ёме функцый агульнадзяржаўнага і агульнанароднага сродку зносін. На гэты ж перыяд прыпадае і актыўная грамадска-культурніцкая дзейнасць Г. Бідэра як замежнага ганаровага члена Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў.

Пра плённасць і незвычайную працавітасць вучонага ў галіне беларусістычных даследаванняў гэтага часу яскрава сведчыць храналогія навуковых дакладаў, рэфератаў, газетных і часопісных публікацый, інтэрв’ю:

- Сучасная моўная і культурная палітыка ў Беларусі (Патсдам, 1992);
- Нямецкамоўная Еўропа і Беларусь (Культура. 1992. № 17);
- Моўная сітуацыя ў Беларусі (Прага, 1993);
- Гісторыя моўнай палітыкі ў Беларусі 1905–1993 гг. (Вена, 1993);
- Тэндэнцыі моўнай палітыкі ў Беларусі (Лейпцыг, 1994);
- Сацыялінгвістычныя аспекты беларускай мовы (Берлін, 1995);
- Абнаўленне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння (Мінск, 1995);
- Перспектывы сучаснай беларускай літаратурнай мовы (Інсбрук, 1995);
- Тэндэнцыі развіцця нормаў беларускай літаратурнай мовы (Ольштын, 1995);
- Праблемы нармалізацыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы (Грайсвальд, 1995);
- Да пытання аб моўнай сітуацыі і моўнай палітыцы ў Беларусі (Інсбрук, 1996);
- Аўстрыйскі славіст – пра лёс мовы (інтэрв’ю) (Наша ніва. 1997. 3 лістапада);
- Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы (Мінск, 1997);
- Праблемы нармалізацыі заходнепалескай літаратурнай мовы (Львоў, 1998);
- Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі (Мінск, 1998);
- Сучасная моўная сітуацыя ў Беларусі (Мінск, 2001) і інш.

У 1990-я гг. у вышэйшай ступені выявіліся такія рысы Г. Бідэра – навукоўца, як эрудыраванасць, глыбокая дасведчанасць і аб’ектыўнасць, шчырая павага да беларускай мовы і культуры, імкненне паспрыяць далейшаму развіццю беларускага пісьменства. Вучоны не толькі даследуе моўную сітуацыю ў Беларусі пачатку і сярэдзіны 1990-х гг., першае і другое адраджэнне беларускай мовы і культуры, рэлігійнае і палітычнае развіццё, моўнае заканадаўства ў краінах былога Савецкага Саюза, але і спрабуе прадбачыць далейшыя шляхі развіцця беларускай і іншых усходнеславянскіх моў, найперш у галіне лексіка-стылістычных сродкаў і тэрміналогіі. Заклапочана-сенсацыйным у гэтым пла-

не стаў даклад «Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы», з якім аўстрыйскі лінгвіст выступіў у 1997 г. у Беларускам дзяржаўным універсітэце на Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя».

Менавіта ў гэтым выступленні знайшла сваё далейшае развіццё і абгрунтаванне выказаная Г. Бідэрам у папярэдніх працах думка пра абнаўленне беларускай мовы за кошт уласных рэсурсаў дзеля яе ўзбагачэння, а таксама для больш выразнага адрознення яе ад суседніх славянскіх моў. Як лічыць вучоны, «развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы, якой трэба пазбягаць аднабаковых шляхоў свайго папаўнення, павінна сыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў, і толькі ў трэцюю чаргу за кошт запазычанняў з іншых моваў»¹. І калі тэзіс аб папаўненні лексіка-стылістычных сродкаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы за кошт дыялектызмаў і запазычанняў быў даўно прыняты беларускай лінгвістыкай, то ўключэнне сюды індывідуальна-аўтарскай намінацыі катэгарычна адмаўлялася, хоць практыка паўсядзённага маўлення на радыё і тэлебачанні, а таксама газетна-часопісныя матэрыялы сведчылі аб адваротным. Ці не дзякуючы толькі Г. Бідэру і некаторым яго прыхільнікам у беларускай мове ў нашы дні прыжыліся неалагізмы *прынамсі, напрыканцы, трубацяг, выснова, згадаць, нагода, хмарачос* і да т. п.

У апошнія дзесяцігоддзі зацікаўленнямі вучонага сталі праблемы граматычнай тэрміналогіі ўсходніх славян. З беларусазнаўчых прац у гэтым напрамку адзначым даклады Г. Бідэра «Польска-беларускія моўныя кантакты ў галіне лінгвістычнай тэрміналогіі (на матэрыяле “Беларускай граматыкі для школ” Браніслава Тарашкевіча)» (2005) і «Стварэнне мовазнаўчай тэрміналогіі беларускай мовы ў дваццатыя гады XX стагоддзя» (2006) на навуковых канферэнцыях у Мінску, артыкул «Тэрміналагічныя праблемы класіфікацыі сказаў у ранняй беларускай граматыкаграфіі» ў зборніку прац да 75-годдзя прафесара А. Мальдзіса «Беларусь і беларусы ў прасторы і часе» (Мінск, 2007). Нарэшце, у 2017 г. намаганнямі прафесара Альдэнбургскага ўніверсітэта Герда Генчэля ў серыі *Studia Slavica Oldenburgensia* выйшла грунтоўная двухтомная манаграфія Г. Бідэра, прысвечаная граматыцы А. Луцкевіча (Anton Luckievič. *Belaruskaja hramatyka. Vil'nja, 1916* : in 2 Bde / Hrsg. H. Bieder. Oldenburg, 2017. (*Studia Slavica Oldenburgensia* ; 28.1–28.2) /

¹ Бідэр Г. Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. / адк. рэд.: Л. І. Сямешка, М. Р. Прыгодзіч. Мінск, 1998. С. 5.

Anton Luckevich. Belarusian grammar. Vilnius, 1916 : in 2 vol. / ed. H. Bieder. Oldenburg, 2017. (Studia Slavica Oldenburgensia ; 28.1–28.2)). Дзякуючы гэтай працы навуковая грамадскасць змагла пазнаёміцца з арыгінальным рукапісам аднаго з пачынальнікаў беларускай граматыкаграфіі.

Навуковая і арганізатарская дзейнасць Г. Бідэра як галоўнага спецыяліста ў галіне беларускай мовы ў нямецкамоўных краінах Еўропы з’явілася яскравым прыкладам для іншых замежных лінгвістаў, стала асновай новых праектаў, звязаных з вывучэннем асаблівасцей беларускай мовы. Так, на працягу многіх гадоў праблему «трасянку» на матэрыяле беларускага гутарковага маўлення даследуе прафесар Г. Генцэль з Альдэнбургскага ўніверсітэта ў Германіі, пад яго кіраўніцтвам ажыццяўляецца міжнародны праект, прысвечаны германізмам у славянскіх мовах. Беларуская мова становіцца аб’ектам даследавання ў некаторых іншых універсітэтах Аўстрыі і Германіі, запатрабаванасць набываюць навуковыя распрацоўкі беларускіх лінгвістаў. Ва ўсім гэтым бачыцца несумненная заслуга Германа Бідэра – шчырага рупліўца на ніве беларускай лінгвістычнай навукі.

М. Р. Прыгодзіч,
доктар філалагічных навук, прафесар

**З БЛІЗКІХ
І ДАЛЁКІХ ДАРОГ
(АЎТАБІЯГРАФІЧНЫЯ
НАТАТКІ)**

1940–50-я гг. Нарадзіўся я 21 кастрычніка 1941 г. у невялікім мястэчку Маркерсдорф на рацэ Пілах непадалёку ад Санкт-Пёльтэна, галоўнага горада Ніжняй Аўстрыі, у той час, калі Аўстрыя знаходзілася ў складзе Германскай імперыі (1938–1945). Я вырас у сельскай абшчыне Бранд-Лаабен, калі Ніжняй Аўстрыі з’яўлялася часткай савецкай зоны (1945–1955). Паколькі ў мяне была пэўная схільнасць да замежных моў у час навучання ў сярэдняй школе ў Санкт-Пёльтэне і Вене (1956–1962), дзе сярод маіх любімых прадметаў былі англійская, французская мовы і латынь, я вырашыў, што адной з іх буду займацца пасля сканчэння сярэдняй школы, маючы на ўвазе вывучэнне мовы і літаратуры.

У сваёй юнацкай самаўпэўненасці я не хацеў задавальняцца відавочным вывучэннем нямецкай або англійскай моў, таму меркаваў выбраць самую запатрабаваную філалагічную дысцыпліну, а менавіта ўсходазнаўства або, магчыма, нават кітаістыку. Нарэшце, я рэальна ацаніў свае магчымасці і вырашыў прысвяціць сябе сур’ёзнаму вывучэнню славістыкі – рашэнне, пра якое я ніколі не шкадаваў, таму што славістыка таксама аказалася надзвычай шырокай і складанай галіной.

У 1962–1965 гг. вучыўся ў Венскім універсітэце (скончыў з дыпламам перакладчыка з рускай мовы). Паралельна з засваеннем перакладчыцкай праграмы ў Венскім універсітэце на працягу 1963–1969 гг. я стала вывучаў славянскую філалогію і гісторыю Усходняй Еўропы. Кафедра славянскай філалогіі ў Венскім універсітэце належыць да найстарэйшых навукова-даследчых устаноў такога кшталту ў Еўропе (заснавана ў 1849 г. у шматэтнічнай Габсбургскай манархіі). Яна мела багатую бібліятэку старых кніжных калекцый і ганарылася сваёй шырокай арыентацыяй на выкладанне і даследаванне, наколькі гэта было магчымым, усёй Славіі, не абмяжоўваючыся асобнымі субдысцыплінамі славяназнаўства. Адпаведна існавалі навукова-практычныя курсы па большасці славянскіх моў і літаратур. Для дактарантуры я выбраў асноўныя прадметы па рускай мове (руская літаратура – Г. Вітрцэнз (G. Wytrzens), руская мова, царкоўнаславянская і паўднёва-славянская лінгвістыка – Ё. Гам (J. Hamm)), польскай мове (польская літаратура – Г. Вітрцэнз) і багемістыцы (чэшская мова і літаратуразнаўства – Ф. Рэп (F. Repp)). Адзначу, што энцыклапедычны кампаратывіст Г. Вітрцэнз меў вялікі поспех у прапанаваных курсах, якія датычыліся амаль усёй славянскай літаратуры. Падчас вывучэння славістыкі я наведваў курсы не толькі па рускай мове, але і па польскай, сербскахарвацкай (цяпер асобныя сербская і харвацкая мовы. – Рэд.) і балгарскай мовах. Сваёй кваліфікацыяй гісторыка

Усходняй Еўропы я абавязаны галоўным чынам В. Ляйчу (W. Leitsch), грунтоўнаму знаўцу Расіі і Польшчы.

У 1966/67 навучальным годзе я праходзіў стажыроўку ў Варшаўскім універсітэце, працуючы над дысертацыяй «Станіслаў Бжазоўскі і расійская літаратура» (навуковы кіраўнік Г. Вітрцэнз; Вена, 1969, 262 с.), якая мае пэўнае значэнне для даследавання больш позніх польска-рускіх літаратурных сувязей. Пасля сканчэння традыцыйнага філасофскага факультэта (цяпер філолага-культуралагічны факультэт) я быў пакінуты ў ім для атрымання ступені доктара філасофскіх навук (ліпень 1970 г.), якая ў Беларусі прыблізна адпавядае ступені кандыдата філалагічных навук.

Падчас вывучэння славістыкі ў Венскім універсітэце я заўважыў, што ніводзін са шматлікіх вучэбных курсаў не быў прысвечаны ўкраінскай і беларускай філалогіі. Маё знаёмства з беларускай пісьмовай мовай адбылося ўлетку 1965 г., калі я ехаў у Маскву і на вакзале ў Брэсце купіў у кіёску беларускую газету і потым у цягніку паспрабаваў прачытаць яе. Паколькі к таму часу я ўжо добра ведаў рускую і польскую мовы, то чытаць беларускія тэксты, асабліва старыя, было параўнальна нескладана. Пасля вяртання ў Вену я пачаў шукаць ва ўніверсітэцкай бібліятэцы граматыку беларускай мовы, але не здолеў нічога знайсці, акрамя рускамоўнай граматыкі беларускай мовы Ц. Ломцева (1956), якая, аднак, не змагла мне дапамагчы ў авалоданні беларускай мовай.

1970-я гг. Пасля працы ў 1971 г. у якасці навуковага супрацоўніка ў Інстытуце славянскай філалогіі пры Зальцбургскім універсітэце, які быў заснаваны ў 1960-х гг. і ўзначальваўся балгарскім балканістам І. Галабавым (I. Galabov), я стараўся пашырыць свае лінгвістычныя і культуралагічныя веды па беларускай і ўкраінскай філалогіі. Я ўсведамляў, што не буду мець задавальненне ад рускіх даследаванняў, якімі ў сваёй большасці абмяжоўваліся нямецкамоўныя славісты, таму што хацеў сур'ёзна паглыбіцца ў малавывучаныя пытанні беларускага і ўкраінскага словаўтварэння. Аднак з самага пачатку мне было не ўсё зразумела, паколькі я даследаваў пісьмовыя крыніцы ўкраінскай мовы, аб існаванні і значэнні якой наўрад ці хто ў Аўстрыі (акрамя некалькіх экспертаў) меў хоць нейкае ўяўленне ў той час. Добра валодаючы рускай і польскай мовамі, я без цяжкасцей чытаў і разумеў старабеларускія тэксты, але доўгі час мне не ўдавалася дасягнуць дастатковага ўзроўню ў сучасным пісьменстве. Вывучыў сучасную беларускую мову ў мяне не было магчымасці яшчэ і таму, што ў Зальцбургу не было з кім гаварыць на ёй. Пры выкладанні я павінен быў прытрымлівацца ўстаноўленых вучэбных праграм, а ў навуковых даследаваннях у мяне маглі

быць свае зацікаўленні. Для атрымання шырокай лінгвістычнай базы я ўзяўся за дыяхроннае і сінхроннае вывучэнне ўсходне- і заходнеславянскіх моў (у іх стандартным, дыялектным і сацыякультурным аспектах) з пункту гледжання моўнай сістэмы, ужывання мовы, моўных кантактаў, моўнай палітыкі, перадачы тэксту, гісторыі культуры і гісторыі навукі. Аднак у будучыні мне ўдалося рэалізаваць толькі частку з гэтых праектаў.

Вучэбная праграма зальцбургскага славяназнаўства была сканцэнтравана на рускай, старабалгарскай/царкоўнаславянскай, балгарскай, сербска-харвацкай і польскай мовах, украінская і беларуская мовы ўвогуле не былі прадстаўлены. Пасля атрымання габілітацыі я паспрабаваў перадаць веды аб беларускай і ўкраінскай мовах студэнтам Зальцбургскага ўніверсітэта ў час выкладання ўводных, агульных і параўнальных моўных курсаў. Гэта былі такія курсы, як знаёмства з усходнеславянскімі мовамі, параўнанне рускай, украінскай і беларускай моў, тыпалогія славянскіх моў, сацыяльная дыферэнцыяцыя славянскіх моў, сацыялінгвістыка ва Усходняй Еўропе і моўная палітыка ў Савецкім Саюзе.

У Зальцбургу ў пачатку 1970-х гг. я пазнаёміўся з Ф. Нойрайтэрам (F. Neureiter), даўнім старшынёй зальцбургскага Аўстрыйска-польскага таварыства, які хоць і не меў славістычнай адукацыі, але валодаў выключнымі ведамі ў галіне польскай, кашубскай і беларускай літаратуры, як мастак-самавучка і этнограф стварыў багатую прыватную бібліятэку з многімі бібліяфільнымі рарытэтамі. Нойрайтэр паведаміў мне, што пасля Другой сусветнай вайны на паўднёвым ускрайку Зальцбурга быў лагер для інтэрніраваных людзей з Беларусі, дзе публікаваліся некаторыя газеты, асобныя з якіх захоўваліся ў яго калекцыі. Нойрайтэр, які асабліва цікавіўся больш дробнымі і праблемнымі мовамі і з якім я дзесяцігоддзямі сябраваў, напісаў першую гісторыю кашубскай літаратуры на нямецкай мове (Мюнхен, 1978), а таксама надрукаваў па-нямецку беларускую анталогію (Мюнхен, 1983).

Сваё даследаванне ў Зальцбургу я пачаў з вывучэння тэкставай перадачы мовы старажытнага юрыдычнага і адміністрацыйнага пісьменства XVI ст., з дапамогай якой я імкнуўся высветліць тэкставыя сувязі паміж старой беларускай і польскай версіямі вялікалітоўскіх статутаў. Маючы ў якасці прыкладу манаграфію нарвежскага балтыста і славіста Х. Станга (Ch. Stang) «Заходняруская канцылярыя Вялікага Княства Літоўскага» (Осла, 1935), я ўсё яшчэ карыстаўся ўстарэлым тэрмінам «заходнярускі», які наўрад ці ўжываўся ў нямецкамоўнай славістыцы. Аднак неўзабаве высветлілася, што навуковая сітуацыя для маіх даследаванняў стала неспрыяльнай, паколькі

я не меў доступу да іншых гістарычных тэкстаў гэтага аўтара. Я не змог яго атрымаць нават праз міжбібліятэчны абанемент міжнароднай бібліятэкі, паколькі неабходныя тэксты ў асноўным захоўваліся ў бібліятэках і архівах Савецкага Саюза.

Натхнёны публікацыяй А. Булькі «Даўнія запазычанні беларускай мовы» (Мінск, 1972), я меркаваў у будучыні даследаваць лексічныя германізмы ў старабеларускім пісьменстве. Для высвятлення сувязей паміж германізмамі ў старабеларускай і старапольскай літаратуры (я ў першую чаргу цікавіўся функцыянаваннем польскай мовы ва ўсходнеславянскім рэгіёне) я меў аднамесячныя стажыроўкі з 1973 па 1975 г. у Інстытуце мовазнаўства Польскай акадэміі навук у Кракаве (аддзел: Слоўнік старапольскі, кіраўнік С. Урбаньчык (S. Urbańczyk)). Менавіта праз С. Урбаньчыка я пазнаёміўся з Г. Цыхуном, які таксама ў 1974 г. з навуковымі мэтамі быў у Кракаве і з якім я сябрую з таго часу.

Дзякуючы маім кантактам з Ф. Нойрайтэрам у сярэдзіне 1970-х гг. у Зальцбургу я пазнаёміўся з грэка-каталіцкім святаром А. Надсанам, які запрасіў мяне да супрацоўніцтва ў лонданскі The Journal of Byelorussian Studies, а пазней я даведаўся, што ён быў даўнім дырэктарам лонданскага даследчага інстытута і музея Францыска Скарыны і як апостальскі візітар грэка-каталіцкай канфесіі пабываў у многіх краінах.

Прыкладна ў сярэдзіне 1970-х гг. я вырашыў стварыць слоўнік германізмаў у старабеларускай мове. Распрацоўка гэтай тэмы ў навуковай літаратуры была недастатковай, і мне хацелася яе пашырыць. У наступныя гады ў мяне з'явілася ідэя класіфікацыі слоўнік германізмаў у старажытнай літаратуры (да 1800 г.) для ўсіх славянскіх моў, таму я стаў вывучаць раннія германізмы рускай, украінскай, чэшскай, славенскай, харвацкай, сербскай і балгарскай моў. У выніку атрымаўся рукапісны паказальнік амаль на 100 000 уліковых картак. Для вызначэння ханалогіі і спосабаў запазычання слоў я таксама даследаваў крыніцы познесярэднявечнай і ранняй сучаснай нямецкай мовы, выкарыстаў гістарычныя нямецкія слоўнікі і атласы нямецкіх дыялектаў з мэтай устанавлення магчымых нямецкіх прататыпаў запазычаных германізмаў. У выніку, аднак, аказалася, што задача тлумачэння германізмаў занадта складаная з пункту гледжання параўнальнага славянскага і германскага мовазнаўства. Па розных прычынах (у тым ліку адсутнасць гістарычных слоўнікаў славянскіх моў або іх няпоўныя (незакончаныя) варыянты, неадназначнасць літар лацінскага і кірылічнага алфавітаў) мне не ўдалося сістэматызаваць, інтэрпрэціраваць і апублікаваць мноства сабраных матэрыялаў у наступныя некалькі гадоў.

У жніўні – верасні 1977 г. я атрымаў стыпендыю Аўстрыйскай акадэміі навук для двухмесячнай стажыроўкі ў аддзеле гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства Беларускай акадэміі навук. Маім канкрэтным праектам у Мінску было даследаванне германізмаў на матэрыяле картатэкі гістарычнага слоўніка старабеларускай мовы. Дырэктар Інстытута А. Жураўскі дазволіў мне ацаніць багаты фонд установы, растлумачыў гістарычнае развіццё старабеларускай літаратуры, падзяліўся сваімі думкамі аб стварэнні, пашырэнні і стандартызацыі новай літаратурнай мовы. Падчас знаходжання ў Мінску я сустрэў Г. Цыхуна, які тады быў вучоным сакратаром Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа. Паступова я пазнаёміўся з усімі аддзеламі Інстытута і іх шматлікімі супрацоўнікамі, у тым ліку з А. Булыкам, І. Крамко, А. Аксамітавым, А. Крывіцкім, А. Падлужным, А. Міхневічам, В. Мартынавым, В. Чэкманам, У. Свяжынскім і П. Садоўскім. Яны расказалі мне пра свае навуковыя зацікаўленні, таму я атрымаў добры агляд навуковай работы ўсяго Інстытута. У той час я шмат размаўляў на прафесіянальныя і асабістыя тэмы з П. Садоўскім, які выдатна гаварыў нямецку як германіст і славіст і падзяліўся са мной сваім крытычным поглядам на многія пытанні сучаснай літаратурнай мовы і моўнай сітуацыі ў Беларусі.

Усе супрацоўнікі Інстытута мовазнаўства ў Акадэміі карысталіся беларускай мовай, але за яго межамі я не чуў яе ў Мінску, што было зусім нязвыклым. Я ніколі раней не быў у славянскай краіне, дзе б прыярытэт аддаваўся не нацыянальнай мове, а замежнай, менавіта рускай. Яна ўжывалася не толькі на вуліцы, але і ў магазінах, рэстаранах, а таксама на тэлебачанні, радыё, у прэсе і ў кнігавыдавецкай справе. Мае спадзяванні на тое, што я змагу ў Мінску пагаварыць па-беларуску, не спраўдзіліся.

Пасля ад'езду з Мінска мне не ўдалося падтрымліваць прафесійныя і асабістыя кантакты з калегамі ў Інстытуце. У лінгвістаў 1980-х гг. былі складанасці з перапіскай і абменам публікацыямі. Напрыклад, са мной ліставаўся П. Садоўскі. Я ўзамен паслаў яму спецыяльныя кнігі, у тым ліку манаграфію П. Векслера «Гістарычная фаналогія беларускай мовы» (Гейдэльберг, 1977), аднак мая бандэроль да адрасата не дайшла.

1980-я гг. Пасля вяртання з Беларусі ў канцы 1970-х гг. я ў асноўным працаваў над слоўнікам германізмаў у старабеларускай мове, які змяшчаў нямецкія лексічныя паралелі з іншых славянскіх моў, а таксама гістарычныя і дыялекталагічны матэрыялы. Гэтая лексікаграфічная праца (Зальцбург, 1981, машынапіс, 210 с.) так і засталася неапублікаванай, паколькі апрацоўка толькі першых трох літар кірыліцы (А, Б, В) заняла больш за два гады.

Мая доктарская дысертацыя па нямецкіх элементах словаўтварэння ў славянскіх мовах (Зальцбург, 1985, 765 с.) была падрыхтавана на базе апрацаванага лексікаграфічнага матэрыялу, але была абмежавана разглядаць некаторых нямецкіх іменных і словаўтваральных афіксаў, што пачалі выкарыстоўвацца ў заходне- і ўсходнеславянскіх мовах у познесярэднявечны перыяд. У верасні 1986 г. я абараніў дысертацыю на кафедры славянскага мовазнаўства Зальцбургскага ўніверсітэта, а ў лістападзе 1987 г. быў прызначаны выкладчыкам (з кастрычніка 1997 г. – дацэнтам) гэтага ўніверсітэта.

1990-я гг. Як вядома, палітычныя змены ў Савецкім Саюзе ў перыяд 1989–1990 гг. аказалі велізарны ўплыў на жыццё навуковай і культурнай эліты ў Заходняй і Усходняй Еўропе. Цяпер вучоныя маглі ўстанаўліваць асабістыя кантакты з абодвух бакоў і развіваць акадэмічны абмен думкамі, знаходзіць доступ да розных даследчых устаноў і арганізацый, прымаць удзел у кангрэсах і канферэнцыях і абменьвацца навуковымі публікацыямі.

Палітычны паварот, пачаткам якога лічыцца 1986 год, дазволіў мне адкрыць новыя сацыялінгвістычны значныя даследчыя парадыгмы, такія як моўная і нацыянальная палітыка, білінгвізм і шматмоўе, моўныя кантакты, моўная сітуацыя, напрамкі культурнага адраджэння, навучанне літаратурным мовам і іх стандартызацыя і інш.

Падчас палітычных падзей у Беларусі ў 1989–1990 гг. мінскі літаратуразнавец з акадэмічнага Інстытута У. Сакалоўска прапанаваў узнавіць навуковае супрацоўніцтва даследчыкаў беларускага і нямецкамоўнага славяна-гістарычнага напрамку. Ён асабіста пабываў у некаторых даследчых установах Цэнтральнай Еўропы і сустрэўся з навукоўцамі (Н. Рандоу (N. Randow), Берлін; Г. Ротэ (H. Rote), Бон; М. Банькоўскі (M. Bankowski), Цюрых), некаторыя вучоныя самі напісалі яму, у тым ліку і з Зальцбургскага ўніверсітэта. У. Сакалоўскі як выдатны знаўца нямецкай мовы і спецыяліст па нямецка-беларускіх літаратурных і культурных сувязях таксама пацікавіўся маімі навуковымі планами і паабяцаў дапамагчы ўзнавіць кантакты з мінскімі даследчымі інстытутамі.

Прыблізна ў канцы мая 1990 г. невялікая група замежных беларусістаў (Т. Берд (T. Berd), Нью-Ёрк; Дж. Дзінглі (J. Dingley), П. Мэё (P. Mayo) (абодва з Лондана); М. Банькоўскі, Цюрых; Ф. Нойрайтэр, Г. Бідэр, Зальцбург) па запрашэнні А. Лойкі, Л. Шакуна, У. Навумовіча наведвала філалагічны факультэт і абмеркавала план работы летняй школы беларускай мовы. Наша група пабывала на некалькіх іншых факультэтах БДУ, пазнаёмілася з іх супрацоўнікамі, некаторыя нават атрымалі асабістыя запрашэнні. Ініцыятыўным арганізатарам і кіраўніком гэтых сустрэч быў Уладзімір

Навумовіч, які пры падтрымцы сваіх супрацоўнікаў Ганны Герасіменка і Людмілы Хрышчановіч наладзіў выключную праграму нашага візіту (наведванне славутых мясцін у сталіцы і Мінскай вобласці, знаёмства з Домам літаратара, тэатральныя пастаноўкі і інш.).

Роўна праз год, у канцы мая 1991 г., у перыяд уздыму культурнага адраджэння ў Беларусі, я атрымаў першую стажыроўку. У гэты час у Мінску праходзіў Міжнародны кангрэс беларусістаў, на якім прысутнічалі сотні беларускіх і замежных навукоўцаў, у тым ліку і я. Падчас кангрэса адбылася сустрэча згаданай вышэй групы «заходнікаў», якая вырашыла заснаваць Міжнародную асацыяцыю беларусістаў (МАН) пад кіраўніцтвам Адама Мальдзіса.

У канцы кастрычніка таго ж года ў Інстытуце славяназнаўства пры Зальцбургскім універсітэце мною быў арганізаваны сімпозіум «Моўная і культурная палітыка ў Беларусі», на якім Л. Шакун, У. Навумовіч, У. Сакалоўскі, Г. Герасіменка, М. Банькоўскі і я прачыталі лекцыі аб сучаснай беларускай мове і літаратуры ў святле нацыянальнага адраджэння Беларусі. Сімпозіум суправаджаўся экскурсіяй па Зальцбургу і наведваннем ваколіц возера Зальцкамергут.

Тэму моўнай палітыкі для сімпозіума я выбраў не выпадкова, таму што сам быў сведкам палітычных падзей у Мінску і ўпершыню ўбачыў незвычайную адкрытасць савецкага перыяду для беларускай мовы і культуры і разбуральныя вынікі сусветнай вайны. У беларускіх сродках масавай інфармацыі таксама шырока асвятляліся ўсе раней схаваныя і табуіраваныя тэмы, так што замежны спецыяліст нечакана знайшоў захапляльныя магчымасці для працы ў галіне сацыялінгвістыкі. Аднак 1989–1994 гады былі толькі кароткім перыядам культурнага адраджэння, калі мінская філалагічная эліта імкнулася аднавіць сваю працу на моўнай ніве.

У пачатку снежня 1991 г. у Мінску адбылася канферэнцыя, прысвечаная Максіму Багдановічу, у якой прынялі ўдзел усе дакладчыкі Зальцбургскага сімпозіума. Мы атрымалі цёплы прыём на факультэце філасофіі БДУ, а таксама былі запрошаны сям’ёй Льва Шакуна ў госці.

У жніўні 1992 г. на працягу трох тыдняў я наведваў заняткі летняй школы беларускай мовы пад кіраўніцтвам У. Навумовіча, у рамках якой была прапанавана інтэнсіўная моўная падрыхтоўка і багатая навуковая і культурная праграма. Мая моўная група (у яе ўваходзілі таксама Н. Брэдэрлоу (N. Brederlow) (Патсдам) і П. Сутэр (P. Suter) (Цюрых)) навучалася ў Сяргея Запрудскага, на занятках якога асабліва ўвага надавалася працы з рукапісамі, таксама намі былі засвоены пытанні арфаграфіі, фанетыкі, лексі-

кі і фразеалогіі. Прайшоўшы гэты курс, я значна палепшыў сваю моўную кампетэнцыю ў літаратурным напісанні. У час летняй школы адбыліся дзве аднадзённыя экскурсіі ў Навагрудак і Вільнюс. Бліжэй да сканчэння школы ўсе слухачы прынялі ўдзел у кангрэсе «Культурнае адраджэнне Беларусі» ў Маладзечне. Мы былі ўражаны выступленнямі такіх выбітных экспертаў у галіне беларускай лінгвістыкі і літаратуры, гісторыі, прававой і царкоўнай гісторыі, як А. Супрун, А. Крывіцкі, Г. Цыхун, С. Запрудскі, А. Мальдзіс, Я. Юхо, М. Біч, В. Шалькевіч, Л. Лыч і інш., якія прыкметна ўзбагацілі веды замежных удзельнікаў арыгінальнымі фактамі з галіны беларускай культуры і гісторыі.

Поспехі руху патрыятычнага адраджэння ў 1991–1994 гг., у якім прадстаўнікі беларускай культуры і навукі выконвалі важныя палітычныя функцыі, дастаткова хутка спыніліся пасля вядомых падзей у грамадскім жыцці Беларусі, што садзейнічала разгортванню русафільнага контрруху, пры якім беларуская мова і літаратура аказаліся незапатрабаванымі.

У выніку мая прыхільнасць да вывучэння і прапаганды беларускай мовы аслабла. У жніўні 1994 г. пры падтрымцы дэкана філалагічнага факультэта А. Лойкі я арганізаваў у БДУ трохтыднёвы інтэнсіўны курс нямецкай мовы (дзве вучэбныя групы). У адной з груп маладых навуковых супрацоўнікаў і студэнтаў актыўнымі ўдзельнікамі былі будучыя прафесар Ж. Некрашэвіч-Кароткая і дацэнт І. Клімаў, якія мне тады запамніліся і якіх я добра памятаю і сёння. Пасля сканчэння курса нямецкай мовы выкладчыкі філалагічнага факультэта запрасілі мяне на ўрачыстую вечарыну, на якой я бліжэй пазнаёміўся з Б. Плотнікавым, Н. Мячкоўскай і Б. Норманам. Падчас маёй працы ў Мінску я таксама вывучаў магчымасці стварэння ў Лінгвістычным універсітэце аўстрыйскай бібліятэкі, якая пазней і была адкрыта пры падтрымцы аўстрыйскага Міністэрства замежных спраў. Справаздача аб праведзеным курсе нямецкай мовы і плануемай аўстрыйскай бібліятэцы была апублікавана ў штотыднёвіку «Літаратура і мастацтва» (1994. 7 кастрычніка) у выглядзе інтэрв'ю Г. Каржанеўскай. Арганізаваны мною інтэнсіўны курс нямецкай мовы быў працягнуты ў жніўні 1995 г., аднак лектарамі яго ўжо былі калегі з Зальцбурга і Вены.

У сярэдзіне мая 1995 г. я атрымаў другую стажыроўку, якая была прымеркавана да Міжнароднага кангрэса беларусістаў у Мінску і супала з яго працай. Кангрэс праводзіўся амаль адначасова з рэферэндумам 1995 г., на якім большасць насельніцтва Беларусі прагаласавала за дзве дзяржаўныя мовы. З германамовных краін на гэтым кангрэсе былі таксама Н. Рандоу, К. Гутшміт (K. Gutschmidt), С. Хайль (S. Heil) (усе з Берліна) і М. Банькоўскі (Цюрых).

У канцы кастрычніка 1997 г. я прыняў удзел у Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя», пасля якой старшыня МАБ Адам Мальдзіс пазнаёміў маю швейцарскую калегу М. Банькоўскі і мяне з культурна-гістарычнай дзейнасцю Скарынаўскага цэнтра.

У сярэдзіне 1990-х гг. былі наладжаны асабістыя кантакты з І. Лучыц-Федарцом, М. Шэляговічам і Ф. Клімчуком, якія займаліся няпростай праблематыкай Заходняга Палесся. У некаторых сваіх дакладах на канферэнцыях (Патсдам, красавік 1998 г.; Львоў, кастрычнік 1998 г.; Мінск, снежань 1998 г.) і публікацыях (Берлін, 1995; Мінск, 1999; Ольштын, 2001; Бланкенфельдэ, 2002) я разглядаў пытанні, звязаныя з мовамі гэтага шматэтнічнага рэгіёна (моўная сітуацыя, беларуска-ўкраінскія пераходныя дыялекты, этнічныя субстраты Заходняга Палесся, палеская мікралітаратура), асобна. Маё выступленне на канферэнцыі ў Львове аб спробах стандартызаваць мікрамову на Палессі сустрэла вострую крытыку з боку львоўскага філолага А. Сярбеньскай, якая ахарактарызавала гэтыя тэндэнцыі як палітычна непажаданыя, сепаратысцкія і небяспечныя. Зразумела, што тэкст майго даклада не мог быць надрукаваны ў Львове (рэд. Т. Саліга. 1999). Аднак гэтае тэхнічна сумніўнае рашэнне львоўскіх філолагаў не перашкодзіла мне апублікаваць даклад у іншым зборніку (Ольштын, 2001).

Аналізуючы мінулае, можна сказаць, што 1990-я гады былі перыядам маіх самых інтэнсіўных кантактаў з вядомымі прадстаўнікамі мінскай культурнай інтэлігенцыі. У той час я падтрымліваў цесныя сяброўскія і прафесійныя адносіны з такімі выбітнымі лінгвістамі, як Л. Шакун, А. Супрун, Г. Цыхун, Б. Плотнікаў, Н. Мячкоўская і С. Запрудскі, а таксама літаратуразнаўцамі і культуролагамі А. Мальдзісам і А. Лойкам. Прафесійныя абмеркаванні і абмен публікацыямі з названымі мінскімі лінгвістамі, актыўнае ліставанне часта падказвалі мне тэмы і напрамкі для далейшых даследаванняў. Асабліва прадуктыўным было навуковае супрацоўніцтва з С. Запрудскім, з якім мы інтэнсіўна займаліся пытаннямі функцыянавання беларускай мовы ў нашаніўскі і міжваенны перыяды.

2000-я гг. На вялікі жаль, з-за розных прафесійных абавязкаў я не змог прыняць удзел у III кангрэсе МАБ (Мінск, 2000). У чэрвені 2005 г. адбыўся IV з'езд Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў, кіраваць якім прыйшлося С. Запрудскаму, паколькі перад гэтым сур'ёзна захварэў старшыня МАБ А. Мальдзіс. На заключным пасяджэнні з'езда новым старшынёй Асацыяцыі беларусістаў быў выбраны С. Запрудскі, яго намеснікамі сталі Герд Генчэль (Gerd Hentschel) (ад Германіі) і Г. Бідэр (замест М. Банькоўскі).

У лістападзе 2006 г. я прыняў удзел у Міжнароднай канферэнцыі «Мова – літаратура – культура», прысвечанай 80-годдзю з дня нараджэння і 10-годдзю з дня смерці прафесара Льва Шакуна, якая праходзіла на філалагічным факультэце БДУ. У апошні кангрэс МАБ, на якім я прысутнічаў, адбыўся ў маі 2010 г. Ён праходзіў на розных пляцоўках і прывёў да чарговай змены кіраўніцтва Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў: замест лінгвіста С. Запрудскага быў абраны гісторык акадэмік М. Касцюк.

Маё знаёмства з вядомым нямецкім славістам Карлам Гутшмітам адбылося на I Міжнародным з'ездзе беларусістаў у Мінску ў 1991 г. У наступныя дзесяць гадоў мы сустракаліся на канферэнцыях у Польшчы (Беласток, 1995; Ольштын-Ілава, 2001) і ў Беларусі (Мінск, 2005). У Ілаве з'явілася магчымасць для доўгіх і ажыўленых дыскусій, вынікам якіх і стала наша плённае супрацоўніцтва. У снежні 1991 г. у бібліятэцы славянскага семінара Гамбургскага ўніверсітэта К. Гутшмітам была адшукана копія рукапіснай граматыкі беларускай мовы вядомага палітыка, пісьменніка і літаратурнага крытыка Антона Луцкевіча, якую ён падрыхтаваў для слухачоў «беларускіх вучыцельскіх курсаў» 1915/16 навучальнага года. Пазней на розных канферэнцыях К. Гутшміт распавядаў пра змест і значэнне гэтага рукапісу. А ў чэрвені 2007 г. на канферэнцыі па змешаным маўленні ва ўсходнеславянскіх мовах, што была арганізавана Г. Генчэлем у Альдэнбургскім універсітэце ў Германіі, К. Гутшміт прапанаваў мне падрыхтаваць сумеснае каменціраванае выданне адшуканага рукапісу беларускай граматыкі. Аднак праца над выданнем зацягнулася, К. Гутшміт сур'ёзна захварэў і ў 2012 г. раптоўна памёр. Толькі ў лютым 2017 г. я змог апублікаваць гэтую рукапісную, на вялікі жаль, няпоўную граматыку А. Луцкевіча ў выглядзе двухтомніка, аднаго лінгвістычнага і другога культуралагічнага, у *Studia Slavica Oldenburgensia* (рэд. Г. Генчэль).

Пасля гэтага больш-менш храналагічнага агляду падзей, якія адбываліся з 1970-х па 2010-я гг., я хачу завяршыць свае ўспаміны своеасаблівай справаздачай аб маіх публікацыях (у тым ліку перавыданнях, перакладах), лекцыях, журналістскіх мерапрыемствах, інтэрв'ю і інш.

Публікацыі. На працягу 40 гадоў навуковай працы ў галіне беларускай мовы (без уліку іншых напрамкаў славістыкі) я апублікаваў шматлікія артыкулы ў часопісах і серыйных выданнях, менавіта: у Аўстрыі (*Wiener Slavistisches Jahrbuch* (Wien, 1978); *Jahrbuch der Universität Salzburg* (München; Salzburg, 1995); *Die slavischen Sprachen* (Salzburg, 1995–1996); *Wiener Slawistischer Almanach* (Wien, 2003)), Германіі (*Die Welt der Slaven* (München, 1992); *Zeitschrift für Slawistik* (Berlin, 1995, 2000));

Belarusistyka (Blankenfelde, 2002)), Польшчы (Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej (Warszawa, 1974); Studia białorutenistyczne (Lublin, 2008, 2014); Białorutenistyka Białostocka (Białystok, 2012, 2014, 2015)), Беларусі («Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта». Серыя 4 (Мінск, 1995); «Кантакты і дыялогі» (Мінск, 1997)), Чэхіі (Opera Slavica (Brno, 1993); Germanoslavica (Praha, 2006)), Украіны («Вестник Международного славянского университета». Серия: Филология (Харьков, 2002)) і Вялікабрытаніі (The Journal of Byelorussian Studies (London, 1978)). Я б хацеў асабліва падкрэсліць сваё даўняе супрацоўніцтва з часопісамі Studia białorutenistyczne (рэд. М. Саевіч (M. Sajewicz)) і Białorutenistyka Białostocka (рэд. Г. Тварановіч (H. Twaranowicz)).

У 1970–80-х гг. я публікаваў амаль усе свае артыкулы на нямецкай мове, а потым з часам зразумеў, што мае нямецкамоўныя працы амаль не чыталіся і не былі вядомымі для ўсходнееўрапейскіх аўтараў. І ў 1990-я гг. я стаў пісаць артыкулы на славянскіх мовах, у асноўным на беларускай і польскай і толькі зрэдку на ўкраінскай і рускай.

Некаторыя артыкулы беларускіх навукоўцаў я перакладаў з беларускай і англійскай моў на нямецкую («Знешнія прычыны абмежаванага ўжывання беларускай мовы» (2000) Б. Плотнікава; Languages in Belarus to the End of 19th Century (2001) Дж. Дзінглі; «Стаўленне да некаторых інавацый беларускай літаратурнай мовы (паводле дадзеных сацыялінгвістычнага апытання)» (2003) С. Запрудскага; «Шляхам нашай векавой традыцыі (беларуска-паўднёvasлавянскія ўзаемасувязі на працягу XI–XVI стст.)» (2003) Г. Тварановіч); гэтыя работы ў асноўным выходзілі ў нямецкамоўных краінах. У цэлым варта адзначыць, што ў заходнееўрапейскіх дзяржавах публікуецца толькі параўнальна невялікая колькасць мінчан-беларусаведаў. Заўважным выключэннем з гэтага правіла з’яўляюцца, напрыклад, Г. Цыхун і Н. Мячкоўская. Тым не менш беларускія філолагі могуць унесці яшчэ большы ўклад у папулярызацыю сваёй роднай мовы за мяжой, калі яны будуць часцей друкавацца ў заходнееўрапейскіх часопісах, пісаць больш артыкулаў на заходнееўрапейскіх мовах і, калі магчыма, таксама часцей наведваць навуковыя канферэнцыі ў краінах ЕС.

Неаднойчы я ўдзельнічаў у мерапрыемствах, прысвечаных вядомым даследчыкам беларускай культуры і навукі (М. Булахаў (Мінск, 1999); Б. Белаказовіч (B. Bielakazowicz) (Ольштын, 2001); К. Гутшміт (Мюнхен, 2004); А. Мальдзіс (Мінск, 2007); Р. Піўтарак (Г. Півторак) (Кіеў, 2010); Я. Чыквін (J. Czykwin) (Беласток, 2015)), а таксама аўстрыйскім славістам

(А. Исачанка (Клагенфурт, 1976); Г. Маер (G. Mayer) (Мюнхен, 1991); I. Онгайзер (I. Ohnheiser) (Инсбрук, 2006)).

Паколькі я быў адным з нямногіх славістаў у германамоўным свеце, якія дзесяцігоддзямі назапашвалі навуковую кампетэнцыю па ўсіх трох усходнеславянскіх мовах, то мяне неаднойчы запрашалі напісаць артыкулы аб лінгвістычных асаблівасцях беларускай і ўкраінскай моў для славянскіх энцыклапедый і даведнікаў (Уводзіны ў славянскія мовы (Дармштат, 1998, 2003); Змены моў у Славіі (Франкфурт-на-Майне, 2000. Т. 2); Падручнік па гісторыі Беларусі (Гетынген, 2001); Словообразование и культура языка. Восточнославянские языки (русский, украинский, белорусский). Opole, 2003. Т. 1: Słowotwórstwo. Nominacja; Die slavischen Sprachen. The Slavic Languages (Berlin, 2015. Bd. 2 / Vol. 2)).

Толькі ў некалькіх выпадках я падрыхтаваў друкаваныя рэцэнзіі на беларускія працы, што былі апублікаваны ў Мінску і Нью-Ёрку, у Вене (2003, 2004) і Марбургу (1976). Нарэшце, я б хацеў успомніць маю рэдакцыйную работу для некалькіх славянскіх часопісаў, менавіта: *Germanoslavica* (Прага), *Studia Białorutenistyczne* (Люблін) і *Białorutenistyka Białostocka* (Беласток).

Журналістыка. Я лічыў мэтазгодным выказаць свае погляды на пытаньнях моўнай і культурнай палітыкі ў часопісах і газетах, якія выдаваліся ў Аўстрыі і Беларусі (*Salzburger Nachrichten* (1979, 2001); *PLUS. Zeitschrift der Paris-Lodron-Universität Salzburg* (1992, 1996–1997); «Культура» (Мінск, 1992); *Österreichische Hochschulzeitung* (Wien, 1992); «Кантакты і дыялогі» (Мінск, 1997); «Голас радзімы» (Мінск, 2004)).

Інтэрв’ю. У 1991–1995 гг., калі адраджэнскі рух быў дамінантным у культурным жыцці Беларусі, я даваў шматлікія інтэрв’ю падчас прыездаў на канферэнцыі. Паразмаўляць са мной мелі жаданне прадстаўнікі газет «Чырвоная змена», «Культура», «Літаратура і мастацтва», часопіса «Беларуская думка», а таксама Беларускага радыё і тэлебачання. Аднак пасля змен у культурнай палітыцы ўзрасла цікавасць СМІ не толькі да маіх інтэрв’ю, але і да маіх паведамленняў аб беларускіх канферэнцыях у Мінску. Так, за чатыры гады мяне тройчы прасілі правесці падрабязныя інтэрв’ю (С. Смятрычэнка ў *Arche* (2011); I. Студзінская на вэб-сайце «Будзьма беларусамі» (2011); С. Запрудскі ў *Бюлетэні МАБ* (кастрычнік 2014 г.)).

Даклады. Сярод прачытаных мной дакладаў хачу найперш выдзеліць выступленні на міжнародных кангрэсах (Варшаўскі з’езд славістаў 1973 г.; міжнародныя кангрэсы беларусістаў у Мінску 1991, 1995, 2005, 2010 гг.), а таксама на рэгіянальных універсітэцкіх і міжнародных канферэнцыях (Рэгенсбург, 1975; Інсбрук, 1977, 1995, 1996, 2002, 2007, 2008; Вена,

1993, 1999, 2001; Ольштын-Ілава, 1993, 1995, 2001, 2002; Лейпцыг, 1994; Зальцбург, 1991, 1997; Мінск, 1997, 1998, 2005, 2006; Патсдам, 1998; Львоў, 1998; Беласток, 2002; Люблін, 2008; Будапешт, 2005; Альдэнбург, 2007, 2008) і гасцявыя даклады ў аўстрыйскіх, нямецкіх і чэшскіх славістычных інстытутах (Інсбрук, 1996: куратар І. Онгайзер; Клагенфурт, 2007: куратар У. Долешал (U. Doleschal); Патсдам, 1992, 1995: куратар В. Віт (W. Witt), Грайфсвальд, 1995, 2008: куратар М. Німаер (M. Niemeyer); Брно, 1993: куратар А. Бранднер (A. Brandner)).

Для мяне было вялікім гонарам у 1990-я гг. прымаць вядомых вучоных з Беларусі, якія выступалі з гасцявымі лекцыямі ў Інстытуце славістыкі пры Зальцбургскім універсітэце, а менавіта: Л. Шакуна (май 1993 г.), Г. Цыхуна (чэрвень 1994 г.), А. Лойку (кастрычнік 1995 г.), У. Анічэнку (каравік 1997 г.), Б. Плотнікава (лістапад 1997 г.). У гэты ж час запрашэнні былі накіраваны А. Жураўскаму і А. Мальдзісу, аднак яны па розных прычынах прыехаць у Аўстрыю не змаглі. Лекцыі чыталіся на беларускай мове, магчыма ўпершыню ў аўстрыйскім універсітэце. Мне таксама было прыемна паказаць сваім гасцям славутасці Зальцбурга і яго ваколіц.

Канферэнцыі. Кожны раз, калі я працаваў у Мінску, мяне цёпла сустракалі і рабілі ўсё магчымае для мяне розных вучоных з БДУ і Акадэміі навук, найперш У. Сакалоўскі, Л. Шакун, Г. Цыхун, Б. Плотнікаў, С. Запрудскі, а таксама А. Супрун, А. Лойка, А. Жураўскі, З. Бадзевіч. З выключнай цеплынёй і ўвагай да мяне ставілася сям'я Льва Міхайлавіча і Алены Піліпаўны Шакун і В. Трайкоўская, якія неаднойчы прапаноўвалі мне пражыванне ў іх і частавалі мяне кулінарнымі смакоцямі.

Нарэшце, я хацеў бы добрым словам успомніць навукоўцаў і пісьменнікаў, паэтаў і журналістаў, з якімі я сустракаўся падчас канферэнцый з 1990 па 2010 г. З некаторымі я ліставаўся або абменьваўся спецыяльнымі публікацыямі. Я маю на ўвазе вядомых лінгвістаў з Беларусі (М. Булахаў, В. Курцова, В. Ляшук, А. Лукашанец, П. Міхайлаў, Т. Рамза, В. Шчэрбін, П. Сцяцко, Л. Сямешка, І. Шкраба і С. Важнік), Польшчы (З. Абрамовіч (Z. Abramowicz), А. Барташэвіч (A. Bartoszewicz), Т. Левашкевіч (T. Lewaszkiewicz), Л. Пісарэк (L. Pisarek)), Украіны (Р. Піўтарак, А. Скапенка (О. Скопненко)), з Германіі (С. Хайль, С. Гуртыг (S. Hurtyh)) і Венгрыі (І. Удвары (I. Udvary)).

Я не магу не адзначыць і сустрэчы з іншымі вядомымі літаратуразнаўцамі і культуролагамі з Беларусі (В. Рагойша, І. Шаблоўская, А. Жлутка), Польшчы (А. Баршчэўскі (A. Barszczewski), Б. Белаказовіч), Расіі (Ю. Лабынцаў (Ю. Лабынцев)), Літвы (А. Лапінскене (A. Lapinskienė)), Вялікабрытаніі

(А. Макмілін (А. MacMillin)) і Германіі (Г. Ротэ). Цёплыя ўспаміны ў мяне пра сустрэчы з выдатнымі гісторыкамі з Беларусі (Л. Лыч, З. Шыбека, А. Трусаў, Г. Сурмач, Д. Караў, П. Церашковіч, Г. Сагановіч), Польшчы (Д. Міхалюк (D. Michaluk)) і Германіі (Д. Бейрау (D. Beuau), Р. Лінднер (R. Lindner)). Я пазнаёміўся з выдатнымі людзьмі з Беларусі, сярод якіх публіцыст, а затым і манах А. Бэмбель, філосафы У. Конан і А. Анціпенка, журналіст і паэт Г. Каржанеўская, журналіст В. Радзюк і перакладчык Ж. Жалезка, а таксама з такімі асобамі з Польшчы, як польска-беларускі пісьменнік С. Яновіч (S. Janowicz) і сацыёлаг Р. Радзік (R. Radzik).

На працягу апошніх двух дзесяцігоддзяў я часта смуткаваў, калі даведваўся аб нечаканых і дачасна памерлых блізкіх мне асабіста і духоўна філолагах, гісторыках і пісьменніках (Л. Шакун, 1996; Б. Плотнікаў, 2005; А. Лойка, 2008; А. Жураўскі, 2009; У. Сакалоўскі, 2013; Н. Гілевіч, 2016).

Разнастайныя водгукі і ўхваленні. Мне радасна і прыемна было чытаць разнастайныя станоўчыя водгукі на маю навуковую дзейнасць у Беларусі. Асаблівую падзяку я выказваю сужэнцам Мікалаю і Алене Прыгодзіч, якія ў 2007 г. апублікавалі невялікую манаграфію «Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы». У дадатку да гэтай кнігі прыводзяцца некаторыя мае перадрукаванні і перакладзеныя на беларускую мову артыкулы: «Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння», «Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы», «Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі», «Мовазнаўчая тэрміналогія ў “Беларускай граматыцы для школ” Браніслава Тарашкевіча (Вільня, 1918)». М. і А. Прыгодзіч таксама прысвяцілі вялікую главу (с. 14–54) маёй навуковай дзейнасці ў манаграфіі «Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў», у якой перадрукавалі і вышэйназваныя артыкулы. У далейшым Г. Цыхун таксама апублікаваў зборнік «Замежная мовазнаўчая беларусістыка на міжнародных з’ездах славістаў» (Мінск, 2013), у якім перадрукаваны і перакладзены даклады многіх славістаў з 1930-х па 2000-я гг., дзе таксама ўключаны мой даклад на Варшаўскім з’ездзе славістаў 1973 г. аб Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1529 г. (с. 26–38).

Адзначу таксама, што некалькі маіх артыкулаў былі перадрукаваны ў беларускіх часопісах, што сведчыць аб пэўнай зацікаўленасці ў прафесійных колах. У гэтым кантэксце варта назваць маю працу «Восточнославянские языки. Культура речи» (Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. 2005. № 4. С. 155–164) і артыкул «Веравызнанне, этнас і мова на Беларусі ў XX ст.» (Край (Polonica – Albaruthenica – Lithuanica). 2002. № 3–4 (6–7). С. 89–109).

Дарэчы, я сам пераклаў і перадрукаваў некаторыя з маіх артыкулаў, напрыклад «Розвиток української і білоруської літературних мов в XIX–XX ст. (Конвергентні і дивергентні процеси)» (упершыню апублікаваны ў *Studia Russica*. Т. XXII. Budapest, 2005 і перадрукаваны пад назвай «Развагі аб развіцці беларускай і ўкраінскай літаратурных моў у XIX–XX ст.» у «Матэрыялах IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў» (Мінск, 2010)). Навукова-гістарычны артыкул *Sprachwissenschaftliche Weißrussistik in Österreich-Ungarn* упершыню апублікаваны ў *Germanoslavica* (Прага, 2006) і быў перадрукаваны ў маім польскім перакладзе пад назвай *Białorutenistyka językoznawcza w Austro-Węgrach* у часопісе *Studia Wschodniosłowiańskie* (Беласток, 2007).

Некаторыя мае беларусазнаўчыя публікацыі былі прарэцэнзаваны ўсходне- і заходнееўрапейскімі славістамі ў розных часопісах і зборніках, а менавіта: Л. Шакун (Веснік БДУ. 1993); Л. Сямешка (ЛіМ. 1996); К. Зэман (K. Seemann) (*Zeitschrift für Slawistik*. 1996); А. Золтан (A. Zoltán) (*Kisebbségkutatás*. 2001); Г. Шалер (H. Schaller) (*Slavia*. 2001).

Артыкулы пра мяне ёсць у некаторых лексікаграфічных і энцыклапедычных выданнях: *Kürschners Deutscher Gelehrtenkalender* (Berlin; New York, 1992 і далей), «Беларуская мова. Энцыклапедыя» (Мінск, 1994) і «Беларуская энцыклапедыя» (Мінск, 1996. Т. 3). Варта адзначыць, што біябібліяграфічную інфармацыю пра Г. Бідэра можна знайсці ў нямецкай, беларускай, украінскай і рускай Вікіпедыі.

Перыядычна ў беларускіх, нямецкіх і чэшскіх часопісах і газетах з'яўляліся артыкулы пра мае беларускія публікацыі (У. Сакалоўскі ў *Opera Slavica*, 1993 і «Нёмане», 1996; А. Мальдзіс і К. Любецкая ў «Голасе радзімы», 2004), пра мае гасцявыя лекцыі ў замежжы (Н. Брэдэрлоу ў *Potsdamer Universitätszeitung*, 1992, 1996) і паведамленні пра гасцявыя лекцыі маіх беларускіх калег у Зальцбургу (Г. Цыхун у «Нашым слове», 1994; У. Анічэнка ў «Газеце Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны», 1997).

Кожны раз мне было прыемна, калі ў асяродку мінскіх філолагаў заўважалі мае асабістыя юбілеі і адзначалі іх у прэсе. У кастрычніку 2001 г. некалькі аўтараў у часопісах адзначылі маё 60-годдзе (С. Запрудскі ў часопісе «Роднае слова», В. Выхота ў «Нашым слове», У. Сакалоўскі ў газеце «Культура»). У лістападзе 2006 г. МАБ арганізавала ў Мінску ўрачыстасць да майго 65-годдзя. Я быў уражаны, калі старшыня пасяджэння С. Запрудскі ўручыў мне Ганаровую грамату Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў. На гэтым свяце прысутнічалі таксама вядомы паэт і публіцыст Н. Гілевіч, лінгвісты А. Міхневіч, Г. Цыхун, Г. Генчэль (Германія) і М. Банькоўскі (Цю-

рых). У невялікіх выступленнях Н. Гілевіч і А. Міхневіч адзначылі мае заслугі і падаравалі мне некалькі сваіх кніг з прысвечэннямі. Ніла Гілевіча (таксама як і В. Быкава) я ведаў па выступленнях на многіх канферэнцыях з палымянымі заклікамі выратаваць і адрадзіць беларускую мову, таму з асаблівым гонарам успрыняў падарункі ад яго. Дарэчы, на гэтай імпрэзе я пазнаёміўся з Г. Генчэлем, што стала пачаткам нашага далейшага плённага супрацоўніцтва.

Мікалай Прыгодзіч, якога я ведаў з сярэдзіны 1990-х гг., разам з Г. Цыхуном у кастрычніку 2011 г. у межах Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў БДУ арганізавалі круглы стол, прысвечаны майму 70-годдзю. Паколькі я сам не змог прыехаць у Мінск, то рэктар БДУ павітаў мяне віншавальнай тэлеграмай, падпісанай многімі паважанымі калегамі (рэктар, дэкан, загадчыкі кафедраў, удзельнікі канферэнцыі). З той жа нагоды ў часопісе «Роднае слова» (2011. № 10. С. 37) з’явіўся юбілейны артыкул М. і А. Прыгодзіч.

Сапраўдная хваля прызнанняў прыйшла да мяне пасля публікацыі манаграфіі пра Антона Луцкевіча. З асаблівым гонарам і радасцю я ўспрыняў правядзенне публічнай прэзентацыі гэтай працы, якую ініцыяваў С. Запрудскі 29 чэрвеня 2017 г. у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вядомыя навукоўцы з БДУ і НАН (Г. Цыхун, М. Прыгодзіч, І. Саверчанка, С. Запрудскі, І. Будзько, К. Любецкая) высока ацанілі маю працу.

Прэзентацыя кнігі таксама мела станоўчы водгук у прэсе. Інфармацыю аб ёй супрацоўнікі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа В. Герасімовіч і Н. Снігірова апублікавалі ў інтэрнэце. Публіцыст і гісторык А. Сідарэвіч, магчыма лепшы знаўца літаратурнай спадчыны Луцкевіча, раней паведаміў аб мяркуемай прэзентацыі кнігі на інтэрнэт-партале krupisa.info і падкрэсліў значнасць маёй працы. 5 чэрвеня 2017 г. у інтэрнэце было апублікавана інтэрв’ю М. Скоблы з А. Сідарэвічам на тэму майго выдання. Свае ўражанні аб прэзентацыі кнігі ў газеце «Звязда» (2017. 24 чэрвеня) выказала А. Лапіцкая.

Я таксама быў уцешаны міжнароднымі водгукамі на маю публікацыю пра А. Луцкевіча ў беларускіх колах. У асабістых пісьмах мяне павіншавалі шматлікія вядомыя навукоўцы з Беларусі (Н. Мячкоўская, В. Лемцогова, І. Гапоненка), Польшчы (Э. Смулкова (E. Smulkowa), М. Савіч, Г. Тварановіч, Л. Цітка (L. Citka), Д. Міхалюк, Н. Глагоўская (N. Głogowska)), Венгрыі (А. Золтан), Швейцарыі (М. Банькоўскі) і Аўстрыі (М. Мозэр (M. Moser)). Таксама Г. Цыхун і К. Любецкая ў «Беларускай лінгвістыцы» (2018.

Вып. 80. С. 9–14), М. і А. Прыгодзіч (Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія. 2017. № 3. С. 83–84) надрукавалі станоўчыя рэцэнзіі на мае выданне.

Манаграфічнае даследаванне «Граматыкі» А. Луцкевіча атрымала прызнанне ў Варшаве. Па прапанове Ж. Некрашэвіч-Кароткай 16 верасня 2017 г. журы (старшыня А. Казакевіч) VII Міжнароднага кангрэса даследчыкаў Беларусі адзначыла мяне прэміяй за лепшую нямецкамоўную манаграфію па беларускай тэматыцы ў 2011–2016 гг.

Падсумоўваючы, можна сказаць, што дзесяцігоддзі майго ўдзелу ў даследаваннях і папулярызацыі мовы і культуры Беларусі прынеслі мне вялікую вядомасць і шмат радасці. Ні ў якой іншай славянскай краіне я не меў столькі сардэчнай дружбы і шчырага прызнання сярод калег-славістаў, як у Беларусі, нават у параўнанні з Украінай і Польшчай. Складана што-небудзь дадаць пра планы на будучыню, тым больш у такім узросце, аднак прынамсі хачу адзначыць, што я падрыхтаваў некалькі новых праектаў, якія варта было б ажыццявіць.

Нарэшце, я хачу выказаць словы падзякі ўсім маім паважаным калегам, якія ўнеслі неацэнны ўклад у падрыхтоўку і публікацыю гэтай кнігі з серыі «Замежная беларусістыка», у прыватнасці рэдактарам Мікалаю Прыгодзічу (БДУ, Мінск) і Герду Генчэлю (Універсітэт імя Карла фон Асецкі ў Альдэнбургу, Германія), а таксама рэцэнзентам Валянціне Русак (Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі) і Наталлі Чайцы (БДПУ імя Максіма Танка, Мінск). Мая шчырая ўдзячнасць супрацоўнікам упраўлення рэдакцыйна-выдавецкай работы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, адказным за выпуск выдання.

**З ЛІНГВІСТЫЧНАЙ
СПАДЧЫНЫ
ГЕРМАНА БІДЭРА**

ГРАМАТЫКА АНТОНА ЛУЦКЕВІЧА¹

[Тэкст рукапісу]

[Тытульны ліст]

Anton Luckiewiĉ:

Bielaruskaja hramatyka.

**(Pawodluh lekcij, čytanych na Bielaruskich Wučycielskich Kursach u
Wilni ŭ 1915–1916 h.h.)**

Čaść I.

Fonetyka i etymologija.

Wilnia.

1916 hod.

---

¹ Друкуецца паводле нямецкага выдання 2017 г. з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцей рукапіснага арыгінала.

Zyki biełaruskaj mowy

Razdziel zykaŭ.

§ 1. Zyki biełaruskaj mowy dzielacca na **hałosnyje, poŭhałosnyje i suhałosnyje**. Hałosnyje – heta tyje, katoryje adnym hołasam biez padmohi inšych zykaŭ lohka wymaŭlajucca. Heta buduć: *a, e, i, o, u, y*.

Poŭhałosnych zykaŭ dwa: *j, ŭ*; *j* – heta karotkaje *i*, *ŭ* – karotkaje *u*, dy wymaŭlajucca jany tolki razam z hałosnymi zykami. Suhałosnymi zykami buduć: *b, c, ć, č, d, dz, dź, dž, f, g, h, ch, k, l, ł, m, n, ŋ, p, r, s, ś, š, t, w, z, ź, ž*.

Zyki hałosnyje.

§ 2. S-pamiž hałosnych zykaŭ *a, e, o, u, y* wymaŭlajucca ćwiorda, *i* – miahk[a]. Usie jany mohuć wymaŭlacca ćwiardziej abo miahčej, šyroka abo wuzka, atkryta abo zakryta (z atkrytymi zusim abo przykrytymi wustami). Ale hetyje admieny majuć hetulki stupieniaŭ i adcienkaŭ, što ich asobnymi znakami aznačywajuć tolki u nawukowych z[a]pisach, a u praktyčnym užytku ich udzierżywaje naš narod u pamiaći.

§ 3. Inšyje z hałosnych zykaŭ niezaŭsiody čuwać wyrazna, asabliwa zyki *e*, *o*. Zusim wyrazna jany čutny tolki pad akcentam (udareńniem), značyć, kali my wymaŭlajem ich, pawyšajučy hołas. Wyraznaść biezakcentnych hałosnych залеżyć ad taho, jak daloka čarodny akcent: čym jon dalej, tym jasniej čuwać kožyn hałosny zyk, katory jak-bytcym prybiraje sabie asobnaje udareńnie. Hetkaje dadatkowaje udareńnie najčasciej bywaje cieraž adzin skład ad hłaŭnaho udareńnia.

Najčasciej u biełaruskaj mowi spatykajecca zyk *a*. Heta zatym, što *a* čuwać nia tolki pad akcentam, ale i biez akcentu, dy jano zamieniaje biezakcentnyje niejaŭnyje zyki *e*, *o*. Takaja zamiana spatykajecca duža časta.

Woźmiem naprykład, słowa: *móladasć*. U im akcent staić na trejcem składzi, ličučy ad kanca (*mó-*), i zyk *o* čuwać tam zusim jasna. U dwuch druhich składach čujem *a*. – Prymetnik [sic] ad hetaho słowa budzie: *maładý*; akcent u im – na pieršym składzi ad kanca (*-dý*). I woś, tam, dzie pad udareńniem pierš my čuli *o*, ciapier, biez akcentu, čuwać *a*. – U wyšejšaj stupieni pryraŭnańnia ad taho-ž słowa: *malódšy* – z akcentam na druhim składzi (*-lód-*) pierachod udareńnia na hety skład zmienaje raniejšaje biezakcentnaje *a* ŭ *o*. – Padobnie-ž kažuć: *ciomny* – *ciamniejšy*, *ciopły* – *ciaplejšy* i h. p. Woś, druhi przykład zmieny: *e* ŭ *a*. Tak, ad słowa: *bieły* – wywodzicca: *bialeńki*.

Kažuć: *u réčcy i ŭ racé; nie byłó i nia búdzie; biezymiénny i biazwinny.*

§ 4. Zamiana zykam *a* biezakcentnych *o* i *e* stanowić charakternuju adznaku biełaruskaj mowy, wiadomuju pad nazwańniem „akańnia“. Ale i „akańnie“ maje swaje mieży: tak, kali akcent pašla niejaŭnaho zyku *e* staic nie na čarodnym, a na trejci *ci* čaćwiortym składzi, to „akać“ možna nie zaŭsiody. Na prykład: *zielen, zialony, zielanina, zielenawaty.*

Haworučy ab zwiazi miž vyhaworam hałosnych zykaŭ i akcentam na susiednich składach, treba zaŭsiody ahledacca nie na papiaredni skład, a na dalejšy, – choć by i u čarodnym słowi. Kali-ž na danym słowi hutarka abrywajecca, tady apošni niejaŭny zyk možna vyhawarywać i tak i hetak, napr.: *zykaŭ i zykaŭ.* Usiož taki, zhodna z ahulnaj tendencijej biełaruskaj mowy, lepiej u takich zdareńniach „akać“, ahledajučysia tolki, kab nie było kakofonii, bo jaje žywaja mowa nie dapuskaje.

§ 5. U niekatorych zdareńniach nieakcentowanyje hałosnyje, stojučy miž hałosnym i suhałosnym zykami, abo i miž dwuma suhałosnymi, wypadajuć: *niejaki – nieki, hetaki – hetki,* – abo zwužajucca da poŭhałosnaho *j: nejaki – nejki, majeho – majho, twajeho – twajho.* U inšych zdarenniach akcentowany hałosny zyk pašyrajecca dabivajučy *j: wostry – wojstry.*

§ 6. U pačatku sloŭ hałosnyje zyki – aprača *i* – prybirajuć suhałosnyje zyki *w* ci *h*: *ostrы – wostry, uhal – wuhal, aŭca – haŭca*, – abo poŭhałosny zyk *j*: *jon*. *Y* u pačatku sloŭ nikoli nie ŭżywajecca. U inšych zdareńniach hałosnyje zyki *ŭ* pačatku sloŭ mohuć adpadać: *aharod* i *harod, ahurki* i *hurki*[.]

Zyki po[ŭ]hałosnyje.

§ 7. Poŭhałosnyje *j* i *ŭ* – heta, jak ŭžo skazano, tyjež hałosnyje zyki *i* i *u*, tolki jany wymaŭlajucca duža koratka – tak koratka, što ich asobna i nie vyhaworyš: ich wymaŭlajuć tolki adnym ducham z hałosnym zykam. Napr.: *aj, ja; byŭ, woŭk* i t. d. Poŭhałosny zyk *ŭ* ŭżywajecca ŭ biełaruskaj mowi najčасьciej tam, dzie u inšych sławianskich mowach staić *w* abo *l*, zliwajučysia s piapiarednim hałosnym u adzin skład: *roŭ*[,] *byŭ* (adpawiedajuć sławianskim *row, byl*).

Zyki suhałosnyje.

§ 8. Lik suhałosnych u biełaruskaj mowi bolšy, čym lik liter. Z hetaj pryčyny inšyje z ich zapisywajucca nie adnym znakam, a dwuma. Heta buduć: *dz, dź, dž, i ch*.

Adny suhałosnyje wymaŭlajucca zaŭsiody tolki ćwiorda, druhije – tolki miahka, inšyje i ćwiorda i miahka. Zyki *d, dž, ź, l, r, t, č, š* nikoli miahka nie wymaŭlajucca, i pašla ich nielha pisać litery *i*.

Miahkije suhałosnyje *ć, l, ń, ś, ź, dź* adpawiedajuć ćwiordym *c, t, n, s, z, dz. Ć, ń, ś, ź, dź* stawiacca u piśmie tolki na kancy abo i u siaredzinie słowa pierad druhim suhałosnym zykam. Kali-ž pašla hetych miahkich zykaŭ prypadaaje zyk hałosny, s katory[m] jany zliwajucca u adzin skład, dyk miahk[aje] *ć* adznačywajeccca inačej: pišucca adpawiednyje ćwiordyje *c, n, s, z, dz* i miž imi i čarodnym hałosnym zykam ustaŭlajeccca miahki hałosny *i*. Pierad *i* druhoha *i* ustaŭlać nia treba, bo jano samo miahkaje[.] Hetak sama nie ŭstaŭlajeccca *i* miž hałosnymi i *l*, katoraje samo pa sabie zaŭsiody čuwać miahka.

§ 9. Zyki *w* i *ł* majuć dwajny charakter: jany ŭ niekatorych zdareńniach pierachodziać u poŭhałosny zyk *ŭ*.

W tolki pierad hałosnymi zachowuje svoj jasna suhałosny charakter: *wada, wiera, wiedzieć, wotklik, wyjści*, a kali staić pierad suhałosnymi, abo na kancy słowa, dyk pierachodzić u *ŭ*: *ŭkinuć, ŭleżci, leŭ, roŭ*. Hetak sama *w* pierachodzić u poŭhałosny *ŭ* i pierad hałosnym zykam, kali z im nie zliwajeccca: *ŭjechać*, bo miž imi tady staić poŭhałosny zyk *j*. Kali hetkaja zmiana zrabiłasja na pačatku słowa ŭ pačatku hutarki, abo kali papiaredniaje słowa kančajeccca suhałosnym ci poŭhałosnym zykam, dyk *ŭ*, pierajšoŭšaje z *w*, čuwać duža blizka da *u*. Hetak pišem „*jana ŭjechała*“[.]

ale „jon ujechaŭ“, „jana ŭbilasia“, ale „jon ubiŭsia“.

L jaŭna čuwać tolki pierad hałosnymi: *law*a, *łyżka*, [...ažk...], a tak sama u imiennikach u kančaroach [...], *aroł*, *wał*, dy ŭ słowach čużaziemnych: *małpa* i inš. U inšych zdareńniach dzie u blizkich da biełaruskaj mowach staic *l*, u nas čuwać *ŭ*: *kazaŭ*, *sieŭ*, *byŭ*, *woŭk*, *woŭna*, *Baŭtruk* [sic]; pry hetym pad akcentam zaŭsiody čuwać *oŭ*, biez akcentu *aŭ*: *moŭčki*, *maŭčać*.

§ 10. Zyki *d* i *t*, sami pa sabie ćwiordyje, kali ich treba zmiahčyc, pierachodziać u *dź* i *ć*: *bałota* – *na bałoci*; *dwa dni* – *piać dzion*.

Kali *d* i *t* u blizkich da našaj mowach spatykajucca miż dwoma suhałosnymi u kombinacjach: *zdn*, *stł*, *stn*, – u nas ich nie čuwać: *poz(d)na*, *żałas(t)ny*, *s(t)lać*.

§ 11. *B*, *p*, *m* pierad hałosnymi, kali nie zliwajucca z imi (dziela čaho ŭstaŭlena *j*) wymaŭlajucca zaŭsiody ćwiorda: *bju*, *pju*, *siemja*. Hetak sama jany zaŭsiody ćwiordy ŭ kancy sloŭ: *siem*, *hołub*, *nasyp*.

§ 12. *G* ŭ biełaruskaj mowi używajeccu tolki u słowach: *guzik*, *ganak*, *gwalt*, abo u słowach, uziatyh z čużych moŭ.

§ 13. *H*, *k*, *ch* čuwać miahka tolki pierad *i*: *hibiel*, *kij*, *chiba*, ale tolki tady, kali pašla *i* nima druhoj hałosnaj. Asobiennaść stanowiac słowy, ŭziatyje s čużych moŭ.

Miahkije suhałosnyje *ć*, *l*, *ń*, *ś*, *ź*, *dź* [...] (нечытабельны фрагмент. – Г. Б.)

[kiel]basa (s polskaho – dyj-to biełarusy piererabili jaho na *kaŭbasa* abo *kilbasa*).

Pašla hetych zykaŭ nielha pisać *y*, aprača sloŭ *hyla*, *hyrkać*, *kyš*, dy ješče tych prypadkaŭ, kali *y* staić zamiest *o*: *kyžka* zamiest *kožka*.

§ 14. *F* užywjajecca tolki ŭ čužych słowach: *wafli*, *fartuch*, *aficer*, ale i tam maje nakłonnaść da zamieny na *p*, *ch*, *chw*: *Pilip*, *Jazép*, *Chłor*, *Chama*; *Chwiedar*, *chwarba*, *chwala*.

§ 15. Biełaruskaja mowa nia lubić, kab suhałosnyje *lb*, *rt*, *ln*, *mch*, *rw*, *rž* zliwajučysia s čarodnym suhałosnym zykam, stanawili z im razam adzin skład; kab hetaho nie było, ustaŭlajecca hałosny zyk miž imi: nie *lba*, a *loba*; nie *mchu*, a *mochu*; nie *ldu*, a *lodu*; *roŭ* – *rowa*; ab[o] pierad pieršym z ich: *lon* – *ilniany*, *rža* – *irža*, *iržawy*.

Naadwarot, mowa naša u imiennikach pierad kančarom *e* časta udwaiwaje apošni suhałosny zyk: *wiasielle*, *kachańnie*; *zbožže*, *aružže*.

§ 16. Zyki *d* i *z*, stojučy pierad niekatorymi suhałosnymi, čutny niejasna, abo pierachodziać u čystaje *t* i *s*.

Pierad *k*, *p* i *t* možna z dawoli poŭnym prawam zamiest *d* pisać *t*; blizka da *t* čuwać jano i pierad *s*, *ch*, *f*, *c*, *č*, *š*, ale usio-ž taki my budziem bolš dzieržacca u prawopisańni pačatkowaho zyka *d*.

Bolš jasna assimilacija zyka z: pierad *k, p, t, ch, s, c, č, š* i *f* my zašiody možem śmieła pisać *s* zamiast *z*.

Naahuł, kali dźwie suhałosnyje stajać u adnym składzie adna za adnej, dyk pieršaja maje tendenciju da assimilaciji ũ wymowie *s* čarodnaj pawodłuh ćwiordaści: *swaboda i świata*; z hetaho treba wyklučyc tyje zdareńnia, kali pieršaja suhałosnaja stanowić zlitny prysłowak: *s-pisać, z-niać, z-wiazać, zmianić*.

Znaki biazzyčnyje.

§ 17. Aprača liter, katoryje aznačajuć roznyje zyki, u našaj mowi pry pismie używajucca znaki biazzyčnyje, katoryje pakazwajuć, dzie my u hutarcy pawinny prypynić hołas – na karotki ci daŭžejšy moment, jak wymaŭlać słowy – z uskrykam, abo pytajučy, i. t. p.

Znaki hetyje nazywajucca:

, zakawyka	; kropka z zakawykaj
. kropka	: dwukropie
....niedaskaz	- złučok
! kličnik	-- prociažka
? pytnik	„“ čužesłoŭ

Čaści mowy

Skład mowy.

§ 18. Z zykaŭ składajuca **składy**, z składaŭ słowy, a sa sloŭ – mowa naša. **Słowy** – heta najpraściejšyje **čaści mowy**.

Z sloŭ, złożonych u takim ci siakim paradku – zaležnie ad našaj dumki, składajecca **skaz**, a asobnyje wyrażeńnia mohuć zwiazywacca miž saboj roznymi sposabami u **pawiedańnie**. Hetak i skaz i pawiedańnie možem tak sama razhledać, jak čaści mowy, tolki užo nia **prostyje**, a **składanyje**.

Čaść hramatyki, katoraja abyjmaje najpraściejšyje čaści mowy, słowy i ich admieny ŭ rozných zdareńniach, nazywajecca etymologijej. Addziel, da katoraho należyć budowa skazaŭ i pawiedańnioŭ i zwia[z] miży imi, – **syntaksisam** abo **składniaj**.

Čaści mowy biełaruskaj.

§ 19. Napraściejšyje čaści mowy dzielacca na hrupy; kožnaja hrupa abyjmaje słowy, u katorych jość supolnyje adznaki. Da adznak należyć **značeńnie** i sposab **admieny** sloŭ.

Pawodłu hetych dzwiejch adznak my budziem mieć woś hetkije čaści mowy:

1. Imiennik	6. Skaźnik
2. Prymietnik	7. Złuč
3. Ličebnik	8. Prysłowak
4. Zaimak	9. Hałośnik
5. Čynniki	

Razhledzim kožnuju časć asobnie.

I. Imiennik

Što značyć imiennik? Razdziel imiennikoŭ.

§ 20. Usie rečy, z jakimi my majem dzieła u praktyčnym žyćci ci ŭ dumkach, jak widnyje, tak i niawidnyje, materjalnyje i niemate[r]jalnyje, żywyje i nieżywyje my u hutarcy swajej tak abo inačej nazywajem, dajem kožnaj z ich asobnaje imia. Woś, tyje słowy, katoryje stanowiać nazwańnie, abo imia rečy, my i nazywajem **imiennikami** (*čelawiek, koń, stoł, pieśnia, son, chwaroba, Wilnia* i dr.).

§ 21. Imienniki dzielacca na **ahulnyje i asabistyje**. Kali skažem słowa *stoł*, to my hetym ješče ničoha nia skažem ab tym, katory heta stoł: hetym imiem my nazywajem usie stały na świeci, heta ich supolnaje, ahulnaje nazwańnie. Ahulnym budzie imiennik *miesto*: miest na świeci mnoha; ale imiennik *Wilnia* – heta imiennik asabisty: miž usimi miestami tolki adno hetak nazywajecca. *Reka* – imiennik ahulny: rek mno-

ha; *Nioman* – imiennik asabisty, bo jość tolki adna reka, katoruju my Niomanam nazywajem.

§ 22. Imieñniki jość troch rodaŭ:

1.) **mužčynskaho**, kali pry ich možna pastawić słowy: *hety, moj* (napr.: *hety čelawiek, moj stoł*); 2.) **žanockaho** – *heta, maja* (napr.: *heta baba, maja chata*); 3.) **siaredniaho** – *hetaje, majo* (napr.: *hetaje dzicia, majo wiasielle*).

Kožyn imiennik bywaje zaŭsiody adnaho rodu, ale inšyje pawodłuh značėnnia prynaležać i da dwoch, zaležnie ad taho, ab kim ci ab čym idzie hutarka: *heta* i *hety sabaka*; *moj* i *maja sirotka*; *hety* i *heta walacuha*.

Admiena imiennikoŭ.

§ 23. Kožnaje słowa – aprača čatyroch niazmiennych časciej mowy – składjajecca z dwiech časciej: niazmiennaj **asnowy** i **kančara**, katory admieniajecca zaležnie ad taho, u jakich warunkach używajecca słowa. Hetak, kali my haworym ab admieni imiennikaŭ, to heta značyc, što admiena datykaje ich kančaroŭ.

Kančary imiennikaŭ admieniajucca pawodłuh **prypadku** – zaležnie ad taho, na jakoje pytañnie adkazwajuć, i pawodłuh **čysiel**.

§ 24. Prypadkaŭ admieny kančaroŭ pawodłuh pytañnia jość u bieła-

ruskaj mowie siem. Jany buduć:

1. prypadak zwańnia	atkazwaje na pytańnia	<i>chto? što?</i>
2. „ kličy ”	„	<i>chto? što?</i>
3. „ naležnasci ”	„	<i>kaho? čaho?</i>
4. „ dačy ”	„	<i>kamu? čamu?</i>
5. „ začepki ”	„	<i>kaho? što?</i>
6. „ spaŭnieńnia ”	„	<i>kim? čym?</i>
7. „ skazańnia ”	„	<i>ab kim? ab čym?</i>

Nazwannia prypadkaŭ pakazwajuć, kali jany ŭżywajucca.

§ 25. Čyŭsły u biełaruskaj mowi try:

adzinočnaje (– *koń, chata, ruka, woka*), **množnaje** (– *koni, chaty, ruki, wočy*) i **parnaje**. Apošniaje ŭżywajucca, kali idzie hutarka ab pary rečej, katoryje ŭżywajucca ci spatykajucca najčасьciej u pary. U adzinočnym i množnym čyśle jość usie pieraličenyje prypadki; u parnym čyśle ŭżywajucca imienniki tolki u prypadku spaŭnieńnia: *rukoma, nahoma*[,] *wačyma* i inš[.], a ŭsie druhije prypadki nia rožniacca ad prypadkoŭ množnaho čyśla.

§ 26. Zaležnie ad rodu i kančaroŭ, imienniki admieniajucca pawodłuh čatyroch sposaboŭ, ci **admien**.

Pawodłuh **I-aj admieny** admieniajucca:

- 1) imienniki mužčynskaho rodu s kančarami na ćwiordy ci miahki suhałosny zyk, abo na poŭhałosnyje *j* i *ŭ*;
- 2) imienniki siaredniaho rodu na *o* (abo biezakcentnaje *a*, kali jano zamieniaje *o* i *e*[]).

Pawodłuh **II-aj admieny** – imienniki mužčynskaho i žanockaho rodu na *a*.

Pawodłuh **III-aj admieny** – žanockaho rodu na ćwiordy abo miahki suhałosny zyk.

Pawodłuh **IV-aj admieny** – siaredniaho rodu na *a* (katoraho nielha zamianić na *o*) i nazwiańnia maładych zwierat na *o*. Usie s papiarednim miakkim suhałosnym, abo *i*.

Pieršaja admiena.

§ 27. U pieršaj admieni imienniki mužčynskaho rodu dzielacca na čatyry hrupy, use jany admieniajucca, naahuł, adzinakawa, ale kožnaja maje i swaju asobnaść. Heta buduć: 1) na ćwiordy suhałosny i *ŭ*; 2) na *c*, *ch*, *h*, *k*; 3) na *ž*, *dž*, *š*, *č* i 4) na miakki suhałosny i poŭhałosny *j*.

§ 28. Kančary imiennikoŭ mužčynskaho rodu na ćwiordy suhałosny zyk aprača *c*, *h*, *ch*, *ž*, *dž*, *č*, *š* i na poŭhałosny *ŭ*, – admieniajucca pawodłuh prypadkoŭ hetak:

Prypadki	Čyślo adzinočnaje	Čyślo množnaje
1. pr. zwańnia		y, é
2. pr. kličy	e (s papiarednim zmiakčeńniem)	y, é
3. pr. naležn.	a	oŭ (biez akc. aŭ)
4. pr. dačy	u	om
5. pr. začepki	jak 1-šy, abo jak 3 pr.	jak 1-šy abo 3 pr.
6. pr. spaŭn[.]	om (biez akc. – am)	ami
7. pr. skaz.	e, u	óch (biez akc.: ach)

Uwahi da čysła adzinočnaho.

U prypadku **kličy** zmiakčeńnie suhałosnaho zyku pierad kančarom *e* adznačywjecca: 1) zamienaj *l* na *l*; 2) ustaŭkaj pierad *e* zyku *i* wa usich inšych zdareńniach dy pry hetym *d* i *t* zmienajucca ŭ *dz* i *c*.

Toje-ž u prypadku **skazańnia**, tolki tam zamiest biezakcentnaho *e* časta čuwać *u*. Naprykład: *woł* – *wole*, *ab wałé*; *dom* – *domie*, *ab domu*; *panie*, *ab panu*.

U prypadku **spaŭnieńnia** kančar pad udareńniem *-om* (*wałóm*), biez udareńnia *-am* (*domam*).

U prypadku **naležnaści** kančar *a* zamieniajecca na *u* u imiennikach, katoryje aznačajuć rečy zbornyje, kali idzie hutarka ab čaści ich: *piasok* – *nasypać piasku*; *les* – *kusok lesu*; *cukier* – *daj mnie cukru* i t. d. Ale hetak sama kažuć: *nie čuwać kryku*, *homanu* i inš.

Uwahi da čysła množnaho.

Prypadak **zwańnia** pad udareńniem kančajecca najčасьciej na *e*, biez udareńnia – z[a]ŭsiody na *y*: *pané* i *wałé* poboč s *pany* i *wały*, ale zaŭsiody *dóły*.

Prypadak **dačy** i **skazańnia** pad udareńniem – *-om*, *-och* (*panóm*, *ab panóch*), biez akcentu – *am*, *ach* (*dólam*, *ab dólach*).

Prypadak **začepki** u abodwuch čysłach, kali reč żywaja, taki samy, jak prypadak naležnaści, kali nieżywaja – jak zwań[nia.]

W[óś] [prykł]ady I-aj admieny

Prypady	Č. adzinočnaje	Č. množnaje
1 – zw.	pan, doł	paný (-é), dól-y
2 – kl.	pan-i-e, dol-e	pan-y (-é), doł-y
3 – nal.	pan-a, doł-a	pan-oŭ, doł-aŭ
4 – dačy	pan-u, doł-u	pan-om, doł-am
5 – zač[.]	pan-a, doł	pan-oŭ, doł-y
6 – sp.	pan-am, doł-am	pan-ami, doł-ami
7 – sk[a]z.	ab pan-u, ab dol-e	ab pan-och, ab doł-ach

§ 29. Druhuju hrupu I-aj admieny stanowić imienniki s kančarami na *c*, *h*, *ch*, *k*.

U čyśle adzinočnym jany rožniacca ad pieršaj hrupy woś čym:

U prypadku **kličy** suhałosny zyk pierad kančarom *e* nie zmiahčajecca, a pierachodzić u druhi čwiordy zyk: *c* – ŭ *č* (*kupiec* – *kupče*), *h* – ŭ *ž* (*roh* – *rože*), *ch* – ŭ *š* (*miech* – *mieše*), *k* ŭ *č* (*čelawiek* – *čelawieče*).

U prypadku **skazaŋnia** zamiest kančara *e* budzie tolki *u*: *ab kupcu*, *ab rohu*, *ab miechu*, *ab čelawieku*.

U čyśle množnym:

U prypadku **zwaŋnia** imienniki na *h*, *ch*, *k* majuć zamiest *y* miahki kančar *i*: *rohi*, *miachi*, *čelawieki*; tolki pašla kančara *c* budzie, jak i ŭ pieršaj hrupi, *y*: *kupcy*[.]

Woś przykłady:

Pryp.	Č. adzinočnaje
Z[w].	kupiec, roh, miech, čelawiek

Kl.	kupč-e, rož-e, mieš-e, čelawieč-e
Nal.	kupc-a, roh-a, miech-a, čelawiek-a
Dačy	kupc-u, roh-u, miech-u, čelawiek-u
Zač.	kupc-a, roh, miech, čelawiek-a
Sp.	kupc-om, roh-am, miech-am, čelawiek-am
Sk.	ab kupc-u, ab roh-u, ab miech-u, ab čelawiek-[u]

Pryp.	Čyslo množnaje
Zw.	kupc-y, roh-i, miech-i, čelawiek-i
Kl.	kupc-y, roh-i, miech-i, čelawiek-i
N.	kupc-oŭ, rah-oŭ, miech-oŭ, čelawiek-aŭ
D.	kupc-om, roh-am, miech-am, čelawiek-[a]m
Z.	kupc-oŭ, roh-i, miech-i, čelawiek-aŭ
Sp.	kupc-ami, roh-ami, miech-ami, čelawiek-ami
Sk.	ab kupc-och, ab roh-ach, ab miech-ach, ab čelawiek-ach

§ 30. Trejciaja hrupa – na *ž*, *dž*, *č*, *š*.

Asobiennaść imiennikoŭ hetaj hrupy – taja, što ŭ adzinočnym čysle u pryypadkach kličy i skazańnia jany majuć kančar *u*, jak u pryypadku dačy: *nóžu*, *ab nažu*; *daždžu*, *ab daždžu*; *mieču*, *ab mieču*; *lemiešu*, *ab lemiešu*.

Naprykład:

Pryp.	Čyslo adzinočnaje
Zw.	nož, doždž, mieč, lemieš
Kl.	nož-u, doždž-u, mieč-u, lemieš-u
N.	naž-a, daždž-a, mieč-a, lemieš-a
D.	naž-u, daždž-u, mieč-u, lemieš-u
Z.	nož, doždž, mieč, lemieš
Sp.	naž-om, daždž-om, mieč-am, lemieš-om
Sk.	ab naž-u, ab daždž-u, ab mieč-u, ab lemieš-u ¹

¹ Заўвага да верхняй табліцы. У рукапісе адсутнічаюць коскі паміж словаформамі і кропкі ў канцы апошняга рада (тут і далей *камент. Г. Бідэра*).

[Pryp.]	Čysło množnaje
Zw.	naž-y, daždž-y, mieč-y, lemieš-y
Kl.	naž-y, daždž-y, mieč-y, lemieš-y
N.	naž-oŭ, daždž-oŭ, mieč-oŭ, lemieš-oŭ
D.	naž-am, daždž-am, mieč-am, lemieš-am
Z.	naž-y, daždž-y, mieč-y, lemieš-y
Sp.	naž-ami, daždž-ami, mieč-ami, lemieš-ami
Sk.	ab naž-ach, ab daždž-ach, ab mieč-ach, ab lemieš-ach

§ 31. **Čaćwiortaja hrupa** – na miakki suhałosny zyk i na poŭhałosny j. Ahulnaja asobiennaść hetaj hrupy – toje, što pierad kančarami jaje zamiest ćwiordych suhałosnych stajać miakkije, abo *i*, dy zamiest ćwiordaho kančara y staić *i*.

U adzinočnym čysle u prypadku **kličy** kančar, jak i u trejciaj hrupie, *u* (*koń – kóniu, kruciel – krucielu, złodziej – zładzieju*)¹.

U množnym čysle prypadak **naležnasci** maje try formy: na *-oŭ* (*aŭ*), na *ej* i na ćwiordy suhałosny asnowy słowa; u apošnim prypadku u apošnim składzi asnowy bywaje zmiana hałosnaho zyku. Napr.: *kanióŭ (kóniaŭ)* i *kaniéj (kóniej)*, *dzion*. Formy na *ej* i na suhałosny kančar używajucca redziej.

¹ У рукапісе пакінута свабоднае месца прыблізна на восем радкоў.

Například:

Prp.	Čyso adzinočnaje	Pr.	Čyso množnaje
Zw.	koń, zładziej	Zw.	koni, zładziei
Kl.	koni-u, zładziej-u	Kl.	koni, zładziei
N.	kani-a, zładziej-a	N.	kani-oŭ (-ej), zładziej-aŭ
D.	kani-u, zładziej-u	D.	kani-am, zładziej-am
Z.	kani-a, zładziej-a	Z.	kani-oŭ (-ej), zładziej-aŭ
Sp.	kani-om, zładziej-em	Sp.	kani-ami (końmi), zładziej-ami
Sk.	ab kani-u, ab zładziej-u	Sk.	ab kani-och, ab -ach

§ 32. Imienniki **siaredniaho** rodu s kančarami na *o*, abo zamieniajučaje jaho biezakcentnaje *a* (abodwy s papiarednim ěwiordym suhałosnym) admieniajucca zusim hetak sama, jak imienniki I-aj hrupy mužčynskaho rodu, tolki prypadak kličy nia rožnicca ad prypadku zwańnia.

Pr.	Č. adzinočnaje	Č. množnaje
Zw. i Kl.	waknò, wucha	wokn-y, wuš-y
N.	wakn-a, wuch-a	wokn-aŭ, wuš-ej
D.	wakn-u, wuch-u	wokn-am, wuš-am
Z.	wakn-o, wuch-o	wokn-y, wuš-y
Sp.	wakn-om, wuch-am	wokn-ami, wuš-ami
Sk.	ab wakni-é, ab wuch-u	ab wokn-ach, ab wuš-a[ch]

§ 33. Niekatoryje asobiennaści majuć imienniki siaredniaho [ro]du na *e* s ćwiordym i miakkim papiarednim suhałosnym (abo *i*) i na *o* s papiarednim zmiakčeńniem.

Heta buduć:

[У рукапісе адсутнічае пункт а). – Г. Б.];

b) u imiennikach s kančarom na *e* u prypadku **spaunieńnia** adzinočnaha čyśla zachowajecca Ź kančary zyk *e*: *sercem, palem*;

c) u množnym čyśle, tam, dzie pierad *e* byŹ ćwiordy suhałosny zyk, kančar u prypadku **zwańnia** budzie *y*; [u] dwoch druhich zdareńniach – *i*.

Naprykład:

Pryp.	Č. adzinočnaje	Pryp.	Č. množnaje
Zw. i Kl.	serc-e, pol-e, żyćci-o	Zw. i Kl.	serc-y, pal-i, żyćc-i
N.	serc-a, pol-a, żyćci-a	N.	serc-(aŹ), pal-oŹ (-ej), żyćci-aŹ
D.	serc-u, pol-u, żyćci-u	D.	serc-am, pal-am, żyćci-am
Z.	serc-e, pol-e, żyćci-o	Z.	serc-y, pal-i, żyćc-i
Sp.	serc-em, pol-em, żyćci-om	Sp.	serc-ami, pal-ami, żyćci-ami
Sk.	ab serc-u, ab pol-u, ab żyćci-u	Sk.	ab serc-ach, ab pal-óch, [ab] żyćci-ach

§ 34a. Asobiennaść biełaruskaj mowy stanowić toje, što u adnym i tym že słowie akcent može być dwajaki – asabliwie u množnym čysle. Hetak kažuć: *wóŭki, wóŭkaŭ, wóŭkam* i t. d., a poruč z hetym – *waŭki, waŭkóŭ* i t. d.; *kóni, kóniaŭ, kóniam, kónmi, ab kóniach*, – i *koni, kanióŭ, kaniem, kaniami, ab kaniach*; *zwiéry, zwiéraŭ* i t. d. i *zwiary, zwiaróŭ* i t. d.

Hety paralelizm nie zaŭsiody prachodzić da kanca, i u množnym čysle dwajnyje formy bywajuć nie ŭ-wa ŭsich prypadkach, jak my bačyli ŭ admieni słowa *kóni*.

§ 34b (hl. str[.] 70)¹

U pieršaj admieni možna adznačyć ješče ad[z]in prypadak – wošmy, katory možem nazwać prypadkam **miejsca** (locativus). Jon atkazwaje na pytańnie *hdzie?* i stanowić admieniu prypadka skazańnia: kančar apošniaho *u* zamieniajecca na *e*, zmiahčajučy papiaredni suhałosny zyk, abo na *y*, ci *i*. Naprykład: *ab domu – u domi; ab wierchu – na wiersie; ab maju, čerwieniu, lipniu* i t. d. – *u mai, čerwieni, lipni; ab wietru – na wietry; ab soncu – na soncy; ab wiasiellu – na wiasielli*. U troch inšych admienach hetaho prypadku nima.

Druhaja admiena.

§ 35. Pawodluh druhoj admieny admieniajucca imienniki mužčynskaho i žanockaho rodu na *a*.

Kali pierad kančarom *a* staić ćwiordy suhałosny zyk, dyk kančary admieniajucca hetak:

Pryp.	Č. adzinočnaje	Č. množnaje
Zwańnia	a	y
Kličy	o	y
Naležn.	y	óŭ (aŭ), abo na suhałosny zyk
Dačy	e, i	am
Začepki	u	jak 1, abo 3 pr.
Spaŭn.	oju (aju)	ami
Skaz.	e, i	ach

Prypadak **dačy** i **skazańnia** čysła adzinočnaho, kali akcent na kančary, maje kančar *e*, pierad katorym zmiakčajecca suhałosny zyk asnowy; biez udareńnia maje *i*. Napr. *wadzie; babi*.

¹ § 34b знаходзіцца ў рукапісе на с. 70 як дапаўненне.

Prypadak **naležnaści** čyśla množnaho maje najčасьciej kančar skaročeny – na suhałosny zyk asnowy: *baba – bab, wada – wod, kula – kul* (– chacia poruč z hetym možna używać i poŋnuju formu: *babaŭ, wodaŭ, kulaŭ*; u žywoj hutarcy heta spatykajecca redka).

Naprykład:

Pr.	Č. adzinočnaje	Č. množnaje
Zw.	wad-a, bab-a	wód-y, bab-y
Kl.	wód-o, báb-o	wód-y, bab-y
N.	wad-y, bab-y	wód-(aŭ), bab-(aŭ)
D.	wadzi-é, báb-i	wód-am, bab-am
Z.	wad-u, bab-u	wód-y, bab-(-aŭ)
Sp.	wad-óju, báb-aju	wód-ami, bab-ami
Sk.	ab wadzi-é, ab báb-i	ab wód-ach, ab bab-ach

Imienniki z asnowaju na *ž* u prypadku **dačy** i **skazańnia** ŭ adzinočnym čyśle majuć kančar *y*: *mieža – miažy, ab miažy; dzieža – dziažy, ab dziažy*.

§ 36. Kali ŭ 1 prypadku pierad kančarom *a* jość zmiakčeńnie (miakki suhałosny, abo *i*), dyk pry admieni imiennikoŭ buduć hetkije asobiennaści:

a) u prypadku **naležnaści** u čyśle adzinočnym zamiest kančara *y* majuć *i*;

b) u adzinočnym čyśle kančar u prypadkach **dačy** i **skazańnia** budzie *i* nawat pad udareńniem: *kućci*; c) u množnym čyśle kančar u prypadku **zwańnia** (a kali reč niežywaja, dyk i **začepki**) zamiest *y* budzie miakki *i*. Napr.: *kula – kuli, kućcia – kućci*.

Pryp.	Č. adzinočnaje	Č. množnaje
Zw.	kul-a, kućci-a	kul-i, kućci
Kl.	kul-o, kućci-o	kul-i, kućci
N.	kul-i, kućci	kul-(aŭ), kućci-óŭ
D.	kul-i, kućci	kul-am, kućci-ám
Z.	kul-u, kućci-u	kul-i, kućci
Sp.	kul-aju, kućci-oju	kul-ami, kućci-ami
Sk.	ab kul-i, ab kućci	ab kul-ach, ab kućci-ach

Hetak sama admieniajecca imiennik *pani*: chacia tut na kancy staić *i*, ale jano paŭstało s taho, što kancawoje *a* adpało (dzie-nie-dzie kažuć nawat: *pania*)[.] Tak-že i imiennik *maci*. U abodwych prypadak **kličy** nia rožnicca ad prypadku **zwańnia**[.]

§ 37. Asobnuju hrupu stanowiać tyje imienniki, katoryje majuć pierad kančarom *a* suhałosnyje zyki *h*, *ch*, *k*. Heta budzie miešanaja admiena, bo maje adznaki abiedźwuch papiarednich hrup: ćwiordaj i miakkaj.

U adzinočnym čyśle zamiest kančara *y* u prypadku naležnaści budzie *i*: *ruka* – *ruki*, *naha* – *nahi*, *strecha* – *strechi*.

U tym že čyśle u prypadku **dačy** i **skazańnia** suhałosnyje *h* i *k* zmienijajucca u *z* i *c* i pryjmajuć u kančary biezakcentnaje *y*, abo pad akcentam *e*, katoraje zmiakčaje zyk *z* (*wajaka* – *wajacy*, *ruka* – *ruce*, *naha* – *nazie*); *ch* źmieniajecca ũ miakkaje *s* i pryjmaje akcentowany kančar *e* abo biezakcentny *i* (*strécha* – *stresi*, *ab stres*; *strachá* – *strasié*, *ab strasié*).

U množnym čyśle imienniki hetaj hrupy majuć zamiest kančara *y – i*.

Pryp.	Č. adzinočnaje	Č. množnaje
Zw.	naha, sacha, ruka	nohi, sochi, ruki
Kl.	nóho, sócho, rúka [sic]	nohi, sochi, ruki
N.	nahi, sachi, ruki	noh, soch, ruk
D.	nazie, sasie, ruce	naham, socham, rukam
Z.	nahú, sachu, ruku	nohi, sochi, ruki
Sp.	nahoju, sachoju, rukoju	nahami, sochami, rukami
Sk.	ab nazie, ab sasie, ab ruce	ab nahach, ab sochach, ab rukach

Admiena trejciaja.

§ 38. Trejciaja admiena abyjmaje imienniki žanockaho rodu s suhałosnym kančarom – ćwiordym, abo miakkim. Pawodłuh hetaho, jany dzielacca na dźwie hrupy: **ćwiorduju i miakkuju**.

Pr.	Čyślo adzinočnaje	Čyślo množnaje
Zw. i Kl.	ćwiordy suh. – miakki suh.	y – i
N.	y – i	ej
D.	y – i	am
Z.	jak 1 abo 3 pryp. ¹	jak 1 abo 3 pr[.]
Sp.	u z udwojenym papiar. suhał.	ami
Sk.	y – i	ach (och)

Haloŭnyje asobnaści: u čyśle adzinočnym prypadki **zwaŭnia** i **kličy** adzinakawyje; hetak sama adzinakawyje kančary majuć prypadki **naležnaści**, **dačy** i **skazaŭnia**. Prypadak **spaŭnieŭnia** maje kančar *u* z udwajeŭniem papiaredniaho suhałosnaho zyku:

¹ У прыкладзе асс. sg. + pl. памылкова 1 або 3 прыведзены замест 1 або 2.

nočču, piečču, siećciu.

Pr.	Č. adzinočnaje	Č. množnaje
Zw. i K.	noč, sieć	noč-y, siec-i
N.	noč-y, siec-i	nač-ej, sieci-ej
D.	noč-y, sieć-i	nač-am, sieci-am
Z.	noč, sieć	noč-y, siec-i
Sp.	nočč-u, siećci-u	nač-ami, sieci-ami
Sk.	u noč-y, ab sieci	ab nač-ach, ab sieci-ach

Kali pierad apošnim suhałosnym zykam, katory u prypadku spaŭnieńnia udwaiwajecca, staić druhi suhałosny zyk, dyk udwajeńnia nie bywaje: *śmierć* – *śmierciu*, *šerść* – *šerściu*.

Čaćwiortaja admiena.

§ 39. Čaćwiortaja admiena abymaje imienniki siaredniaho rodu na *a* i na *o* pad akcentam – usie s papiarednim zmiakčeńniem. S kančarami na *o* admieniajucca pawodłu IV admieny tolki nazwańnia maładych zwierat: *ščanio*, *cialo*, *jahnio*, *woŭčanio*.

Asobnuju hrupu stanowiąć tyje imienniki na *a*, u katorych apošni suhałosny zyk asnowy – *m*: *plemia*, *znamia*, *siemia*.

Pr.	Čysło adzinočnaje		Čysło množnaje	
Zw. i Kl.	(mi)-a	o, a	(mi)-on-y	(at)-y
N.	(mi)	(ac)-i	(mi)-on-(-aŭ)	(at)-(-aŭ)
D.	(mi)	(ac)-i	(mi)-on-am	(at)-(-am)
Z.	(mi)-a	jak 1 abo 3 pr.	jak 1 abo 3 pr.	jak 1 abo 3 pr.
Sp.	(mi)-em	om	(mi)-on-ami	(at)-ami
Sk.	(mi)	(ac)-i	(mi)-on-ach	(at)-ach

Pieršaja hrupa (na *mia*) usta[ŭ]laje pierad prypadkowymi kančarami množnaho čysła skład *on*: *plemi-on-y*. U prypadku **naležnaści** pašla *on* prypadkowy kančar najčасьciej adpadaje.

Druhaja hrupa s kančarami na *o* i *a* s papiarednim zmiakčonym suhałosnym (aprača *m*) u čyśle adzinočnym u prypadkach **naležnaści**, **dačy** i **skazańnia** (katoryje ŭsie adzinakawy) ustaŭlaje častku *ac*: *cielaci*, *jahni-ac-i*. U množnym čyśle wa ŭsich prypadkach zamiest *ac* ustaŭlajecca *at*: *ciel-at-y*, *jahni-at-y*; u prypadku naležnaści kančar *aŭ* pašla *-at-* adpadaje.

Słowa *dzicia* maje ŭ množnym čyśle *dzieci*.

Pr.	Čyślo adzinočnaje	Pr.	Čyślo množnaje
Zw. i Kl.	plemi-a, ciel-a (-o)	Zw. i Kl.	plemi-on-y, ciel-at-y
N.	plemi, ciel-ac-i	N.	plemi-on(aŭ), ciel-at(-aŭ)
D.	plemi, ciel-ac-i	D.	plemi-on-am, ciel-at-am
Z.	plemi-a, ciel-a	Z.	plemi-on-y, ciel-at(-aŭ)
Sp.	plemi-em, cial-om	Sp.	plemi-on-ami, ciel-at-ami
Sk.	ab plemi, ab ciel-ac-i	Sk.	ab plemi-on-ach, ab ciel-at-ach

Parnaje čyślo.

§ 40. Jak užo skazana wyšej, u parnym čyśle ũ biełaruskaj mowii zachawalisia tolki džwie asobiennyje formy: u prypadku **spaŭnieńnia** i **skazańnia**. Kančary jaje: *oma* i *yma*; *och*. Naprykład: *rukoma*, *nahoma*, *wałoma*, *plačyma*, *wačyma*; *ab wałoch*, *na rukoch* i t. d.

Inšyje formy u nas nie pierechawalisia i nie užywajucca.

II. Prymietnik

Sposaby admieny prymietnikoŭ.

§41. **Prymietnikam** nazywajem słowy, katoryje pakazwajuć jakuju-budź prymietu rečy: jakaja jana (*wialikaja chata*), s čaho зроблена (*dreŭniany stoł*), da kaho prynaležyć (*bačkawo dabro*), z jakoha času (*sta[rażytny]je hrošy*) i h. p.

§ 42. Tyje samyje prymiety mohuć mieć rečy roznych rodaŭ: horad moŭże być wialiki; wialikaja moŭże być i chata, wialikaje more. Pawo[d]łuŭ taho, jakoha rodu budzie reč, prymietu katoraj my chočemo aznačyć, źmieniajecca i rod prymietnika, – ináčej kaŭžućy: prymietniki admieniajucca pawođłuŭ troch rodaŭ – **muŭčynskaho, ŭanockaho i siaredniaho**, zmieniajućy u koŭżnym rodzi swoj kančar. Samo saboj razumiejecca, što, dapasowywajućysia da rečej, prymietniki admieniaju[cc]a razam z imi ješče i pawođłuŭ **čysiel i prypadkoŭ**, jak imienniki. Urešci prymietniki, choć i nia ŭsie, mohuć admieniaccia pawođłuŭ **stupieniaŭ pryraŭnańnia**.

Razdziel na hrupy.

§ 43. Pawođłuŭ swaich kančaroŭ prymietniki dziełacca na hrupy:

1) s kančarami dla **muŭčynskaho** rodu na *y* (-j), dla **ŭanockaho** – *aŭa*, dla **siaredn[i]aho** *aŭe* (*oŭe*), usie s papiarednim čwiordym suhałosnym; heta – **čwiordaja admiena**; 2) s kančarami na *i* (-j), *aŭa*, *aŭe* (*oŭe*) – s papiarednim zmiakčeńniem; heta – **miakkaja admiena**; 3) s kančarami na *i* (-j), *aŭa*, *aŭe* (*oŭe*) s čwiordym suhałosnym zykam u ŭanockim i siarednim rodzie – **miešanaja admiena**.

Kančary hetyje sa swajho boku mohuć być poŭnyje i skaročenyje.

Poŭnyje buduć: *yj, ij, aŭa, aŭe* (*oŭe*);

napr.: *dobryj, dobraja, dobraje; staryj, starája, staroje; sinij, siniaja, siniaje*.

Skaročenyje: *y, a, o* (abo *e* u miahkaj admieni); napr.: *dobry, dobra, dobro; stary, stara, staro; sini, sinia, sinie*. Skaročeńnie u mužčynskom rodzi bywaje i na suhałosny zyk: u ćwiordaj admienie – na ćwiordy (*dobr, star*), u miakkaj – na miakki (*siń*); kancawy zyk asnowy *w* pry hetym pierachodzić u *ŭ*: *baćkawy – baćkaŭ*.

Najčaściej skaročeny kančar bywaje tolki u mužčynskim rodzi, dy poŭnaja forma uŭżywajecca tut wielmi redka. Źanocki i siaredni rod, naadwarot, badaj zaŭsiody majuć poŭny kančar. Hetak normalna prymietniki pawodŭh rodaŭ admieniaju[c] ca hetak: *stary, aja, óje; dobry, aja, aje; sini, siniaja, siniaje* i t. d.

Admiena ćwiordaj hrupy.

§ 44. U ćwiordaj hrupie s kančarami *y, aja, aje (óje)* s papiarednim ćwiordym suhałosnym zykam prypadkowyje kančary admieniajucca pa prykładu admieny słowa *dobry, -aja, -aje*.

Č. adzinočnaje				Čyso množnaje
Pr.	m. r.	ž. r.	s. r.	usie rody
Zw. i K.	dobr-y	dobr-aja	dobr-aje	dobr-yje
N.	dobr-aho	dobr-aj	dobr-aho	dobr-ych
D.	dobr-amu	dobr-aj	dobr-amu	dobr-ym
Z.	jak 1, abo 3 p.	dobr-uju	dobr-aje	jak 1 abo 3 pr.
Sp.	dobr-ym	dobr-aju	dobr-ym	dobr-ymi
Sk.	ab dobr-ym	ab dobr-aj	ab dobr-ym	ab dobr-ych

U przypadku naležnaści mužčynskaho i siaredniaho rodu adzinočnaho čysła kančar bywaje dwajaki – zaležnie ad akcentu ũ pieršym przypadku. Kali akcent nie na apošnim składzi (*dóbrŷ*), dyk kančar budzie *aho* (*dobr-aho*); kali akcent na kančary (*starŷ*) – *óha* (*staróha*). Hetak i u przypadku dačy: *amu* i *ómu*.

U žanockim rodzi biezakcentnyje kančary buduć u adzinočnym čyśle hetkije: zw. i kl. – *aja*, nal. – *aj*, dačy – *aj*, začepki – *uju*, sp. – *aju*, skaz. – *aj*. Kali-ž udareńnie na kančary, dyk žanocki rod admieniajecca hetak: zw. i kl. – *ája*, n. *ój*, d. – *ój*, zač. – *úju*, sp. – *óju*, sk. – *oj*.

Forma s skaročenymi kančarami admieniajecca hetak sama, jak i s poŭnymi, tykiela ũ žanockim rodzi adzinočnaho čysła u przypadku začepki kančar *uju* skaročwajecca da *u*: *dobruju* – *dobru*; *staruju* – *staru*.

Admiena miakkaj hrupy.

§ 45. Miakkaja hrupa maje kančary: *i*, *aja*, *aje* – apošnije dwa zaŭsiody s papiarednim zmiakčeńniem. Prymietniki

hetaj hrupy admieniajucca pawodŭh prykladu admieny *sini, aja, aje*.

Č. adzinočnaje				Čyślo množnaje
Pr.	m. r.	ž. r.	s. r.	usie ródy
Zw. i K.	sin-i	sin-i-aja	sin-i-aje	sin-i-je
N.	sin-i-aho	sin-i-aj	sin-i-aho	sin-ich
D.	sin-i-amu	sin-i-aj	sin-i-amu	sin-im
Z.	jak Zw. abo N.	sin-i-uju	sin-i-aje	jak Zw. abo N.
Sp.	sin-im	sin-i-aj	sin-im	sin-imi
Sk.	ab sin-im	ab sin-i-aj	ab sin-im	ab sin-ich

Kančary hetaj hrupy rožniacca ad papiaredniaj, jak bačym, tym, što zamiest y ŭ ich usiudy bačym *i*.

Admiena miešanaja.

§ 46. Da hrupy miešanaj naležać prymietniki, u katorych apošni zyk asnowy – suhałosny *h, ch*, abo *k* (*blahi*[,] *cichi, wialiki*). U adz[i]nočnym čyśle 1 prypadku mužčynskaho rodu [- i,] 6 i 7 – mužčynskaho i siaredniaho, a tak sama ŭsich

prypadkoŭ usich rodaŭ u množnym čyśle – miakkije. Usie inšyje cwiordyje.
Naprykład:

Č. adzinočnaje				Čyślo množnaje
Pr.	m. r.	Ž. r.	s. r.	usie rody
Zw. i K.	blah-i	blah-aja	blah-oje	blah-i-je
N.	blah-oha	blah-oj	blah-oha	blah-ich
D.	blah-omu	blah-oj	blah-omu	blah-im
Z.	jak Zw. abo N[.]	blah-uju	blah-oje	jak Zw. abo N.
Sp.	blah-im	blah-oju	blah-im	blahimi
Sk.	ab blah-im	ab blah-oj	ab blah-im	ab blah-ich

Stupieni pryraŭnańnia.

§ 47. Stupieni pryraŭnańnia jość try: **miernaja, wyšejšaja i najwyšejšaja.**

Kožnaja prymieta ŭ danaj nam rečy može być abo ŭ tej že miery, jak u kožnaj jej padobnaj – **stupień miernaja**: *dobry, wialiki*; abo ŭ bolšaj miery, čym u jakoj-budź **adnej** padobnaj rečy, s katoraj jaje raŭnujem – stupień wyšejšaja: *lepšy, wialikšy (hety dom wialiki, a toj – wialikšy)*; abo ŭ miery bolšaj, čym **wa ŭsich** padobnych rečach – stupień najwyšejšaja: *najlepšy, najwialikšy*. Nia ŭsie prymietniki admieniajucca hetak, bo nia kožnaja prymieta

može zmiennica pawodłuh miery. Hetak nia majuć stupieniaŭ pryraŭnańnia: prymietniki, katoryje pakazwajuć prymietu **naležnaści** (*čelawiečy*), **materjału** (*hliniany*), **času** (*siahoŭniašni*), **miejsca** (*tutejšy*).

§ 48. **Stupień wyšejšaja** – [wywodzicca s] stupieni miernaj: [z]amiest kančara mužčynskaho rodu adzinočnaho čysła *y*, *i* dadajecca kančar *ejšy*, *ejšaja*, *ejšaje* (ŭ katorym časta *šy*, *šaja*, *šaje* adpadaje), abo kančar *šy*, *šaja*, *šaje*. Naprykład: *stary* – *starejšy*; *starej*, *staršy*; *ranny* [sic] – *raniejšy*.

Kali prymietnik mieŭ miakki kančar, pierad kančarami wyšejšaj stupieni zmiakčeńnie zachowujecca.

§ 49. Spamiž prymietnikoŭ pry formoŭcy wyšejšaj stupieni wydzielajucca asnowy na *h*, *ch*, *k*.

Kali pierad kančarom prymietnika stajało *k*, dyk u wyšejšaj stupieni jano abo wypadaje (*wuzki* – *wuziejšy*), abo pierachodzić u *č* (*lohki* – *lahčejšy*).

Pry wapadzi [sic] *k*: 1) kančar wyšejšaj stupieni dałučajecca prosta da papiaredniaho zyku, nie zmieniajučy jaho (*cienki* – *cianiejšy*). 2) Kali pierad *k* stajało *o*, dyk jano wypadaje razam s *k*, i kančar wyšejšaj stupieni dałučajecca da čarodnaho, ličučy ad kanca, suhałosnaho zyku, zmieniajučy *s* i *z* ŭ *š* i *ž*: *daloki* – *dalejšy*, *wysoki* – *wyšejšy*, *nizki* – *nižejšy*.

Kali asnowa prymietnika kančajecca na *h* abo *ch*, dyk pašla

dałučeńnia kančara wyšejšaj stupieni *ejšy*, jany [= hetyje suhałosnyje] pierachodziać u *ž* i *š*. Napr.: *darahi* – *daražejšy*, *cichi* – *cišejšy*, ale i: *cichšy*, *lichšy* (redka užywa[n]yje).

§ 50. Niekatoryje prymietniki majuć wyšejšuju stupień nie ad tej asnowy jak miernaja: *dobry* – *lepšy* (ale *dabrejšy*), *mały* – *mienšy*, *wialiki* – *wialikšy* i *bolšy*.

§ 51. Wyšejšaja stupień može formawacca i druhim sposabam: dadajučy da stupieni miernaj słowa *bolej* (*bolš*): *bahaciejšy* i *bolej bahaty*, *razumniejšy* i *bolš razumny*.

§ 52. **Stupień najwyšejšaja** układajecca takim sposabam, što da stupieni wyšejšaj dadajecca s-pieradu častka *naj*: *najwyšejšy*, *najwialikšy*.

U redkich prypradkach da stupieni miernaj dadajecca zamiest hetaho častka *pra*: *prašwiataja*, *prawialiki* i t. d.

Trejci sposab: da stupieni miernaj dadajecca s-pieradu słowa *samy*, ci *najbolej*: *samy wialiki*, *najbolej bahaty*.

§ 53. Stupieni wyšejšaja i najwyšejšaja admieniajucca pawodłu prypadkoŭ, rodaŭ i čysieł, jak stupień miernaja.

Pry skaročonym kančary *ej* jany zusim nie admieniajucca.

III. Ličebnik

Paniaćcie ab ličebniku. Razdziel ličebnikaŭ.

§ 54. **Ličebnikami** nazywajuc tyje čaści mowy, katoryje pakazwajuc **čysło, ličbu** abo **paradak** rečej ci asob. Jany dzielacca na hetkije hrupy:

I. Ličbowyje ličebniki: *adzin, dwa, try, dziesiać, sto* i t. d.

II. Paradkawyje: *pieršy, druhi, trejci, dziesiaty, sotny* i t. d.

III. Drobnyje: *palawina, čwierć, poččwierci, paŭtara, paŭtrećcia* i t. d.

IV. Zbornyje: *dwoje, para, troje, čaćwióra, dziesiaciera, dziesiatak, sotnia* i t. d.

V. Množnyje: *dwajny, trajny, dwajaki, trajaki, dwójčy, trójčy, udwajá, utrajá, ŭčaćwióra, ŭdziesiáciera* i t. d.

Aprača hetaho ličebniki dziel[ac]ca na **ustanoŭlenyje** i **nieustanoŭlenyje**. Ustanoŭlenymi buduć usie wyšej pakazanyje, bo ŭ ich akuratna pakazwajecca ličba rečej, ci asob, ich paradak i t. d.

Nieustanoulenyje: *niekolki, kolkinadcać, kolkidziesiat, kolkisot, mnoha, mała, bahata, šmat* i t. p., bo jany akuratnaj ličby nie pakazwajuc.

Admiena ličebnikoŭ.

§ 55. Ličebniki admieniajucca abo jak imienniki: ličbowyje, drobnije, zbornyje, abo jak prymietniki: paradkawyje i čaść [množnych]. *Adzin* i *dwa*, choćcia naležać da [?]¹

---

¹ *мно́жnych* паводле К. Гутшміта.

[Першы, другі і трэці радкі нечытабельныя]

[чацвёрты радок: *dwa, dżwie, dwa*. Рэшткі радка нечытабельныя]

[пяты радок:.....*Ličebniki šmat, mnoha, mała* [?]]

[шосты радок: *dwojčy, utraja, udziesiaciera* і т. п. не]

[сёмы радок: *nie admieniajucca. i pawodłuh swajho z* [?]]

[восьмы радок: *mołuć...*[прачытваюцца толькі асобныя літары] *kato-*]

[дзявяты радок: *гује...* прачытваюцца толькі асобныя літары]¹

§ 56. *Ličebniki ličbowyje. Jość hetkije*

1. adzin, adna, adno	14. čatyrnadcać	90. dziewiaćdziesiąt
2. dwa, dżwie, dwa	15. piętnadcać	100. sto
3. try	16. szesnadcą	200. dwieście
4. čatyry	17. siedmnać	300. trzyście
5. pięć	18. osiemnać	400. czterysta
6. šeść	19. dziewiętnać	500. pięćset
7. siem	20. dwadcać	600. sześćset
8. wosiem	30. trzydzieć	700. siedemset
9. dziewiać	40. sorak	800. osiemset
10. dziesięć	50. pięćdziesiąt	900. dziewięćset
11. adzinadcać	60. sześćdziesiąt	1000. tysiąc
12. dwanać	70. siedmiesiąt	1.000.000. milion i t. d.
13. trynadcać	80. osiemdziesiąt	

¹ Першы – дзявяты радкі фрагментарна алічбаваны К. Гутшмітам.

Hetymi prostymi ličebnikami wyražajucca [...] ũsie, zaleŹnie ad tej ci inšaj kombinacii ich.

§ 57. Admieniajucca prostyje ličbowyje ličebniki hetak:

Pryp.	Č. adzinočnaje	Č. mnoŹnaje
Zw. i Kl.	adzin, adna, adno	adny
N.	adnaho, adnej (-aje), adnaho	adnych
D.	adnamu, adnej, adnamu	adnym
Z.	jak 1. 3. pr., adnu, adno	jak 1. abo 3.
Sp.	adnym, adneju, adnym	adnymi
Sk.	ab adnym, ab adnej, ab adnym	ab adnych

Pryp.	Č. mnoŹnaje	
Zw. i Kl.	dwa, džwie, dwa	try
N.	dwoch, džwiech, dwoch	troch
D.	dwom, džwiem, dwom	trom
Z.	jak 1., abo 3.	jak 1. abo 3.
Sp.	dwoma, džwiema, dwoma	trema
Sk.	ab dwoch, džwiech, dwoch	ab troch

Zw. i Kl.	čatyry	piac	siem	wosiem
N.	čatyroch	piać	siami	wašmi
D.	čatyrom	piać	siami	wašmi
Z.	jak 1. abo 3. pr.	jak 1. abo 3. pr.	jak 1. abo 3. pr.	jak 1. abo 3. pr.
Sp.	čatyrma	piećciu	siamiu	wašmiu
Sk.	ab čatyroch	ab piać	ab siami	ab wašmi

Jak hetyje, tak i ũsie čarodnyje ličebniki ličbowyje admieniajucca tolki u adnym čysle, bo pawodłuh swajho značeńnia pawodłuh čysiel admieniaccu nia mohuć. Dwa čysły majuć tolki: *sto*, *tysiača*, *miljon*[.]

Jak *piac* admieniajucca ũsie ličebniki na ć: *dziewiać, dziesiać, adzinadcać* i t. d., *dwadcać, trydcać* i t. d., – znaćyć, tak sama, jak III admiena imiennikoŭ na miakki suhałosny zyk.

Ličebnik *sorak* admieniajecca hetak:

p. Zw. i Kl.	sorak
„ N., D., Sp. i Sk.	saraká
„ Začepki	jak Zw., abo N.

§ 58. Ličebniki *piacdziesiat, šeśćdziesiat, siemdziesiat, wosiemdziesiat* i *dziewiadziesiat* admieniajucca, apraća przypadku Zwańnia i Klićy, jak dwa słowy:

Pr.		
Zw. i Kl.	piacdziesiat	wosiemdziesiat
N.	piaci-dziesiaci	waśmi-dziesiaci
D.	piaci-dziesiaciom	waśmi-dziesiaciom
Z.	jak 1. abo 3.	jak 1. abo 3.
Sp.	piacćiu-dziesiaćciu	waśmiu-dziesiaćciu
Sk.	ab piaci-dziesiaci	ab waśmi-dziesiaci

§ 59. *Sto, tysiaća* i *miljon* admieniajucca hetak:

Pr.	Čysło adzinočnaje		
Zw. i Kl.	sto	tysiaća	miljon, miljonie!
N.	sta	tysiaćy	miljona
D.	stu	tysiaćy	miljonu
Z.	1. abo 3.	tysiaću	miljon
Sp.	stoma	tysiaćaj	miljonam
Sk.	ab stu	ab tysiaćy	ab miljoni

Pr.	Čyso množnaje		
Zw. i Kl.	(sty)	tysiačy	miljony
N.	sot	tysiač	miljonaŭ
D.	stam	tysiačam	miljonam
Z.	1., abo 3.	1., abo 3.	1., abo 3.
Sp.	stami	tysiačami	miljonami
Sk.	ab stach	ab tysiačach	ab milijonach

§ 60. *Dźwieści, trysta, čatyrysta, piačsot, šešćsot, siemsot, wosiemsot, dziewiaćsot* admieniajuć pawodłuŭ prypadkoŭ abiedźwie čaści słowa (*dźwie-ści, try-sta* i t. p.):

Zw. i Kl.	dźwie-ści	try-sta	šešć-sot
N.	dwuch-sot	troch-sot	šaści-sot
D.	dwum-stam	trom-stam	šaści-stam
Z.	jak 1., abo 3.	jak 1., abo 3.	jak 1., abo 3.
Sp.	dwuma-stami	trema-stami	šaściu-stami
Sk.	ab dwuch-stach	ab troch-stach	ab šaści-stach

§ 61. Ličebniki drobnyje: *palawina* i *čwierć* – admieniajucca, jak imienniki II i III admienny (*baba, sieć*). *Paŭtara, paŭtrecia* i t. d. – nie admieniajucca.

Zbornyje: *dwoje, troje, čaćwiora, dziesiaciera* i t. p. admieniajucca hetak:

Zw. i Kl.	dwoje	čaćwiora	dziesiaciera
N.	dwaich	čećwiarych	dziesiacierych
D.	dwaim	čećwiarym	dziesiacierym
Z.	1., abo 3.	1., abo 3.	1., abo 3.
Sp.	dwajmi	čećwiarmi	dziesiaciermi
Sk.	ab dwaich	ab čećwiarych	ab dziesiacierych

Rešta zbornych admieniajucca, jak imienniki (*dziesiatak, sotnia*)[.]

Paradkawyje ũsie admieniajucca, jak prymietniki.

§ 62. S-pamiŕ ličebnikoŭ nieaznačenyh ličebniki: *mnoha, mała, ŕmat, bahata* i t. d., majučy značėńnie skaŕznika, zusim nie admieniajucca.

Skolki, hetulki, stolki, niekolki – admieniajucca adzinakawa i tolki pawodłuh prypadkoŭ:

Pr. Zw. i Kl.	skolki
„ N.	skolkich
„ D.	skolkim
„ Z.	jak Zw., abo N.
„ Sp.	skolkimi
„ Sk.	ab skolkich

U ličebniku *kolkidziesiat* admieniajecc[a] tolki druhaja pałowa słowa, jak *dziesiać*. – *Kolkinadcać* admieniajecca jak *adzinadcać*.

U ličebniku *kolkisot* admieniajucca abiedźwie pałowy słowa:

Pr. Zw. i Kl.	kolki-sot
„ N.	kolkich-sot
„ D.	kolkim-stam
„ Z.	jak Zw., abo N.
„ Sp.	kolkimi-stami
„ Sk.	ab kolkich-stach

§ 63. Ličebniki składanyje, što wyražajuć niekolkimi sławami¹ čysły, dla katorych nima imi ŭ adnym słowi, admieniajucca hetak:

a) u ličebnikach ličbowych admieniajeccu koźnaje słowa asobnie: *tysiača sto piac*, *tysiačy sta piaci* i t. d.

b) u ličebnikach paradkawych admieniajeccu tolki apošniaje słowa²: *tysiača sto piaty*, *tysiača sto piataho*, *tysiača sto piatamu* i t. d.

IV. Zaimak

Paniaćcie ab zaimku.

§ 64. Časta ŭ hutarcy, zamiest nazywać jakuju-budź asobu, reč, čysło ich imiem, my używajem druhoje słowa, katoraje toje imia zamieniaje. Hetak, kali ja kažu ab sabie, dyk redka nazywaju swajo imia, a najčasciej skažu: *ja*. Haworačy, što taja ci inšaja reč duležyć³ da nas, hetak sama nie nazywajem swaich imion, a kažem, što taja reč naša. Zamiest paŭtaryć wiadomaje ŭžo nam čysło, časta kažem *hetulki* („*daj try rubli, i ja dam hetulki*“). Woś, hetyje slowy: *ja*, *naša*, *hetulki*, – my i budziem nazywać **zaimkami**, bo używajucca jany zamiest druhoha imi (– za imia).

¹ Форма *sławami* выпраўлена на *sławami*.

² *Apošnije slowy* выпраўлена на *apošniaje słowa*.

³ Памылкова *duležyć* замест *naležyć*.

Pawodľuh taho, jakoje imia zaimki zamieniajuć, jany mohuć być:

imiennyje – napr.: *ja, ty, jon, my, wy*, i t. d.

prymietnyje – napr.: *moj, naš, katory*, i t. d.

ličebnyje – napr.: *skolki, hetulki, niekolki* i inš.

Miž ličebnymi zaimkami i nieustanoŭlenymi ličebnikami jość mnoha supolnaho, i tyje samyje słowy možna razhladać jak zaimki, abo ličebniki, zaležnie ad warunkaŭ. Hetakimi buduć pakazanyje raniej, jak ličebniki, słowy: *skolki, hetulki, stolki, niekolki*.

Razdziel zaimkaŭ.

§ 65. Zaimki dzielacca na piać hrup pawodľuh ich značeńnia. Heta buduć:

I. Zaimki – **[as]abistyje**:

a) **asabowyje**: *ja, ty, jon, jana, jano, my, wy, jany*;

b) **uzwarotny** zaimak: *siabie, sabie, saboju, ab sabie*, katory używajecca, kali treba pakazać, što čynnaść asoby zwiertajecca na jaje-ž („*kupiŭ sabie boty*“, „*baba pryniesła [s] saboju kurku*“ i t. p.);

c) zaimki **naležnasci**: *moj, twoj, jahony, jejny, naš, waš, ichny, swoj*.

II. Zaimki **pakaznyje**: *toj, hety, heny, taki, hetki, sam, samy, hetulki, stolki*.

III. Zaimki **pytańnia**: *chto?, što?, čyj?, katory?, jaki?, skolki?*

IV. Zai[m]ki **relacyjnyje**, katoryje pakazwajuć, jak čynnaść prypadaje

da asoby Źžo wiadomaj, ci raniej pakazanaj: *chto, što, čyj, katory, jaki, skolki* (używanyje bez pytańnia). Naprykład: „*pryjšoŹ čelawiek, katory Źžo raz tut byŹ*“; „*zabylisia ab usim, što minulo*“; „*maju hrošy, skolki treba*“ – i t. d.

V. Zaimki **niedaskazu**: *niechta, niešta; chto-, što-kolečy, -budź, -niebudź; nichto, ništo; niejki; jaki-budź, -niebudź, -kolečy; nijaki; katory-budź, -niebudź, -kolečy; čyj-budź, -niebudź, -kolečy; niečyj; ničyj; inšy, niekatory; nikatory; kožyn, usiaki, usielaki; Źwieš; adzin (= niechta), niwódzin, niekolki*.

Admiena zaimkoŹ.

§ 66. Zaimki asabowyje admieniajucca, jak imienniki, pawodŹuh čysieŹ i przypadkoŹ. Usie inšyje – jak prymietniki, značyć, i pawodŹuh rodaŹ. Tolki zaimki *chto* i *što*, a tak sama Źsie zŹoženýje z imi, admieniajucca adzinakawa Ź abodwyc čysŹach.

Pr.	Č. adzinočnaje				
Zw.	ja	ty	jon	jana	jano
Kl.	–	ty!	–	–	–
N.	mianie	ciabie	jaho	jaje	jaho
D.	mnie	tabie	jamu	jej	jamu
Z.	mianie	ciabie	jaho	jaje	jano
Sp.	mnoju	taboju	im	jeju	im
Sk.	aba mnie	ab tabie	ab im	ab jej	ab im

Pr.	Č. množnaje		
Zw.	my	wy	jany
Kl.	–	wy!	–
N.	nas	was	ich
D.	nam	wam	im
Z.	nas	was	ich
Sp.	nami	wami	imi
Sk.	ab nas	ab was	ab ich

Zaimak uzwarotny *siabie* pieršaho i druhoha prypadku (Zwańnia i Kličy) niama je [sic] i admieniajecca hetak:

Pr. N.	siabie
„ D.	sabie
„ Z.	siabie
„ Sp.	saboju
„ Sk.	ab sabie

§ 67. Zaimak *chto* i *što* admieniajucca u abodwuch čyślach tak:

Pr. Zw. i Kl.	chto	što
„ N.	kaho	čaho
„ D.	kamu	čamu
„ Z.	kaho	što
„ Sp.	kim	čym
„ Sk.	ab kim	ab čym

§ 68. Treba zaŭsiody addzielać admienu zaimkoŭ: *sam*, *samá*, *samó* i *sámy*, *sámaja*, *sámaje*. Admieniajucca jany hetak¹:

¹ У апошнім радку на месцы асобных слоў ёсць чорныя плямы. Паколькі на наступнай 44-й старонцы прыводзяцца параджы на *sam* і *sámy*, то апошні радок паўзацёрты ці самім аўтарам, ці некім іншым.

Pryp.	Č. adzinočnaje	Č. množn.
Zw. i Kl.	sam, sama, samo	sami
N.	samóha, samój, samóha	samich
D.	samómu, samoj, samomu	samim
Z.	samóha, samu, samó	samich
Sp.	samim, samoj, samim	samimi
Sk.	ab samim, samoj, samim	ab samich

Pr.	Č. adzinočnaje	Č. množn.
Zw. i Kl.	sámy, samaja, samaje	samyje
N.	sámaho, sámaj, sámaho	samych
D.	sámamu, sámaj, sámamu	samym
Z.	jak 1, abo 3, sámuju, sámaje	jak 1, abo 3
Sp.	sámym, sámaju, sámym	samymi
Sk.	ab sámym, samaj, samym	ab samych

Usie inšyje zaimki admieniajucca, jak zwyčajnyje prymietniki – pawodłuh adnosnaj hrupy apošnich.

V. Čynnik

Uwahi ahulnyje.

§ 69. Słowa, katoraje pakazwaje, **što robić** asoba, ci reč, **što z jeju robicca**, abo, inacej kažučy, čynnaść, abo stan rečej, – nazywajecca **čynniam**. Na pryklad: *lubić, bić, być bitym, iści, biehčy, spadziejacca, swarycca* i t. p. – usio heta čynniki.

Čynniki wydzielajucca u asobnuju hrupu s-pamiž usich čaściej mowy zatym, što jany admieniajucca nia tolki pawodłuh rodaŭ, čysieł, a u niekatorych swaich formach i prypadkoŭ, ale ješče i pawodłuh zusim niepadobnych da admieny inšych čaściej mowy sposaboŭ: pawodłuh **ladu**, **času** i **asoby**, ab jakoj idzie hutarka.

§ 70. Pierš, čym razhledać, jak admieniajucca čynniki, hlaniem na toje, jak jany dzielacca. A dzielacca jany pierš-na-pierš pawodłuh značeńnia pakazannaj ŭ ich čynnaści.

Čynnaść može być dwajakaja: 1) **pierechadziačaja**, kali jana prosta začepłaje druhije asoby ci rečy (*ja rubaju drowy; ty lubiš Bačkaŭščynu*), dy hetyje apošnije stajać pry čynniku u prypadku začepki (adkazwajuć na pytańnia: *kaho, što?*; 2) **niepierechadziačaja**, katoraja pakazwaje, što s tej asobaj, ci rečču robicca, abo stan jaje (*ja splu; ty idzieš; jon plače; my spadziejajemsia* i t. d.).

Pawodłuh hetaho majem i dwa aznačenyje stany čynnikoŭ: **pierechadziačyj i niepierechadziačyj**.

Aprača taho sta[n] pierachadziačyj dzielicca na: 1.) **stan čynny** (activum), 2.) **stan padčynny** (passivum), 3.) **stan zwarotny** i 4.) **stan uzajemny**.

1) Stan čynny (activum) pakazwaje, što čynnaść z hłaŭnaj asoby, ab katoraj idzie hutarka, pierachodzić na druhije asoby ci rečy. Napr.: „*ja kupiŭ kania*“ – hłaŭnaja asoba: „*ja*“, a čynnaść, katoruju jana spaŭniaje: „*kupiŭ*“ pierachodzić na „*kania*“.

2) Stan padčynny (passivum) pakazwaje, naadwarot, što na hałoŭnuju asobu čynnaść pierachodzić ad asob ci rečej staronnych. Napr.: „*Koń kuplen mnoju*“ – hłaŭnaja asoba: „*koń*“, čynnaść: „*kuplen*“ pierachodzić na jaje ad druhoj asoby: „*mnoju*“.

3) Stan uzwarotny pakazwaje, što čynnaść pierachodzić na tuju-ž asobu, katoraja jaje spaŭniaje. Napr.: „*chłopcy myjucca*“ – značyć: „*chłopcy myjuć siebie*“.

4) Stan uzajemny – kali čynnaść adnačasnie spaŭniajecca niekolkimi asobami i pierachodzić z adnej na adnu. Napr.: „*[„]dzieci bjucca*“ – značyć: „*dzieci bjuć adno adnaho*“.

Takim sposabam, usich stanaŭ čynnaści ŭ biełaruskaj mowi budzie piać: čatiry tolki što pieraličenyje i

piaty – **stan niepierechadziačyj**.

§ 71. Kožny čynník može pakazwać čyn abo niaskončeny abo skončeny.

Niaskončeny čyn budzie tady, kali słowo samo nie pakazwaje, što nastupiŭ ci nastupić moment kanca čynnaści. Naprykład: *ja idu, ty jechaŭ, jon budzie wučycca*, – wa ŭsich hetych słowach pakazana, što čynnaść pačynajecca, ŭžo pačalasia, ci ješče maje pačacca, ale ničoha nie haworycca, ci heta čynnaść budzie skončena.

Skončeny čyn budzie, naadwarot, u słowach: *ja kupiŭ, ty pryniasieš*, – bo z ich jasna widać, što pasła momenta kupli ja ŭžo kupłaŭniem tej že rečy nie zajmajusia, a jak „*ty pryniasieš*“, dyk twaja čynnaść tak sama ŭraz že skončycca, i ty dalej nieści tej rečy nia budzieš.

§ 72. Ješče čyn być može **adzinočny** i **množny**; apošni pakazwaje, što čynnaść časta paŭtarajecca. „*Ja skazaŭ*“ – heta čyn adzinočny, bo ja tolki adzin raz, u wiadomy moment pramowiŭ. „*Ja chadźywaju*“ – heta čyn množny, bo pakazwaje, što chadźu ja nie adzin raz, a bolejš.

§ 73. Čynniki admieniajucca pawodŭh čatyroch ładoŭ:

1. **Ład abwiestny** pakazwaje, chto i kali spaŭniaje niekuju čynnaść: „*ja lublu*“, „*koń prybieh*“, „*ty pryjdzieš*“.

2. **Ład nakazny** – kali čynník wyjaŭlaje nakaz, ci prošbu: „*idzi adhetul*,

won“, „pamaży mnie“.

3. **Ład zaležny** pakazwaje, što čynnaść mahła-by być spoŭniena tolki warunkowa: „daŭ-by tabie, kaby sam mieŭ“.

4. **Ład ahulny** – kali nima wiedama, chto i kali spaŭniaje čynnaść: „lubić“, „iści“. Jon pakazwaje tolki samuju čynn[a]ść[,] jaje charakter.

§ 74. Čas spaŭneńnia (sic) čynnaści bywaje trajaki: 1) ciapierašni, 2) prošłyj i 3) budučyj.

1. **Čas ciapierašni** pakazwaje, što čynnaść spaŭniajecca ciapier; ad słowa: „lubić“, „kazać“ ciapierašni čas budzie: „lublu“, „kažu“. Samo saboj razumiejecca, što ad sloŭ skončenaŭ čynu ciapierašniaho času być nia moŭže: ad sloŭ „skazać“, „palubić“, „zrabić“ jaho nie bywaje.

2. **Čas prošłyj** aznačaje čynnaść, katoraja spaŭniałasja, ci spoŭnena (sic) kaliś: „ja skazaŭ“, „ja palubiŭ“, „ty hawaryŭ“.

U biełaruskaj mowi čas prošły bywaje dwajaki: prosta prošłyj, kali nie adznačywajem bliŭziej, kali taja čynnaść dziejałasja, i daŭno prošłyj, kali chočem pakazać, što heta čynnaść spoŭniena była raniej za druhuju. Napr.: „ja tolki byŭ wiarnuŭsia damoŭ, jak zahareŭsia tok“; tut u pieršym prypadku „byŭ wiarnuŭsia“ – čas daŭno prošłyj; u druhim „zahareŭsia“ – prosta prošłyj.

3. **Čas budučyj**, jak widać z nazwańnia, kaŭže ab tym, što budzie dziejacca, budzie

zroblena: „*ja skažu*“, „*tu rabićimieš*“, „*drewa budzie zrubleno*“.

§ 75. Kožyn čas admieniajecca u kančaroch swaich pawodłuh čysiel i asob. Čysty jość dwa: **adzinočnaje i množnaje**, – dy kožnaje z ich admieniajecca pawodłuh troch asob: pieršaja adpawiedaje zaimkam *ja, my*; druhaja – *ty, wy*; trejciaja – *jon, jana, janó i jany*.

Hetak admieniajucca ład abwiestny i zaležny. Ład nakazny asobnaj formy dla pieršaj asoby adzinočnaho čysła nia maje, bo „*ja*“ sam sabie prykazwać, ci prasić sabie nie mahu.

§ 76. Urešci adznačym **prymietnyje i skaznyje** formy čynnikoŭ, katoryje, jak widać z ich nazwaŭnia, adpawiedajuć prymietnikam i skažnikam (ab apošnich budzie hutarka dalej).

Prymietnyje i skaznyje formy zaležać ad času i stanu: 1.) *robiačyj, robiačaja, robiačaje; rabiŭšyj, aje, aje; zroblenyj, -aja, -aje*; 2.) *robiačy, rabiŭšy; myjučy(-sia), myŭšy(-sia)* i t. d.

Formy prymietnyje admieniajucca, jak prymietniki: pawodłuh čysiel, przypadkoŭ i rodaŭ.

Formy skaznyje zusim nie admieniajucca.

Admiena čýnnikoŭ.

§ 77. Pry admieni čýnnikoŭ my dzielim ich na try hrupy,

try admiény, pawodłu supolnych dla čýnnikoŭ kožnaj admiény adznak.

Asabowyje kančary dla ũsich čýnnikoŭ buduć hetkije:

U čýsle adzinočnym		U čýsle množnym	
1 asoby	m, u	1 asoby	m, mo
2 „	š	2 „	cie, cio, cia
3 „	ć	3 „	ć

Z ich kančar 3 asoby adzinočnaho čýsla u druhoj admiény časta adpadaje.

Asabowyje kančary pryłučajucca da asnowy słowa, ustaŭlajućy (apraća 1 asoby adzinočnaho čýsla) wa ũsich asobach *e*, abo *i*, *y*, a u 3 asobi množnaho čýsla – *u*, abo *a*.

Naprykład:

Č. adzinočnaje		Č. množnaje	
1. kaŭ-u	har-u	1. kaŭ-em	har-ym
2. kaŭ-e-š	har-y-š	2. kaz-e-cie (sic)	har-y-cie
3. kaŭ-e(-ć)	har-y-ć	3. kaŭ-u-ć	har-a-ć

Čaść słowa z ustaŭlenymi *e*, *i*, *y* i inš. stanowić asnowu času čýnnika: *kaŭe-š*, *hary-š*, *lubi-š*, i t. d.

§ 78. Za fundament da razdziełu čýnnikoŭ na try admiény słuŭać dŭwie adznaki: 1) kančar 1 asoby adzin. č. ciapierašniaho času i 2) asnowa ciapierašniaho času (2 asoby adzin. č. – biez asabowaho kančara).

Da I admieny naležač čynniki s kančarom 1 asoby adzin. č. na *m*. U staroj biełaruskaj mowi da hetaj admieny naležało mnoha čynnikoŭ, ale ciapier astałosia ŭ joj tolki dwa: *jem* i *dam*.

Da II i III admieny naležač čynniki s kančarom 1 asoby adzin. č. na *u*.

Rožniacca jany miž saboj hetak:

II admiena maje pierad asabowym kančarom wa ŭsich asobach *e*, u 3 asobi množ. č. – *u* (*hulaju*, *hulaješ*, *hulajuć*).

III adm[ie]na pierad asabowym kančarom maje *i*, *y*, tolki u 3 asobi množnaho čyśla – *a* (*lublu*, *lubiš*, *lubiać*; *haru*, *haryš*, *harać*).

§ 79. Pierš, čym razhledzim kožnuju admienu i wywod usich form čynnika, paznajomimsia z admienaj dwuch pamočnych čynnikoŭ: *być* i *mieć*, katoryje ŭżywajucca pry admieni inšych čynnikoŭ.

Ład ahulny			
być		mieć	
Ład abwiestny			
Čas ciapierašni			
Č. adzinočn.	C. [sic] množn.	Č. adzinočn.	Č. množn.
1. ja (jeśm)	my (jeśmo)	maju	majemo
2. ty (jeś)	wy (jeście)	maješ	majecie
3. jon, -a, -o jość	jany jość	maje(-ć)	majuć

Čas prošły

1. byŭ, była, było	byli	mieŭ, miała, mieło	mieli
2. byŭ, była, było	byli	mieŭ, miała, mieło	mieli
3. byŭ, była, było	byli	mieŭ, miała, mieło	mieli

Čas daŭno prošly

1.		byŭ mieŭ, była mieła, było mieło	byli mieli
2. --	--	byŭ mieŭ, była mieła, było mieło	byli mieli
3.		byŭ mieŭ, była mieła, było mieło	byli mieli

Čas budučy I-šy

1. budu	budziem	miećimu	miećimiem
2. budzieš	budziecie	miećimieš	miećimiecie
3. budzi[sic](-ć)	buduć	miećimie(ć)	miećimuć

Čas budučy II-hi

1. maju być	majem być	budu mieć	budziem mieć
2. maješ być	majecie być	budzieš mieć	budziecie mieć
3. maje być	majuć być	budzie mieć	buduć mieć

Ład nakazny

1. --	budźma	--	miejmo
2. budź	budźcie	miej	miejcie
3. chaj budzie	chaj buduć	chaj maje	chaj majuć

Ład zaležny

Čas prošly

1. byŭ-by, była-by, było-by	byli-by	mieŭ-by, mieła-by, mieło-by	mieli-by
1. byŭ-by, była-by, było-by	byli-by	mieŭ-by, mieła-by, mieło-by	mieli-by
1. byŭ-by, była-by, było-by	byli-by	mieŭ-by, mieła-by, mieło-by	mieli-by

Wywod form čynnikoŭ.

§ 80. Usie formy čynnikoŭ wywodziacca: 1) z asnowy ciapierašniaho času; 2) z asnowy ładu ahulnaho. Woś, pierš za ŭsio my i razhledzim tyje asnowy.

a) čas ciapierašni.

§ 81. Čas ciapierašni (ład abwiestny, čyn niaskončeny, stan čynny)

admieniajecca hetak:

I. admiena

asoby	Č. adzinočn.	Č. množn.
1.	jem	jemo (jadziom)
2.	jasi	jaščio (jadzicio)
3.	jeść	jaduć

Hetak sama admieniajecca: *dam*. Bolš čynnikoŭ, katoryje admieniajucca pawodľuh I admieny, ŭ żywoj biełaruskaj mowi nie zachawaľosia: jany jość tolki u pamiatnikach staroha biełaruskaho piśmienstwa.

§ 82. II. admiena.

as.	Č. adzinočnaje		as.	Č. množnaje	
1.	kaž-u	nias-u	1.	kaž-e-m	niasi-e-m
2.	kaž-e-š	niasi-e-š	2.	kaž-e-cie	niasi-e-cie (-cio)
3.	kaž-e-ć	niasi-e-ć	3.	kaž-u-ć	nias-u-ć

Jak bačym, kančar 1 asoby adzin. č. – *u*; adznaka hetaj admieny – zyk *e*, katorym asabowyje kančary pryľučajucca da asnowy *u* 2 i 3 asobi adzinočnaho čyśla i 1 i 2 – množnaho čyśla. U 3 asobi množnaho čyśla adznaka admieny – *u*. Pierad adznakaj admieny *e*

apošni suhałosny zyk asnowy (kali asnowa kančajecca na suhałosny) žmiahčajecca, prynimajučy *i* (aprača *l*, katoraje pierachodzić u *l*). Pry hetym *t* zmiahčajecca ũ *c*, *d* – u *dz*. Nie zmiahčajucca pierad *e* suhałosnyje: *ž* (*kažu* – *kažeš*), *č* (*chaču* – *chočeš*) i *š* (*pišu* – *pišeš*).

U 3 asobi adzin. čyśła asabowy kančar *ć* u II admieni časta adpadaje:

kažeć i *kaže*, *niasieć* i *niasie*.

§ 83. III. admiena.

Č. adzinočnaje		Č. množnaje	
1. lublu	lič-u	1. lubim	ličym
2. lub-i-š	lič-y-š	2. lub-i-cie	lič-y-cie
3. lub-i-ć	lič-y-ć	3. lubi-a-ć	lič-a-ć

Pry kančary 1 asoby adzin. č., adznakaj III admieny służyć: 1) u 2 i 3 asobach adzin. č. i ũ 1 i 2. as. mn. č. – *y*, u 3 as. mn. č. – *a*; 2) u 2 i 3 as. adzin. č. i ũ 1 i 2 as. mn. č. – *i*, u 3 as. mn. č. – *a*, pierad katorym apošni suhałosny zyk asnowy žmiahčajecca (prynimajučy *i* i *t*. p.).

Adznaka *i* spatykajecca tady, kali pierad kančarom 1 as. adzin. č. staić miahki suhałosny, abo *i*. Hetaje prawilo narušajecca, kali pierad *u*

ŭ 1 asobi adzin. č. budzie *dž*, abo *š*: wa ŭsich dalejšych asobach hetyje ćwiordyje suhałosnyje zyki pierachodziać u adpawiednyje miakkije: *dz* i *s*, i pašla ich zamiest adznaki *y* staić *i* (*hladžu* – *hladziš*, *hladziać*; *kašu* – *kósiš*, *kosiać*).

U 3 asobi adzin. č. asabowy kančar *ć* u III admieni nikoli nie adpadaaje.

§ 84. Čynniki *biahu* i *latu* majuć adznaki II i III admieny dy ŭ 2 i 3 asobi adzinočn. č. i ŭ 1 i 2 as. množ. č. źmieniajuć u asnowi *h* na *ž*, *t* na *c* (*biahu* – *biažyš*, *latu* – *laciš*). Jany admieniajucca hetak:

Adzinočn. č.		Množn. č.	
1. biah-u	lat-u	biaž-y-m	lac-i-m
2. biaž-y-š	lac-i-š	biaž-y-cie	lac-i-cie
3. biaž-y-ć	lac-i-ć	biah-u-ć	lat-u-ć

U žywoj hutarcy ŭ niekatorych wakolicach zamiena adznaki III adm. u 3 as. mn. č. *a* na *u* spatykajecca i ŭ inšych čynnich.

§ 85. Stan padčynny (passivum), a taksama uzwa[r]otny i ŭzajemny na *sia*, admieniajecca, jak i stan čynny, tolki da form wyšej pakazanych pašla asabowaho kanč[ara] dadajecca *sia*. Hetaje *sia* skaročwajecca ŭ *ca*, kali asabowy kančar byŭ *ć*: *pradajeć* – *pradajecca*, *daje(-ć)* – *dajecca*, – niezaleźnie ad taho,

ci ũ formie čynnaj kančar toj byŭ poŭny, ci adpaŭ. Hetak u 3 asobi adzin. i mnoŭn. č. zamiest *sia* budzie zaŭsiody *cca*.

Naprykład:

Č. adzinočn.		Č. mnoŭnaje	
1. dajusia	ličusia	dajemsia	ličymsia
2. daješsia	ličyšsia	dajeciesia	ličyciesia
3. dajecca	ličycca	dajucca	ličacca

b) lad ahulny.

§ 86. Kančary ahulnaho ladu u biełaruskaj mowi jość: u stanie čynnym – *čy, ci, ć* (*ścierahčy, nieści, kazać*); u stanie padčynnym, uzwarotnym i ũzajemnym – *čysia, cisia, cca* (*ścierahčysia, kłaścisia, rabicca*). Stan niepierechadziačyj maje i takije i siakije kančary (*iści, biehčy, hareć, spadziejacca*).

§ 87. *Ci* ũzywajecca zaŭsiody, kali na jaho pawinno prypadać udareńnie: *iści, plaści, wiaści*, – a tak sama, choć i biez udareńnia, kali pierad kančarom staić suhałosny zyk: (*mierci, lieźci, nieści*).

U inšych zdareńniach *ci* skaročwajecca ũ *ć*, i abiedźwie formy: poŭnaja i skaročenaja – mohuć ũzywacca poboč: *kazać* i *kazaci, nasić* i *nasici*. Kaliŭ pierad kančarom staić zyk hałosny i u słowi mnoha składaŭ, dyk pierewaŭzywaje skaročeny kančar *ć*: *apawiedać, wykazywać* i t. d.

Kali asnowa čynnika maje na kancy *h*, abo *k*, dyk zamiest *ci* używajecca kančar čy: *biahu* – *biehčy*, *piaku* – *piačy* (*piak* + *ci*), *ciaku* – *ciačy* (*ciak* + *ci*).

§ 88. Usio wyšej skazan[a]je adnosicca i da kančaroŭ składanych z *sia*: *cisia*, *cca* (*c* + *sia*), *čysia*.

Cisia i *cca*, jak *ci* i *ć*, u pieraličenych zdareńniach mohuć być używany poboč: *mycisia* i *mycca*, *apranacisia* i *apranacca*, *znacisia* i *znacca* i t. d.

c) formy ad asnowy ciapierašniaho času.

§ 89. Ad asnowy času ciapierašniaho wywodziacca: ład nakazny, prymietnyje i skaznyje formy ciapierašniaho času i čas budučyj (prosty) skončenaŭ čynu.

§ 90. Ład nakazny. Pieršaj asoby adzinočn. č. ład nakazny nia maje. Forma dla 2 asoby adzin. čysła wywodzicca hetak: 1) čynniki, katoryje pierad adznakaj admieny *e* majuć ustaŭki *aj*, *ej*, *oj*, *uj*, *yj*, *ij*, adkidajuć adznaku admieny z asabowym kančarom. Hetak budziem mieć: *hul-aj-eš* – *hul-aj*; *ciamni-ej-eš* – *ciamni-ej*; *waj-uj-eš* – *waj-uj*; *myj-eš* – *m-yj*; *l-ij-eš* – *l-ij* i t. d.

Kali pierad adznakaj admieny *e* staic miahki suhałosny zyk, ci zmiahčajucaje *i*, dyk *e* z asabowym kančarom adpadaje, i forma nakaznoha ładu maje

kančar *i*: *niasi-e-š* – *niasi*, *ža-ni-e-š* – *žani*. Hetak sama pierachodzić u *i* papiaredniaje *j*, kali pierad jej staic suhałosny zyk: *b-j-eš* – *bi*; *p-j-eš* – *pi*.

Tak sama kančar *i* majuć čynniki z adznakaj admieny *i*: *lub-i-š* – *lub-i*; *žen-i-š* – *žani*.

U asnowach na *e* s papiarednim ćwiordym suhałosnym, adkinuüşy kančar i adznaku admieny *e*, dadajem kančar nakaznaho ładu *y*: *kaž-e-š* – *kaž-y*, *ciač-e-š* – *ciač-y*, *tč-e-š* – *tč-y*.

Hetak sama kančar *y* majuć i asnowy na *y*: *har-y-š* – *har-y*; *dryž-y-š* – *dryž-y*; *wuč-y-š* – *wuč-y*.

2) Jość hrupa čynnikoŭ, katoryje majuć suhałosny kančar u nakaznym ładzi. Heta bywaje najčасьciej u adnoskładowych słowach: *úder*, *rež*, *syp*, *skoč*, *siadź*, *jedź*, *budź*, *kiń*, *hlań*, *stań*, *pawieś* – ale i *raziaŭ*, *zasorom*, *prylub*, i inš. Pry hetym, aprača ćwiordych hałosnych, *m*, *b*, *p*, zaŭsiody ćutny ćwiorda; suhałosnyje *dz*, *n*, *s*, ćutny zaŭsiody miahka: *dź*, *ń*, *ś*.

§ 91. Kab atrymać formu 2 asoby¹ množnaho čysła, dadajem da formy 2 as. adzin. č. adpawiedny kančar *cie* abo *cia* залежне ad miejsca udareńnia; pry hetym kancawoje *i* časta prybiraje *e*, a *y* abiertajecca ŭ *e*: *niasi* – *niasiecie* (*-cia*), *każy* – *kažecia*. Kancawy suhałosny zyk i *j* nie zmieniajucca: *rež-cie* (*-cia*), *hulaj-cie*. Kali *i* zamianilo saboj *j*, dyk jano zamiest

¹ Незапоўненае месца ў сувязі з выкрасленымі двума словамі; прабел на месцы двух ануліраваных слоў.

i prybiraje j: bi – bijcie, pi – pijcie.

§ 92. Forma 1 asoby množn. č. nakaznaho ładu maje kančary *m, mo, ma*. Jany dałučajucca da formy 2 asoby adzinočn. č. hetak:

1.) kali kančar 2 as. adzin. č. byŭ *j*, abo suhałosny zyk, dyk kančar *mo* i *ma* dałučajucca da jaho prosta – biez nijakich zmien: *dajmo, hulajmo, stańma, budźma, jedźma*.

Pi i *bi*, ŭ katorych *j* pierš adpała, prybirajuć jaje iznoŭ: *pijmo (-ma), bijmo (-ma)*.

Usie hetyje čynniki nia mohuć prybirać skaročenaho kančara *m*.

2.) Wa ŭsich inšych prypadkach, kali 2 as. adzin. č. kančajecca na *i*, kančary *m, mo* i *ma* pryłučajucca pry pomačy ŭstaŭki *e*: *chadzi – chadziem, paniasi – paniasiemo(-ma)*.

3.) U čynnikač s kančarom 2 as. adzin. č. nakaznaho ładu na *y* kančar *m, mo, ma* zmienaje *y* u *e*: *paždžy – paždžem, skažy – skažem*. Ale bywajuć prypadki, što *y* nie zmienajecca: *pabiažy – pabiažym, zhary – zharym*.

§ 93. Forma 3 as. adzin. i mn. č. – składnaja z dwuch słoŭ: *chaj (nichaj)* i formy 3 asoby adzin. i množn. č. ciapierašniaho času. Napr.: *chaj (nichaj) jon, jana, jano kaže, [r]obić; – jany kažuć, robiać*.

§ 94. Prymietnyje i skaznyje formy ciapierašniaho času čynnaho stanu (activum) wywodziacca ad asnowy ciapierašniaho času hetak: atkinuŭšy asabowy kančar 3 as. mn. č., dadajem nowy kančar *čyj, čaja, čaje* dla prymietnaj formy i *čy* dla skaznoj. Napr.: *hulajuć – hulajučyj, -čaja, -čaje* i *hulajučy; biaruć – biaručyj i biaručy; stajać – stojačy; maŭčać – moŭčačy*.

Jak widać s padanych prykładoŭ, u dwuch apošnich prypadkach s pieranosam akcentu zrabilisia źmieny hałosnych zykaŭ, zhodnie z ahulnymi asnowami biełaruskaj fonetyki.

Wielmi časta zyk *a* pierad kančarom skaznoj formy źmieniajucca ŭ *u*:

stojačy i *stajučy, hledziačy – hledziučy*. Zmiana hetkaja u prymietnych formach spatykajecca nie tak časta: *hledziučy, ale hledziačyj; dryžučy, ale dryžačyj*.

§ 95. Tyje-ž formy padčynnaho stanu (passivum) wywodziacca hetak:

forma **prymietnaja** wywodzicca dwajaka: 1) da prymietnaj formy stanu čynnaho dadajecca kančar *sia: robiačyjsia, čajasia, čajesia*; 2) da 1 as. mn. č. ciapierašniaho času dadajecca kančar *yj, aja, aje: znajem – znajómy, wiedajem – wiadómy*, – dy pry hetym, ad pieranosu akcentu, źmieniajucca niekatoryje hałosnyje.

Naahuł, treba skazać, što formy

hetyje – wielmi redkije. Tak sama redka užywajucca i formy skaznyje padčynnaho stanu, katoryje, jak i prymietnyje, wywodziacca dwajaka: 1) da tej-že formy čynnaho stanu dadajecca *sia*: *bjučysia*, *kidajučysia*; 2) da formy prymietnaj stanu padčynnaho dadajecca *budučy*: *budučy wiadomy*, *budučy znajomy*.

§ 96. **Čas budučyj prosty čynu skončennaho** atrymajem tady, kali da času ciapierašniaho prystawim jaki-budž prysłowak – zaležnie ad značeńnia čynnika: *rablu – zrablu*, *malusia – pamalusia*, *kažu – skažu*.

d) **formy ad asnowy ładu ahulnaho.**

§ 97. Heta budú: čas prošły i dažno prošły, ład zaležny, abodwa budučyje składanyje, prymietnyje i składnyje formy prošlaho času.

§ 98. **Čas prošły** wywodzicca ad ahulnaho ładu hetak: 1) Kali ład ahulny kančajecca na *ć*, abo *ci* s papiarednim hałosnym zykam, dyk kančar toj adkidajecca i da asnowy dadajecca nowy kančar: dla čysła adzinočnaho – *ů*, *ła*, *ło* (zaležnie ad rodu), dla množnaho – *li* (dla ũsich troch rodoů) – dla ũsich asob. Naprykład: *kazać – kazaů*, *piejać – piejaů*, *kipieć – kipieů*, *hreć – hreů*, *pić – piů*, *ryć – ryů* i t. d.

§ 99. 2) Kali ład ahulny maje kančar *ci* s papiarednim suhałosnym zykam

(zašiody miakkim), dyk, adkinuŭšy kančar, suhałosny zyk začwierdziewaje i stanować kančar času mužčynskaho rodu: *nieści* – *nies* (*nios*), *raści* – *ros*, *wiaści* (*wiazu*) – *wioz* i t. d. Dla žanockaho i siaredniaho rodu adzin. č. dadajecca *ła*, *ło*; dla ŭsich rodoŭ množnaho čyśla – *li*.

S pryčyny taho, što, zhodnie z ducham biełaruskaj mowy, *d* i *t* nikoli miakkimi nie bywajuć i pierad kančarom ahulnaho ładu *ci* čutny u zmienienaj formie, – my, wywodziačy čas prošły, pawinny pierš daznacca, jaki tam pawinien być pačatkowy zyk, i dzieła hetaho hladzim na asnowu 1 asoby adzin. č. času ciapierašniaho: *wiaści* – *wiadu*, *kraści* – *kradu*, *plaści* – *platu*, *čwiści* – *čwitu* i t. d. Hetakaja-ž zmiana bywaje i z zykam *n*: *kłaści* – *klanu*. Woś, usie tyje asnowy, ŭ katorych pierad kančarom *ci* staić zmienieny zyk *d*, *t*, *n*, u časi prošłym majuć zamiest čystaho pačatkowaho [z]yku kančar *ŭ*: *wiaści* – *wiadu*, *wio[ŭ]*; *kraści* – *kradu* – *kraŭ*; *plaści* – *platu* – *ploŭ*; *čwiści* – *čwitu* – *[čwi]ŭ*; *kłaści* – *klanu* – *klaŭ* i t. d.

S padanych prykładoŭ bačym, što ŭ asnowach na suhałosny zyk papiaredni hałosny zyk u časi prošłym zmieniajecca: *e* i *a* pierachodziać u *o* (*nios*, *wioz*, *wioŭ*, *ploŭ*, *ros*, *tros*). Hałosnyje *i* i *y* nie zmieniajucca (*čwiŭ*, *hryz*). Nieprawilnaść stanować [mi]ž čynniki na *ci* słowo *iści*: čas minuły – *išoŭ*.

§ 100. 3) Kali ľad ahulny kančajecca na čy, dyk kančar adpadaĵe, i apošni suhaľosny zyk bez nijakaj pieramieny sluŹyć za kančar muŹčynskaho rodu: *biehčy – bieh, zaprehčy – zaproh, ścierahčy – ściaroh, stryhčy – stryh* i t. d. Pry hetym pieramiena apošnich haľosnych *a* i *e* bywaje nie zaűsiody: *biehčy – bieh, lehčy – loh*.

Treba adznaćyć, Źto hrupa čynnikoű na čy s papiarednim haľosnym z hetaho ahulnaho prawa ľa nie wydzielajecca, bo Ź ich zaűsiody pierad čy joűć wypaűsyj suhaľosny zyk: *piačy – piak-čy, ciačy – ciak-čy* i t. d.

§ 101. **Čas daűno proűly** wywodzicca hetak sama, tolki da formy času proűľaho dadajecca *byű, byla, bylo*, katoraje admieniajecca razam s čynnikiem: *rabić – rabiű – byű rabiű*.

§ 102. **Čyn skončeny proűľaho času** (adnaho i druhoha) atrymajem, dadaűsy da čynu niaskončenhaho adpawiedny prysłowak: *rabiű – zrabiű, byű nios – byű prynios* i t. d.

§ 103. Čas budučyj skľadany čynu niaskončenhaho bywaje dwajaki[:]

a) skľadany z *budu*, abo *maju* i ľadu ahulnaho: *budu rabić, budzieű rabić* i t. d.; *maju rabić, majeű pajűci* i t. d.

b) skľadany z *imu*, *imieű, imieć, imiem, imiecie, imuć* (staryje formy

ad nieużywano asobnie čynnika *jač*), katoryje dadajucca da kančara ahulnaho ładu: *rabić + imu = rabićimu*; *nieści + imu = nieścimu*; *ścierahčy + imu = ścierahčymu*.

Jak bačym s prykładoŭ, pry hetym *c + i* źmieniajecca ŭ *ci*, *ci + i – ŭ ci*, *čy + i – ŭ čy*.

§ 104a. Čynu skončenaŭ, składanaho z *budu* nie bywaje.

Składany z *maju* i *imu* prybiraje adpawiedny prysłowak: *maju zrabić, zrabicimu* i t. d.

§ 104b – hl. 70 str.

U biełaruskaj mowi časam spatykajecca forma budučaho času, katoraja wywodzicca sa **skaznoj formy prošloho času**, dadajučy *budu* i t. d.: *budu zrabiušy*. Jana używajecca tolki ŭ dadatkowym skazie, kali idzie hutarka ab čynnasci, užo minuŭšaj i kali u hłaŭnym skazie – čas prošły: *ja [n]ia wiedaŭ, što ŭžo budzie pajšoŭšy*¹.

§ 105. **Ład zaležny** wywodzicca ad prošloho času, dadajučy častku *by*:

Kazaŭ-by, zrabiu-by. Jon maje formu tolki prošloho času.

§ 106. Formy prymietnyje prošloho času wywodziacca hetak:

a) **stanu čynnaho** – ad prošloho času, dadaŭšy kančary *šy(j)*, *šaja*, *šaje*: *rabiŭšy(-j)*, *kazaŭšaja*, *minuŭšaje*; *ssiekšyj*, *pryniesšyj* i t. d. Heta forma pa biełarusku zamieniajecca časta cełym skazam: *toj, što zrabiu*; *taja, katoraja skazala* i t. d.

b) **stanu padčynnaho** – ad ahulnaho ładu: adkinuŭšy kančar hetaho ładu, dadajecca nowy kančar:

1. *ny*, *naja*, *naje* – prosta da asnowy, kali apošni hałosny zyk – *a* (*dać – da-ny*); abo z ustaŭkaj *e*, kali apošni zyk hałosny nie *a*, abo kali heta suhałosny (*siačy – siečeny*, *kryšć – kryšeny*, *napoŭnić – napoŭnieny*).

¹ Устаўка на с. 70 рукапісу.

2. *ty(j), taja, taje*, – napr.: *bić – bity, kinuć – kinuty*.

Čynniki, katoryje majuć u 1 as. adzin. č. ciapierašniaho času kančar *blu, plu*, časta wywodziać hetyje formy ad ciapierašniaho času, zachowuwajučy *bl, pl*: *lublu – lubleny, kuplu – kupleny*; – a poboč: *syplu – sypany*.

§ 107. **Formy skazyje prošlaho času** wywodziacca, jak formy prymietnyje stanu čynnaho, tolki majuć zašiody kančar *šy* i nie admieniajucca: *biehšy, prybiehšy, bačyŭšy, ssiekšy* i t. d.

e) **formy roznych stanou.**

§ 108. Pawodluh wyšej pakazanych prawil admieniajucca čynniki stanu **čynnaho i niepierechadziačaho** na *ć, ci, čy*. Stan **uzajemny i zwarotny**, a tak sama **niepierachadziačy** na *sia* dadajuć da wyšej pakazanych form *sia*, a kali byŭ kančar *ć – ca* (*rablusia, robišsia, robicca* i t. d.).

Stan **padčynny** wywodzicca abo hetak sama, dadajučy *sia (-ca)*, abo biarecca prymietnaja forma stanu padčynnaho – dla čynu [...] ¹ nias[kon]čenaho bolš ciapierašniaho času, dla skončenaho – prošlaho i dadajucca adpawiednyje formy čynnika *być*. – Dla ciapierašniaho času apošni staradaŭny sposab u žywoj hutarcy nie ŭžywajucca. Hetak buduć

---

¹ Невялікія пустоты без тэксту.

[byŭ] zrobleny, budzie zrobleny; byŭ bity, [budz]ie bity i t. d. Tolki formy **pry[miet]nyje**, jak skazana u § 106, wywod[zi]ac[ca] asobnym sposabam.

Niazmiennyje čaści mowy.

Skaźnik.

§ 109. **Skaźnik** – heta niazmiennaje słowa, katoraje pakazwaje, **dzie, kali, čamu** i **jak** spaŭniajecca čynnaść. Pawodłuh hetaho skaźniki dzielacca na:

1.) Skaźnik **miejsca** – adkazwaje na pytańnia: dzie, adkul, kudy, kudoj? Napr.: *tutaka, tam, adtul, siudy, tutaj, blizka, daloka, zwierchu, znizu, nazad, upierad* i t. d.

2.) Skaźnik **času** – atkazwaje na pytańnie: kali? Napr.: *ciapier, tady, niekali, kaliści, nikoli, raniej, pašla, siahoŭnia, učora* i t. d.

3.) Skaźnik **pryčyny** – adkazwaje na pytańnie: čamu? Napr.: *zatym, diela taho* i inš.

4.) Skaźnik **sposabu čynnaści** – atkazwaje na pytańnie: jak? Napr.: *dobra, drenna, prosta, krywa, samachoć, moŭčki, pamału* i t. p.

Skaźniki, katoryje wywodziacca ad prymietnikoŭ, mohuć mieć **stupieni**

pryraŭnańnia. Napr.: *rana, raniej, najraniej; dobra, lepiej, najlepší; drenna, horš, najhorš* – i t. d.

Do skaźnikoŭ brynaležać¹ (sic): *nie, ni, tak, alè, bač, wiš, ledź, hlań* i inš.

Prysłowak.

§ 110. **Prysłowak** – heta niazmiennaje słowa, katoraje pakazwaje, jak adna z rečej prypadaje da druhoj, abo jak da jaje prypadaje čynnaść.

Prysłoŭki užywajucca:

a) pry imiennikach, prymietnikach, ličebnikach i zaimkach i tady wymahajuć pašla siabie taho ci inšaho prypadku. Jany pišucca asobnie ad słowa, da katoraho prystaŭleny. Napr.: *bulba biaz soli niasmačna; ja pajdu s taboju; u mianie nima hrošy.*

b) pry čynnich – i tady z imi zliwajucca u adno słowa: *jechać, padjechać; kinuć, skinuć.*

§ 111. Prysłoŭki jość prostyje i składanyje. Napr. *nad, pa* – i *pa-nad*. Prysłoŭki, katoryje užywajucca asobnie ad słowa, wymahajuć pašla siabie abo adnaho jakoha prypadku, abo dwoch, abo troch; kali wymahajuć bolš, jak adnaho prypadku, dyk pri kožnym z ich majuć asobnaje značeńnie.

---

¹ У рукапісе памылкова ў слове бrynaležać ужыта b замест p. – *Склад.*

§ 112. 1.) Prysloŭki, katoryje wymahajuć **adnaŭo** prypadku:

a. **naležnaści**: *biez, dla, da, z-za,s-pad, ad, dzieła*;

b. **dačy**: *k (ka)*;

c. **začepki**: *skroś, cieraŭ, praz, pra*;

d. **spaŭneńnia** [sic]:¹

e. **skazańnia**: *pry*;

§ 113. 2.) Prysloŭki, katoryje wymahajuć **dwuch** prypadkoŭ:

miž: kinuŭsia miž ludziej (naležn.); miž chataj i puniaj (spaŭn.);

pad: pad strechaj (spaŭn.) nie kapleć; schawaŭsia pad strechu (zač.);

nad: nad nami (sp.) – niebo siniaje; lubiŭ jaje nad usio (zač.) na świeci;

pa-nad: pa-nad lesam plywuć chmary; uzlacieŭ pa-nad les (1 prykład:

lesam – pr. spaŭn., 2 – les pr. zač.);

pierad (prad): wyjšoŭ pierad chatu (zač.); staić pierad chataj (sp.);

za: za nas (zač.) i za nami (sp.);

na: sieŭ na ławu (zač.); knižka lażyć na stale (skaz.).

§ 114. 3.) Prysloŭki, katoryje wymahajuć **troch** prypadkoŭ:

u: u mianie (nal.) jość hrošy; kinuŭ kamień u sabaku (zač.); siadzieŭ u chaci (skaz.);

z (s): s chaty čuwać homan (chaty – nal.); išoŭ bačka z synam (sp.); adhetul da miesta budzie z wiarstu (zač.);

pa: iści pa darozi (skaz.);

---

¹ Без прыкладу.

syty pa horla (zač.); uziatŭ spadčynu pa bačcy (dačy).

§ 115. Apryč hetych prysloŭkoŭ, katoryje badaj usie mohuć uŭzywacca nia tolki asobnie ad prynaležnych sloŭ, ale i zliwajučysia s čynniki, jość ješče i takije prysloŭki, što zaŭsiody zliwajucca jak s čynniki, tak i z inšymi čaściami mowy ŭ wadno słowo: *uz (užbiarežže, užniacca), wy (wychad, wykinuć), raz (razh[on?], raskinuć), pra (praklaćcie, prakanacca), piera (pierawoz, pierapisywać).*

Złuč.

§ 116. **Złuč** tak i nazywajecc a zatym, što zlučaje abo asobnyje **słowy**, abo asobnyje **skazy**. Napr.: *matka i bačka pamierli; ja skaču, a ty plačeš; ty, abo jon; nia wiedaju, ci toje budzie; ja dy jon chodzim razam; chaču, dyk zrablu; nia wiedaju, kali ty pryjdzieš; kali skažeš, budu wiedać* – i t. d.

Hałośnik.

§ 117. Jość hrupa niazmiennyc[h] sloŭ, katoryje sami pa sabie nia majuć

sensu, ale służyć dzieła wyjaśnienia hołasam **radaści, żalu, dziwu, strachu, naśmieški, hniewu** i t. p. (*ach! oj, oj!*), ci paŭtarajuć hołas ptušek ci zwiałoŭ (*ku-ku! hyrrr!*) abo jaki inšy huk (*šlup! buch!*). Pawođuŭ hetaho ich my i budziem nazywać **hałosnikami**.

[Арнамент]

[Канец тэксту рукапісу]

Упершыню: Anton Luckievič. Belaruskaja hramatyka. Vil'nja, 1916 : in 2 Bde / Hrsg. H. Bieder. Oldenburg, 2017. (Studia Slavica Oldenburgensia ; 28.1– 28.2).

ЛІТОЎСКИ СТАТУТ 1529 г. (НАЗІРАННІ НАД ГІСТАРЫЧНАЙ АРФАГРАФІЯЙ І ФАНЕТЫКАЙ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЮРЫДЫЧНАЙ МОВЫ)

Надзвычай складаная сітуацыя ў XVI ст. на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, якая датычылася выкарыстання старабеларускай юрыдычнай і адміністрацыйнай мовы, ставіць філолагаў перад дастаткова складанай праблемай.

Спецыфічнасць канцылярскай мовы ў літоўскіх адміністрацыйна-юрыдычных цэнтрах выцякае з кантакту дзвюх культурных традыцый, візантыйска-ўсходнеславянскай і лацінска-польскай, і са звязаным з гэтым кантактам дзвюх інтэрнацыянальных культурных моў, царкоўнаславянскай і лацінскай. Літаратурная пісьмовая польская мова, якая стала развівацца некалькі раней, і ў невялікай ступені мова старарускіх юрыдычных пісьмовых помнікаў Маскоўскай дзяржавы далучылі старабеларускую пісьмовую мову, якая паўстала не так даўно, да сваёй сферы ўплыву. Старабеларуская канцылярская мова, якая не ідэнтыфікуецца ні з заходня-рускай рэдакцыяй царкоўнаславянскай мовы¹, ні са старабеларускай народнай і гутарковай мовай, хаця і мае з імі шмат агульнага, паўстала з дакументальнай мовы літоўскай велікакняжацкай канцылярыі XIV–XV стст., што пераняла традыцыі Кіеўскай дзяржавы, як моцна мадыфікаваная юрыдычная мова. Яна ў вялікай ступені насычана паланізмамі, у меншай ступені адчула ўплыў маскоўскага тыпу юрыдычнай мовы, якая пранікала сваім своеасаблівым шляхам. Тры рэфлексy праславянскага спалучэння **rь* (ст.-слав. *krъvъnъ*) у адным спісе Літоўскага Статута як *okrivavit*. III. 14, *krevnye*. IV. 11, *krovnych*. IV. II², якія дэманструюць беларуска-ўкраінскае, поль-

¹ Азначэнне «заходняруская» ўжыта паводле Х. Станга і яго вядомага даследавання «Заходняруская канцылярская мова Вялікага Княства Літоўскага» (*Stang Chr. Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen*. Oslo, 1935), выдадзенага ў серыі *Skrifter utgitt av det Norske Videnskaps-akademi i Oslo* (Hist.-filos. klasse. II. 1935. № 2. S. 1–166), і не мае нічога агульнага з заходнерусызмам.

² Статут Великого княжества Литовского / под ред. К. Н. Яблонска. Минск, 1960. Маё даследаванне заснавана менавіта на гэтым выданні Дзялынскага спіса, якое дапоўнена, па меркаванні даследчыкаў, варыянтамі, што знаходзяцца ў Слуцкім, Замойскім спісах і спісе Фірлея.

скае і рускае моўнае развіццё, могуць найлепшым чынам праілюстраваць сітуацыю з канцылярскай мовай на беларускай моўнай глебе. Нягледзячы на тое што яны амаль не праўляюцца ў XV ст., больш альбо менш аднастайная заходняруская канцылярская мова толькі ў XVI ст. у пэўнай ступені дыферэнцыруецца ў старабеларускую і стараўкраінскую.

Не толькі моўная сітуацыя, але і палітычныя абставіны ў польска-літоўскай дзяржаве ў пачатку XVI ст. выглядаюць дастаткова складанымі. Першыя дзесяцігоддзі XVI ст. прыносяць палякам і літоўцам значныя палітычныя, сацыяльныя, эканамічныя перамены. Узрастаючая сацыяльная і эканамічная дыферэнцыяцыя, імклівае ўзмацненне цэнтральнай улады і саперніцтва паміж магнатствам і сярэдняй шляхтай прыводзяць да кадыфікацыі грамадзянскага права, заснаванага да гэтага часу на Рускай Праўдзе, лакальных прывілеяў і велікакняжацкіх пастановах, і, як вынік, ствараюць неабходныя ўмовы для адзінага шляхецкага права. Прыняты на сейме ў Вільні ў 1528–1529 гг. Статут Вялікага Княства Літоўскага замацоўвае статус асобы вялікага князя, рэгулюе ваенныя абавязкі і саслоўныя прывілеі дваранства, змяшчае спадчыннае і апякунскае правы, рэгулюе прававое пакаранне і крымінальнае працэсуальнае права. Літоўскі Статут, зменены і пашыраны ў трох рэдакцыях 1529, 1566 і 1588 гг., стварыў канстытуцыйныя прававыя асновы польска-літоўскай дзяржавы да трэцяга падзелу 1795 г.

Гэты знакаміты юрыдычны помнік выбраны з мэтаю даследавання складанай моўнай сітуацыі ў Літве як узор развіцця беларускай прававой мовы ў далейшым. Гэтаму садзейнічае яшчэ і тое, што мы побач са старабеларускімі рэдакцыямі Статута выкарыстоўваем лацінскі пераклад 1576 г., пяць польскіх перакладаў, створаных да падзелаў, старэйшы з якіх адносіцца да 1613 г., і адзін рускі пераклад 1811 г.¹ Перад першай рэдакцыяй Статута, якая ніколі не друкавалася, існавала шмат спісаў, з якіх сёння найбольш знаныя толькі тры, а менавіта: вядомы па самым першым уладальніку спіс Дзялынскага, Слуцкі спіс, які раней належаў Слуцкаму езуіцкаму калегіуму, і спіс Замойскіх, назва якога паходзіць таксама ад імя першых уладальнікаў. Спіс Замойскіх, што захоўваецца ў Варшаве, хутчэй за ўсё, быў створаны адразу пасля 1529 г., спіс Дзялынскага, які знаходзіцца ў Курніку, павінен быў быць перапісаным у 60-я гг. XVI ст., і самы малодшы спіс датуецца канцом XVI – пачаткам XVII ст. – гэта Слуцкі спіс, які захоўваецца ў Ленінградзе (Санкт-Пецярбургу).

¹ Параўн.: Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthènes. Lille, 1938. P. 39.

Прапанаваная праца ўяўляе папярэдні даклад аб даследаванні з мэтай далейшага развіцця атрыманых вынікаў і абмяжоўваецца разглядам фанетызацыі і народнамоўнай адаптацыі пэўных арфаграфічных пазіцый у заходнярускай канцылярскай мове. Зыходзячы з царкоўнаславянскай мовы, кіруючыся гістарычнай арфаграфіяй помніка, неабходна даследаваць важнейшыя фанетычныя асаблівасці старабеларускай прававой і юрыдычнай мовы XVI ст.¹

У галіне **вакалізму** рукапісы характарызуюцца наступнымі беларускімі фанетычнымі прыметамі.

Аканне. Супадзенне ненаціскных *o* і *a* ў гуку *a*, вядомае як аканне, не з'яўляецца вельмі частотнай фанетычнай з'явай старабеларускай арфаграфічнай сістэмы XVI ст.², яно параўнальна часта сустракаецца ў спісе Дзялынскага, радзей – у Слуцкім спісе і вельмі рэдка ў спісе Замойскіх. Практычна паслядоўнае захоўванне арфаграфічных правіл у спісе Замойскіх (за выключэннем *koždae*. 45, А. 45, *vrad choružstvo tratit*. 46, А. 59) пацвярджае меркаванне выдаўца аб тым, што рукапіс паўстаў амаль адразу пасля кадыфікацыі ў 1529 г. У маладзейшым на некалькі дзесяцігоддзяў спісе Дзялынскага аканне прадстаўлена больш выразна і, наадварот, можа спарадычна адлюстроўвацца ў Слуцкім спісе, які ўзнік у канцы XVI ст. і ў якім назіраецца пэўны зварот да акання; шырока распаўсюджаная рэархаізацыя і стабілізацыя нормы адлюстроўваецца пасродкам кнігадрукавання, якое ўсё больш пашыралася, і рэдакцыі рукапісных кніг на царкоўнаславянскай мове³.

У спісе Дзялынскага і Слуцкім спісе аканне адзначана часткова непасрэдна (*dastaval*. I. 16; *paručniki*. 101, А. 74; *paruku*. 120, А. 15), часткова апасродкавана праз гіперправільнае напісанне (*jarmorku*. XIII. 18; *vrodovnyj*. VIII. 14; *svovolne*. VIII. 15; *oliž*. IV. 6; *choružij vrad choružstvo i imene*

¹ Прыклады са спіса Дзялынскага цытуюцца не па старонках, а па артыкулах і параграфам, паколькі яны ідэнтычныя ў розных выданнях, і, звыш таго, такі падыход дае магчымасць больш хуткага знаходжання цытаты. Прыклады са Слуцкага, Замойскага спісаў і спіса Фірля з'яўляюцца заўвагамі выдаўца і да таго цытуюцца з указаннем старонкі і лічбы заўвагі. Цытаты з двух апошніх спісаў пазначаны спецыяльнымі адзнакамі.

² Параўн.: *Stang Chr*: Op. cit. S. 63. Пры даследаванні дакументаў часоў Сігізмунда I Станг знайшоў толькі адно запазычанне з аканнем (*manety*). Паводле А. М. Булыкі (Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мінск, 1970. С. 68–75), аканне адсутнічае ў большасці старабеларускіх помнікаў.

³ Выдаўцы Літоўскага Статута 1529 г. П. Ф. Крапівін, К. І. Яблонскіс, Ю. І. Чарнецкая і Л. С. Абэцэдарскі, зыходзячы з асаблівасцей палеаграфіі і зместу Слуцкага рукапісу, робяць выснову аб тым, што ён паўстаў пасля 1585 г. (*Stang Chr*: Op. cit. S. 4).

tratit'. II. [10] 9¹; *boryšnikov*. 131, А. 93; *jastroba*. XII. 10). Частка выразаў з аканнем, адзначаных у першым спісе (*garazdo*. II. [12] 11; *radu*. I. 9; *pavezka*. II. [1]; *paruku*. V. [6] 5; *valala*. VII. 6), у апошніх ужо напісаныя карэкта з пункту гледжання арфаграфіі (*gorazdo*. 46, А. 61; *rodu*. 34, А. 31; *poveza*. 42, А. 6; *poruku*. 62, А. 20; *volala*. 85, А. 22). Сціранне розніцы паміж *o* ў ненаціскных складах і *a* прыводзіць у спісе Дзялынскага да змяшэння, якое праясняецца толькі ў кантэксте (*zostaviti* замест *zastaviti* і адваротна, II. 5, V. [15] 14). І наадварот, у Слуцкім рукапісе, перапісаным надзвычай старанна, такога кшталту памылковыя напісанні не сустракаюцца.

ДЫСІМІЛЯТЫЎНАЕ АКАННЕ. Дысімілятыўнае аканне, супадзенне гукаў *a*, *o*, *e* ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у гукі *a*, калі *i*, *y*, *u*, *e* альбо *o* стаяць пад націскам, адлюстравана вельмі спарадычна ў канцылярскай мове былога Вялікага Княства Літоўскага ў XVI ст.² Варта адзначыць, што падобная дысіміляцыя мае месца ва ўсіх трох спісах Літоўскага Статута, але толькі ў вельмі абмежаванай колькасці выразаў. У большай ступені дысімілятыўнае аканне сустракаецца зноў у спісе Дзялынскага (*tastamentom*. V. [14] 13; *parsunu*. VII. 21; *kaštaljanov*. III. 4), у Слуцкім спісе і ў спісе Фірлея, які не захаваўся, падобных прыкладаў зусім няма (*parsune*. 89, А. 78; *tastamenta*. 65, А. 51; *parsun* 50, А. 36, Фірлей). У пэўных словах (*tastament*, *parsuna*) дысімілятыўнае аканне захоўваецца дастаткова паслядоўна. Побач з пануючым напісаннем *parsuna* часам сустракаецца *persona* XII. 3. У сувязі з наяўнасцю акання і дысімілятыўнага акання ў рукапісах Літоўскага Статута несумненным з'яўляецца факт паходжання пісца з тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Е ЗАМЕСТ *JA* < *ĕ. У паслянаціскай пазіцыі і ў першым складзе перад націскам праславянскае *ĕ праяўляецца замест чакаемага *ja* ў Дзялынскім і Слуцкім спісах дастаткова часта ў *e* (*penezi*. I. 15; *svetuju*. I; *vyupreg*. XII. [3]; *čeledi*. 54, А. 2; *sebrehoe*. 81, А. 140; *tresti*. 130, А. 97). Ступень частотнасці дадзенай з'явы, якая назіраецца перадусім у формах дзееспрыслоўяў цяперашняга часу (*čineči*. VI. [6] 5), такая вялікая, што можна гаварыць практычна пра варыянт нормы. У двух важнейшых спісах зрэдку сустракаецца *e* замест *ja* таксама ў складах пад націскам (*vezka*. XIII. 10; *netca*. I. 13; *navezku*. 126, А. 36; *prisega*. 101, А. 74). Аналагічная мадэль утварэння дзеясловаў з націскам на канцы ад субстантываў таго ж кораня (*navezka* – *navezati*; *prisega* – *prisegati*. 80, А. 139) можа быць прычынай гэтай з'явы, якая сустрака-

¹ *Vrad choružstva tratit* (Фірлей. 46, А. 59).

² Станг увагоўле не ўзгадвае пра дысімілятыўнае аканне.

еща спарадычна. Ва ўсіх астатніх выпадках *ja* ўжыта карэктна ў пазіцыі пад націскам. Зваротны займеннік *sja* не сустракаецца ў рэдукаванай форме¹. Незвычайным гіпернармалізаваным напісаннем з'яўляецца толькі *berem-jan*. 39, А. 91, Зам.

ПРАТЭТЫЧНАЕ *v*. Пратэтычнае *v* перад лабіялізаваным *o* – з'ява дастаткова рэдкая ў старабеларускай пісьменнасці, не сустракаецца яна напрамую і ў спісах Літоўскага Статута 1529 г. У якасці нормы выкарыстоўваюцца старажытныя формы без пачатковага *v* (*osmnadcat*'. VIII. 15; *osmnadcat-ma*. VIII. 15; *osm*. 112, А. 46), якія, магчыма, «падтрымліваюцца» польскай арфаграфічнай сістэмай, якой вядома пратэтычнае *v* толькі ў рэдкіх выпадках. Ускосным указальнікам на наяўнасць пратэтычнага *v* у мове пісца з'яўляюцца гіперкарэктныя выпадкі пропуску этымалагічна абгрунтаванага *v* у пачатку слова. Гэтая з'ява выразна прысутнічае ў формах дзеяслова *vzjati* ў спісе Дзялынскага (*ozmet*'. II. [9] 8; *ozemšii*. VI. [7] 6), і наадварот, ва ўзорна аформленым Слуцкім спісе сустракаюцца карэктныя напісанні (*vozemšy*. 75, А. 75; *vzemšy*. 98, А. 53). Нават прыназоўнік *vmesto*, які складаецца з прэфікса і самастойнага субстантыва і не мае нічога агульнага з пратэтычным *v*, у спісе Дзялынскага трактуецца гіпернармальна і напісаны як *mesto* (*sebe*). II. [5] 4. Слуцкі спіс, перапісаны карэктна і з большай пільнасцю, мае правільную форму *vmesto*. 44, А. 40².

Звужэнне $\delta > u$. У паўднёва-заходнім дыялекце беларускай мовы лакалізуецца сёння пераход этымалагічнага *o* ў закрытых націскных складах у моцна звужаную, закрытую фанему δ , якая бліжэй да *u*, чым да o^3 . Гэтае звужэнне гука *o*, якое, паміж іншым, таксама мае паралелі ў стара- і сярэдня-польскай мове (перад назальнымі зычнымі) і яго нельга не ўзяць пад увагу, зыходзячы з вядомых польска-беларускіх лексічных кантактаў⁴, у невялікай колькасці таксама сустракаецца ў тэксце Літоўскага Статута (*korune*. I. 25; *persunami*. II. [3] 2; *parsunami*. 43, А. 27). Праблема, аднак, заключаецца ў тым, што звужэнне ў абодвух спісах адзначана толькі перад назальнымі зычнымі, што мы маглі б адразу звязаць з уплывам польскіх запазычанняў. Аднак з гэтым не суадносіцца той факт, што ў спісе Дзялынскага таксама

¹ Булыка А. М. Пазнач. твор. С. 117–120. У ранніх беларускіх помніках рэдка сустракаецца *ь* замест *ę* ў складзе зваротнай часціцы.

² Адэкватныя выразы *w miasto* і *miasto* ва ўзгаданым значэнні адзначаны і ў старапольскай мове.

³ Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія. Мінск, 1969. С. 30.

⁴ Klemensiewicz L., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Wyd. III. Warszawa, 1965. S. 100.

сустракаецца гіпернармальнае *o* замест *u* і не перад назальнымі зычнымі (*spositošene*. VIII. 18; *chorogovju*. II. [2] 1; побач *chorugovi*. II. [2] 1; *nagobiti*. 100, А. 68; *ostavljaem komisarmi*. 74, А. 69)¹.

ПЕРАХОД *i* ПЕРАД *r* > *er*. Характэрны для заходне- і ўсходнеславянскіх моў пераход *i* перад *r* > *er*² сустракаецца ў невялікай колькасці выпадкаў у спісах Дзялынскага і Слуцкім (*sokeru*. IX. 3; *kazimera*. I. 19; *sekeroju*. 105, А. 10). У абодвух спісах паралельна фіксуецца традыцыйныя напісанні з *ir* (*sokiroju*. IX. 3; *sekiru*. 105, А. 9); *sirota*. II. [1] адпавядае сённяшняй пісьмова-размоўнай беларускай форме.

НАПІСАНИЕ *у, ё* ЗАМЕСТ *и, е* ПАСЛЯ *т*. Напісанне *у, ё* замест *и, е* пасля *т* у запазычаннях, якое ў сучаснай беларускай мове замацавана ў якасці нормы, – тэндэнцыя, якая фіксуецца ў XVI ст. у старабеларускай пісьменнасці, яна прасочваецца таксама ўжо ў спісах Дзялынскага і Слуцкім (*latynskogo*. I; *artykule*. 61, А. 7). Паланізм *tež* у старэйшым спісе Дзялынскага напісаны ў большасці выпадкаў як *tež*. II. [2] 1, у маладзейшым на некалькі дзесяцігоддзяў Слуцкім спісе, наадварот, пераважае *tež*. 43, А. 16.

ПОЎНАГАЛОССЕ. На карысць значнай народнамоўнай беларускай арыентацыі аналізуемых юрыдычных помнікаў гаворыць той факт, што ўсходнеславянскае поўнагалоссе тыпу *torot, tolot, teret* настолькі паслядоўна захоўваецца ў тэкстах (*choromine*. XIII. 11; *polonom*. XI. [13] 12; *veremja*. IX. 9), што царкоўнаславянскія рэфлексны тыпу *trat, tlat, tret* увогуле не сустракаюцца³, аднак некаторыя фанетычныя паланізмы тыпу *trot, tlot, tret* выступаюць паралельна з усходнеславянскімі адпаведнікамі (*serebšžizna*. IV. 6 – *srebro*. 54, А. 2), з чаго можна зрабіць выснову аб цеснай сувязі паміж старабеларускай і старапольскай канцылярскімі мовамі. Спіс Дзялынскага, які напісаны ў час так званай паланізацыі, змяшчае больш фанетычных паланізмаў (*prožen*. VII. 16; *prožny*. XIII. 12; *krolevskim*. VIII. 1; *drevce*. II. [1]; *prodkov*. II. 17) у параўнанні са Слуцкім спісам, які напісаны толькі ў канцы стагоддзя, у час стабілізацыі нормы і аднаўлення царкоўнаславянскай традыцыі (*zloto*. 54, А. 2; *srebro*. 54, А. 2; *chlop*. 141, А. 8; *prerečonych*. 81, А. 145).

¹ *My ustawljaem komisarmi panov rad našich*. (VI. [6] 5).

² Параўн. польск. *siekiera*, чэшск. *sekera* побач з *sekyra*, бел. *sjakera*.

³ Гэта можна казаць дастаткова ўпэўнена толькі ў дачыненні да спісаў Дзялынскага і Слуцкага. Са спіса Фірля можна працытаваць, паводле выдаўцоў, толькі адзінае змененае *predkov* (53, А. 66), якое не праясняецца пасродкам параўнання з польскім *przodków*.

У слове *pretoči*. V. [14] 13 за польскае, а не за царкоўнаславянскае паходжанне рэфлекса *tret* гаворыць тое, што ў польскай мове адсутнічае *t* – элемент у форме 3-й ас. адз. л. цяперашняга часу дзеясловаў; у Слуцкім спісе гэты дзеяслоў сустракаецца ў чакамай усходнеславянскай форме *peretočit*. 66, А. 63. Памылкова трактуемая поўнагалосная лексема *boloban*. XII. 10 не з’яўляецца ўсходнеславянскай па паходжанні, а ўяўляе сабой гіпернармальнае ўтварэнне ад цюркско-крымска-татарскага *balaban*¹.

Рэдукаваныя *ъ, ъ*. Рэдукаваныя галосныя *ь і ъ* ў моцнай пазіцыі цалкам вакалізаваліся ўжо ў агульнаўсходнеславянскую эпоху², таму гэтая з’ява ірэлевантна для нашага далейшага даследавання. Разбурэнне і змены ў арфаграфічнай сістэме маглі б прадэманстраваць толькі рэдукаваныя *ь і ъ* слабой пазіцыі, якія ў дадзеным становішчы губляюць сваю гукавую якасць і прыстасоўваюцца да чыста традыцыйных графем. Паколькі арфаграфія ў гэтых адносінах больш не знаходзіць падтрымкі ва ўзгаданых мовах, гэта непазбежна вядзе да таго, што ў выніку няведання нормы разбураецца сістэма рэдукаваных. Да недакладнасці і памылковасці ва ўжыванні рэдукаваных можа прыводзіць тое, што непарыўнасць традыцыі не забяспечваецца пісьмовай школай і пісец можа ўносіць элементы са свайго дыялекту ў дакументы, мова якіх крышталізуецца знутры ў адміністрацыйных цэнтрах.

У выпадку рэдукаваных адбываецца наступнае парушэнне традыцыйнага правапісу ў рукапісах Літоўскага Статута.

1. Што тычыцца рэдукаваных пярэдняй зоны ўтварэння, якія абазначаюць мяккасць папярэдняга зычнага, то пра спецыфіку іх ужывання нельга нічога дакладна сказаць, асабліва калі гаворка ідзе пра палатальныя *l', t', z'* у сярэдзіне або ў канцы слова (*prijatel*. VI. [9] 8; *tubylcom*. I; *pečatmi*. III. 11; *šestma*. VIII. 1; *knjazja*. I. 11; *penezmi*. IV. 9).

У невялікай колькасці сустракаецца адсутнасць абазначэння палатальнасці мяккіх зычных *n', d', v'*, а яшчэ радзей ад традыцыйнай нормы адхіляецца напісанне палатальных *s', b', m'* (*konmi*. II. [4] 3; *sugran*. VIII. 6; *ljudmi*. 66, А. 60; *vdovem*. IV. I; *podpisju*. VIII. 1; *sem*. XIII. 8). Падобныя выпадкі разглядаюцца як чыста памылковыя напісанні, паколькі пры названых зычных карэляцыя па цвёрдасці-мяккасці захоўваецца і надалей.

¹ Параўн.: руск., укр. *балабан*, гл.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. Изд. 1-е. М., 1964. С. 111.

² Варта звярнуць увагу на тое, што ў рэлігійнай пісьменнасці, у перакладной літаратуры і хроніках першай паловы XVI ст. захаванне рэдукаваных у моцнай пазіцыі – звычайная з’ява, што глумачыцца не толькі непарыўнай пісьмовай традыцыяй, але і магчымым другім паўднёvasлавянскім уплывам.

2. У той час як частая адсутнасць палатальных зычных тлумачыцца недахопам ведаў пра арфаграфічную функцыю рэдукаванага верхняга пад'ёму *ь*, яна менш шматлікая, і для першай рэдакцыі Статута асабліва тыповымі з'яўляюцца выпадкі палатальнага *t'* замест чаканага цвёрдага *t*, якія расцэньваюцца толькі як эксперымент пісца ўнесці ў арфаграфію цеканне¹, якое канчаткова ўмацавалася ў старабеларускай народнай мове ў XVI ст. і, нягледзячы на гэта, цалкам не парушыць арфаграфічную традыцыю шляхам пастаноўкі палатальнага *c*². У першую чаргу падобныя напісанні мы знаходзім у прэзэнсных формах дзеяслова 3-й ас. адз. і мн. л. у фіналі *-t* (*budet*. 79, А. 124, Зам.; *šljubuet*. I. 1; *potovit*. I. 1; *spadyvaet*. I. 4; *tratjat*. I. 4; *dojdut*. V. [4] 3), часам сустракаюцца яны і ў іншых формах. Аднак не трэба недацэньваць пры гэтым тэндэнцыю да кансервацыі старога стану мовы, паколькі ў Слуцкім спісе і спісе Дзялынскага паралельна з цытуемымі формамі з палатальным *t'* сустракаецца шмат выпадкаў з цвёрдым *t* (*sedit*. IV. 1; *tratit*. II. [11] 10; *maet*. II. [1]; *dorostut*. V. [8] 7). З другога боку, у абодвух спісах амаль паслядоўна сустракаюцца некарэктныя напісанні часта выкарыстоўваемых дапаможных слоў тыпу *est*. II. [1]; *sut*. 72, А. 35 або лічэбнікаў тыпу *poltretjadcat*. 109, А. 69; *desjat*. II. [1]; *dvanadcat*. II. [9] 8; *samo-tret*. 84, А. 5, якія можна расцэньваць як адзнакі зніжэння старабеларускай канцылярскай мовы, што яшчэ больш узмацніцца ў наступным стагоддзі³. Толькі ў адным выпадку можна казаць пра памылковае напісанне назойніка *starost*. IV. [I]⁴ у форме Н. скл. мн. л., якое магло ўзнікнуць шляхам пропуску скарачонай фіналі *-ы*.

3. У складаных формах дзеяслова *echati*, утвораных пры дапамозе прэфікса *z*, наадварот, змякчаецца этымалагічная цвёрдасць (*z'echatisja*. VI. [6] 5; *z'eždčatisja*. VI. [5] 4; *z'eždčæt*. II. [8] 7). Гэтыя выпадкі змякчэння прэфікса *z* у пачатку слова і аналагічная ім палаталізацыя прыназоўніка *z* перад мяккімі гукамі (*z'ego*. V. [15] 15) маглі правакаваць змяненне арфаграфіі, якое выклікана палаталізацыйным уплывам наступнага гукі на папярэдні, і не павінны ацэньвацца як памылковае напісанне.

4. Часам рэдукаваны ніжняга пад'ёму можа сістэматычна выступаць паміж этымалагічна мяккімі каранёвымі гукамі *š'*, *c'*, *v'* і мяккай фіналію

¹ Параўн.: Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej. Warszawa, 1963. S. 43.

² Станг канстатуе, што ў дакументах Аляксандра Сігізмунда I формы на *-t'* ужо пераважаюць.

³ Параўн.: Martel A. Op. cit. P. 61–65.

⁴ *Strarosty* (69, А. 1).

(*ptaš'vi*. IX. 11; *moš'ju*. VII. 1; *vdov'em*. IV. 2), а таксама пасля этымалагічна мяккага *b'* перад галоснымі верхняга пад'ёму (*sob'et*. III. 14) і сведчыць пра тыповую для беларускай мовы дэпалаталізацыю шыпячых, афрыкаты *s* і лабіяльных.

5. Аб рэдукаваных ніжняга пад'ёму на канцы слова мы не можам зрабіць ніякіх высноў у выніку наяўнага мадэрнізаванага тэкставага ўзнаўлення¹. Калі мець на ўвазе сукупнасць сістэматычнага ўжывання рэдукаваных верхняга і ніжняга пад'ёму, можна зрабіць выснову аб тым, што *ь* выступае замест *ъ* часцей, чым наадварот. Неабазначэнне палатальных зычных па колькасці ўжыванняў утрымлівае першае месца².

Інфінітыў. У Літоўскім Статуце звычайна ўжываецца поўная форма інфінітыва, якая заканчваецца на *-i*, аднак адзначана некалькі выпадкаў выключэння, у якіх фіналь інфінітыва ўжо скарачаецца да рэдукаванага верхняга пад'ёму ў пэўных умовах (*maet sja očivisto staviti i datsja šichovat' i popisatisja*. II. 1; *...majut... povedit'*. II. [5] 4; *na čom tot smet' irrtet'* (sic!) *prisjagnuti...* IX. 4³; *dorogu zasel..., choťjači ich zranit'*. VII. 16; *devka ne mogla volat'*. VII. 6). На гэтых старонках сэнсавы дзеяслоў і дапаможны дзеяслоў, які стаіць наперадзе, альбо слова, якое выконвае функцыю дапаможнага дзеяслова, утвараюць цеснае сэнсавое адзінства, што можа прыводзіць да скарачэння двухчленных выразаў пісцом (а дакладней, тым, хто вымаўляе дадзены выраз). Скарачэнне інфінітыўнага канчатка таксама было пажадана, калі адзін за другім ішлі два альбо больш інфінітывы (*dalsja šichovat' i popisatisja*. II. 1). Відавочна памылковая або, магчыма, няправільная рэканструяваная фраза *na čom tot imet' prisjagnuti*. IX. 4, у якой адзначаны рэдкі выпадак следавання адзін за адным трох інфінітываў, можа сведчыць у некатай ступені аб памылковым напісанні формы 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу дзеяслова *imet'*.

¹ На падставе рэпрадукцыі дзвюх рукапісных старонак тэксту мы не можам зрабіць ніякіх высноў аб агульным тэксце спіса Дзялынскага, які, на жаль, цалкам быў мадэрнізаваны выдаўцамі. Разам з рэдукаванымі верхняга пад'ёму ў канцы слоў цалкам неабгрунтавана ігнараваны насавыя галосныя, яч і іншыя аналагічныя палеаграфічныя асаблівасці, дакладней кажучы, заменены на гукі старабеларускага паходжання.

² Станг знаходзіць *ь* замест *ъ* ў заходнярускіх дакументах такога часу толькі ў адзінкавых выпадках і мяркуе пры гэтым аб паўднёваславянскім узоры, і наадварот, па яго меркаванні, часцей сустракаецца *ъ* замест *ь*. У сярэдзіне слова, паводле Станга, пасля мяккіх зычных часцей пішацца *ь* (*Stang Chr.* Op. cit. S. 71–74). Булыка сцвярджае, што мяккасць *l, s, z, d, t, n* часцей не абазначаецца, што супадае ў большасці і з нашымі назіраннямі.

³ *Smeti* (106, A. 30).

Падобнае скарачэнне і кантамінацыя дзеясловаў з зацвярдзелай зваротнай часціцай *sja* адзначана ў напісаннях тыпу *uviditca*. VI. [24] 23; *vyrobitca*. XI. [6] 5, што часткова апырэдзіла сённяшняе напісанне беларускіх зваротных дзеясловаў і, напрыклад, у *spravovatica*. 49, А. 10, Зам. прыводзіць да перасячэння дзвюх тэндэнцый, традыцыйна этымалагічнай і народнаразмоўнай. У інфінітыве *datsia*. II. [I]¹, хаця зваротная часціца напісана традыцыйным спосабам, усё ж такі дзеяслоў пазбаўляецца сваёй фіналі. Побач з невялікай колькасцю прыкладаў з інфінітывамі пераход *i > ь* адзначаны ў адзінкавым выпадку пыталнай часціцы *l'*. VI. [24] 23.

У галіне **кансанантызму** ў рукапісах Літоўскага Статута адзначаны наступныя асаблівасці.

Зацвярджэнне шыпячых і афрыкаты *с*. Аб дэпалаталізацыі шыпячых, якая адлюстроўваецца ў старабеларускай канцылярскай мове ўжо пачынаючы з XVI ст. і ў другой палове гэтага ж стагоддзя колькасць такіх выпадкаў рэзка павялічваецца², мы можам меркаваць тады, калі пасля шыпячых ужываюцца тыя галосныя, якія пішуцца звычайна пасля цвёрдых зычных. З упэўненасцю можна казаць пра зацвярджэнне, калі пасля шыпячых пішацца *у*. Напісанне шыпячы + *е*, аднак, не можа быць доказам гэтага, паколькі спецыяльная графема *э* пасля шыпячых яшчэ не ўжываецца ў пачатку XVI ст. Напісанне шыпячы + *о* таксама ўздымае пэўную праблему, паколькі не існавала ніякай іншай магчымасці выразіць *'о* пасля мяккага шыпячага. Галосны *а* вельмі рана ўжываецца пасля шыпячых, аднак гэта не можа быць сведчаннем дэпалаталізацыі. Напісанне *и* замест *ju* пасля шыпячых можа быць таксама абумоўлена царкоўнаславянскім уплывам³.

Абодва важнейшыя спісы Літоўскага Статута 1529 г., спіс Дзялынскага і Слуцкі спіс, моцна адрозніваюцца ў адносінах дэпалаталізацыі шыпячых. У першым пісец практычна без выключэння прытрымліваецца нормы *č, ž, šč + i* (тыповыя формы *skazujuči. I; požitku. XVI. 19; groši. I. 15; golovščinu. XIII. 20*)⁴, і толькі часам заўважаецца зацвярджэнне, калі пасля шыпячага ідзе *ь* (*ptašyi. IX. 11*).

¹ *Dati sja* (42, А. 10).

² Паводле Булыкі, у другім і трэцім выданнях Літоўскага Статута 1566 і 1588 гг. і дакументах таго часу пераважаюць цвёрдыя шыпячыя (*Булыка А. М. Пазнач. твор. С. 110–111*).

³ Параўн.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. М., 1963. С. 152–155.*

⁴ Паводле назіранняў Станга, сістэма пісьма ў спісе Дзялынскага практычна цалкам адпавядае такой самай у юрыдычных дакументах таго часу. Пасля *š, ž, č, šč* практычна заўсёды ідзе *i*, не *у* (*Stang Chr. Op. cit. S. 77–78*).

Зацвярдзенне афрыкаты *c'*, якое назіраецца ў юрыдычнай мове ўжо з другой паловы XV ст., адзначаецца ў спісе Дзялынскага ў выглядзе напісання *су* (*stolcy*. IV. 1; *polecynši*. IV. 6; *synšov*. V. [7] 6), толькі зрэдку сустракаецца *ci* (*lici*. XIII. 19). Ужыванне рэдукаванага ніжняга пад'ёму пасля *c* (*moścju*. VII. 1; *netoścju*. VIII. 3), а таксама спарадычнае ўжыванне спецыяльнай графемы *э* пасля *c* у запазычаннях можа быць сведчаннем дэпалаталізацыі.

Слуцкі спіс таксама робіць уражанне выразным зацвярдзеннем шыпячых. У большасці выпадкаў сустракаецца *č* + *y* (*otstavujučy*. 100, А. 60; *sedečy*. 101, А. 74) і толькі ў невялікай колькасці сустракаецца таксама *či* (*buduči*. 130, А. 93). *š* таксама пераважна адзначана ў зацвярдзелым выглядзе (*snemšu*. 94, А. 17; *vusedevšu*. 101, А. 74), аднак з'яўляецца выпадковым і напісанне галоснага пярэдняй зоны ўтварэння *i* пасля *š* (*doiskavšisja*. 118, А. 63). Таксама адзначаецца няшмат прыкладаў з зацвярдзелым *šč* (*Polscy*. 40, А. 105). У большасці выпадкаў зацвярдзенне адзначана ў формах дзеепрыметнікаў цяперашняга і прошлага часу актыўнага стану на *-ču* і *-šu*. У якасці рэлікту канцылярскай мовы часоў Казіміра Ягелончыка (1447–1492), у якой у якасці нормы¹ ўжываюцца галосныя пярэдняй зоны ўтварэння пасля шыпячых, адзінкавыя напісанні тыпу *zbožju*. 122, А. 46. Зацвярдзенне этымалагічна палатальнай афрыкаты *c'* у Слуцкім спісе звычайна абазначаецца праз *су* (*prikazcy*. 118, А. 63); напісанне *ci* ўвогуле не сустракаецца. Спалучэнне гукаў *ždž*, якое ўзнікла ў беларускай і ўкраінскай мовах у XV ст. з **zđj*, паставіла перапісчыкаў перад новай праблемай, паколькі падобнае гукавое спалучэнне не было знаёма фанетычнай сістэме царкоўнаславянскай мовы. У спісах Літоўскага Статута гэтая фанетычная група паслядоўна перадаецца праз *ždč*, у той час як у іншых дакументах² пісцы выкарыстоўвалі таксама *čš*, *dž*, *žd*. Да адзінкава правільнага напісання праз *ždž* прыходзяць значна пазней. Усе прыклады, ужытыя ў Літоўскім Статуце, з'яўляюцца дэрыватамі ад дзеяслова *eždcati*: *oteždčal*. 76, А. 94; *z'eždčæt*. II. [8] 7; *naeždčati*. II. [14] 13; *prieždčij*. III. 11; *rozeždčajučisja*. VI. [6] 5.

Усходнеславянскія *č*, *ž* замест царкоўнаславянскіх *šč*, *žd*. Наколькі моцным з'яўляецца народнамоўны ўплыў у Статуце, сведчыць таксама тое, што праслав. **tj*, *dj* без выключэння прадстаўлены ўсходнеславянскімі *č*, *ž*, а царкоўнаславянскія адпаведнікі *šč*, *žd*, як гэта сустракаецца ў іншых старабеларускіх помніках пад моцным царкоўнаславянскім уплывам, увогуле не адзначаны. Для Літоўскага Статута тыповымі з'яўляюцца формы тыпу *bačāči*. VII. 24 і *naroženja*. VIII. 13.

¹ Параўн.: *Stang Chr*. Op. cit. S. 77.

² Ibid. S. 84.

Зацвярдзенне губных зычных. Зацвярдзенне губных *b'*, *p'*, *m'*, *v'* адлюстроўваецца ў арфаграфічнай сістэме Статута значна радзей у параўнанні з зацвярдзеннем шыпячых. Зацвярдзенне губных можна засведчыць толькі тады, калі пасля этымалагічна мяккага губнога ўжываецца галосны або рэдукаваны задняй зоны ўтварэння. Цвёрдае вымаўленне губных у народнай мове цяжка прарывалася скрозь дакладна вызначаную царкоўнаславянскую арфаграфію. Невялікай колькасці зацвярдзелых губных супрацьстаяць у рукапісах прыклады з мяккімі адпаведнікамі (*sobъet*. III. 14 – *otob'et*. XIII. 2). Колькасць выпадкаў з зацвярдзелымі губнымі абмежавана і лексічна. Зацвярдзенне *-m'* у большасці выпадкаў мы знаходзім у форме творнага скл. адз. л. у субстантывах скланення на **-o*, а таксама ў формах творнага скл. адз. л. прыналежных ад'ектываў і займеннікаў. Зменлівыя склонавыя канчаткі сведчаць аб тым, што зацвярдзенне губных не мае вырашальнага значэння ў арфаграфіі таго часу (*svedomom*. VIII. 17 – *svedomja*. VII. 17). Каб пазбегнуць частага абазначэння цвёрдасці губных, пісцы прапускалі абазначэнне рэдукаваных пярэдняй зоны ўтварэння пры напісанні праславянскага спалучэння губны + *ьj* (*lubja*. IX. 3). У спісе Дзялынскага мяккія губныя не вельмі часта выступаюць у цвёрдай агаласоўцы (*goluba*. XII. 11; *sem*. XIII. 8; *cerkov*. V. [16] 15), і яшчэ радзей адлюстроўваецца гэтая з'ява ў больш познім Слуцкім спісе (*zabъet*. 85, А. 13; *verchovъe*. 105, А. 19; *osm*. А. 46). Характэрным для спіса Дзялынскага, чый пісец быў вельмі адкрыты для паланізмаў, з'яўляецца адсутнасць чакаемага *l*-эпентэтыкума ў лексеме *kremennju*. IX. 14 (параўн. польск. *krzemieniu*), у той час як у Слуцкім спісе ўжыта *kremlennju*. 108, А. 65.

Дэпалаталізацыя *r' > r*. У той час як у дакументах другой паловы XV ст. практычна адсутнічаюць якія-небудзь праявы дэпалаталізацыі *r'* і пасля *r'* рэгулярна ўжываюцца галосныя пярэдняй зоны ўтварэння¹, у арфаграфіі даследуемых помнікаў не назіраецца дэпалаталізацыі. Хаця мае месца ўзгаданая вышэй норма, усё ж такі спарадычнае напісанне *ra*, *ru*, *ry* замест *rja*, *rji*, *ri*, *re* ўказвае на экспансію зацвярдзення *r*². У другой і трэцяй рэдакцыях Літоўскага Статута 1566 і 1588 гг., у якіх дэпалаталізацыя *r'* яшчэ больш прагрэсіруе, зацвярдзенне *r'* больш відавочнае ў выніку выкарыстання літары *э* пасля *r* у параўнанні з дакументамі таго самага перыяду, мова якіх і без гэтага характарызуецца як народная³. Галосныя непярэдняй зоны

¹ *Stang Chr.* Op. cit. S. 36.

² Станг знаходзіць толькі няшмат прыкладаў *r' > r* (*Stang Chr.* Op. cit. S. 78–79).

³ Параўн.: Булыка А. М. Пазнач. твор. С. 103–109.

ўтварэння пасля этымалагічна мяккага *r'* хаця і сведчаць пра тэндэнцыю да фанетызацыі арфаграфіі, але, наадварот, напісанне *r* + палатальны галосны не можа абазначаць мяккае вымаўленне. Часцей за ўсё зацвярдзенне сустракаецца ў спісе Дзялынскага, пераважнае напісанне цвёрдага *r* характэрна і для Слуцкага спіса, але пісец спіса Замойскіх свядома прытрымліваўся царкоўнаславянскай традыцыі. Для першых двух цалкам прымальнымі з'яўляюцца напісанні *vradnicy* III. 4; *gospodaru*. VII. 28; *neradno*. 37, A. 70; у апошнім, наадварот, мы знаходзім у асноўным мяккія адпаведнікі *gospodar'*. 50, A. 25; *vrjadnicy*. 49, A. 9; *gospodarju*. 91, A. 107.

У спісе Дзялынскага часам побач ужываюцца дэпалаталізаванае і палаталізаванае *r* (*baryšnikov*. XIII. 18 – *barišniki*. XIII. 17). Зацвярдзенне *r'* у сярэдзіне слова (*proterati*. V[2] 1; *varat'*. III. 17; *dvoranin*. II [1]) больш паказальнае, чым зацвярдзенне ў фіналі, паколькі ў выпадку апошняга нельга цалкам выключыць уплыў тэндэнцыі да ўніфікацыі тыпаў скланення да скланення на *o (*vepra*. IX. 2; *zolotaru*. XI. [21]).

Палаталізацыя заднеязычных *g*, *k*, *ch*. Фрыкатыўны *h* і выбухны *g*. Палаталізацыя заднеязычных *g*, *k*, *ch*, якая да сярэдзіны XV ст. не была вядомай старабеларускай арфаграфіі, назіраецца ў заходнярускай канцылярскай мове пачынаючы з канца XV ст. з узмоцненай частотнасцю і праводзіцца ў спісе Дзялынскага і Слуцкім спісе ўжо з пэўнай паслядоўнасцю¹. У якасці нормы ў большасці выпадкаў адзначаны спалучэнні заднеязычны + *i* (*prisjagi*. VII. 4; *otvoloki*. VI. [13] 12; *sumežniki*. 81, A. 142), і вельмі рэдка напісанні заднеязычны + *u* ўспрымаюцца толькі як архаічныя рэлікты (*rozbojniki*. XIII. 15; *barišniki*. XIII. 17).

У запазычаных і іншамовных словах, у якіх адзначаны выбухны, ужываецца спалучэнне зычных *kg*² (*žikgimont*. I; *kgvaltovnika*. VII. 2; *folkgujučy*. 95, A. 17; *kgdy*. VI. [6] 5), паколькі *g* ужываецца для абазначэння вымаўляемага спіранта *u*. Выразна гэта праяўляецца ў напісанні дзеяслова *zagamoval*. VIII. 10 (параўн. польск. *zahamować*, ням. *hemmen*).

Цеканне і дзеканне. Цеканне і дзеканне, фанетычнае развіццё палатальных *t'* і *d'* у афрыкаты *c'* і *dz'*, дастаткова рэдка адлюстроўваецца ў XV ст. не толькі ў рэлігійных і перакладных помніках, але і ў менш падпарадкаваных пісьмовай традыцыі юрыдычных і прававых дакументах, што паўсталі

¹ *gy*, *ky*, *chy* ў XV ст. менш характэрны для юрыдычных і перакладных помнікаў (Булыка А. М. Пазнач. твор. С. 117).

² Напісанне для выбухнога *g* ужываецца ўжо ў другой палове XV ст. (*Stang Chr*. Op. cit. S. 35).

на беларускай тэрыторыі. У адносінах да адлюстравання цекання спіс Дзялынскага вызначаецца большай тэндэнцыянасцю ў перадачы народнага вымаўлення, бо ў астатніх тэкстах увогуле не адзначаны выпадкі цекання і дзекання. З іншага боку, спіс Дзялынскага не фіксуе выпадкі дзекання. Абодва прыклады цекання ў спісе Дзялынскага (*vedaјuc*'. XIII. 5; *majuc*'. XIII. 24) вартыя ўвагі, паколькі ў дакументах XV ст. адзначана невялікая колькасць выпадкаў, якія з'яўляюцца пацвярджэннем гэтай увогуле тыповай для беларускай мовы прыметы. Імкненне пісцоў захаваць розніцу з польскай арфаграфіяй, а таксама прыклад стараўкраінскага моўнага развіцця, якому не было вядома падобнае пераўтварэнне сібілянтаў, магло істотным чынам падмацаваць імкненне пісцоў прытрымлівацца этымалагічна абгрунтаванага напісання¹. Такая кансерватыўная пазіцыя перапісчыкаў становіцца крыніцай памылак, калі «ер» спалучаецца з традыцыйна мяккімі дэнтальнымі гукамі і паўстаюць напісанні тыпу *-dmi*, *-tmi* (*ljudmi*. V. [13] 12; *pečatmi*. V. [13] 12).

ЗАМЕНА *v* НА *u*. Арфаграфічны малюнак спісаў Літоўскага Статута не будзе поўным, калі не ўзгадаць дастаткова частую замену *v* на *u*, з'яву, якая не стаіць цалкам ізалювана, а наадварот, гарманічна ўпісваецца ў пісьмовую традыцыю старабеларускай юрыдычнай і прававой мовы, якая ўсталявалася ў другой палове XV ст.

У той час як у першай рэдакцыі Статута 1529 г. яшчэ пераважае напісанне *v* замест *u*, у трэцяй рэдакцыі Статута 1588 г. ужо ўзмацняецца народнамоўны ўплыў у гэтых адносінах, паколькі напісанне *u* замест *v* сустракаецца ў якасці нормы². У Статуце 1529 г. пачатковае *u* перад зычнымі графічна выражаецца ў большасці выпадкаў праз *v* (*vijal*. VII. 9; *vradu*. IV. 11; *včini*. IV. 13). Аднак гэтая тэндэнцыя не захоўваецца паслядоўна, паколькі абедзве формы часам могуць ужывацца побач адна з другой (*vprosil*. I. 8 – *uprosil*. I. 8; *vsochnet*'. IX. 3 – *usochnuti*. IX. 3). У Слуцкім спісе часцей сустракаецца змяшэнне этымалагічных *u* і *v* у параўнанні са спісам Дзялынскага.

На супрацьлеглую замену *u* замест этымалагічнага *v* сустракаецца ўжо значна менш прыкладаў: *uzjati*. 101, А. 74; *uschotjat*. 54, А. 2. Таксама адзначаюцца прыклады двухсэнсоўя ў асобных словах, што паўстала з замены *u* і *v*: *upustil*. 61, А. 1 – *vpustil* [1]. Каб пазбегнуць з'яўлення перад субстантывамі, якія пачынаюцца з галоснага, устаўляецца беглы *v*: *u-v orece*. V. [4] 3, *u-v unšogo suseda*. IX. 8. Перад зычнымі *u-v* магло пераходзіць у *u-vo*: *ni u-vo što*.

¹ Булыка А. М. Пазнач. твор. С. 76–77.

² Там жа. С. 98–103.

V. [13] 12. Перад шмат якімі зычнымі рэдукаваны ніжняга пад'ёму ўтварэння ў складзе прыназоўніка мог таксама вакалізавацца: *vo vrade*. XI. [3] 2. Магло здарыцца і падваенне прыназоўніка: *vo-v rokoj*. I. 15. Аднак падвойнага напісання галоснага *o*, аб чым узгадвае Станг¹, не адзначаецца. Зрэдку галосны непярэдняй зоны ўтварэння мог кантамінавацца ў *yu* з галосным *i*, які пачынаў наступны склад (*uvjazuvan'e yu imen'e*. VIII. 17). У асобных выпадках прыназоўнік мог ставіцца і перад атрыбутыўным ад'ектывам, і перад субстантывам (*čolovek... ne maet' vzjat byti u večnuju v nevoeu*. IX. [7] 6).

ПЕРАХОД *l > й*. Характэрны для беларускай мовы пераход *l > й*, які паўстаў яшчэ да асобнага развіцця ўсходнеславянскіх моў, у традыцыйнай пісьменнасці сустракаецца вельмі рэдка (графічна выражаецца праз *v*), у спісе Дзялынскага сустракаецца толькі адзін раз пры напісанні ўласнага імя *Vitovta*. I. 19. Таксама ў Слуцкім спісе, калі мы можам даверыцца выдаўцу спіса Дзялынскага, унікальным з'яўляецца напісанне *šichovavsja*. 43, А. 13 замест *šichovalsja*. II. 1. Гіперкарэктнае напісанне тыпу *l* замест *v*, як гэта адзначаецца выпадкова ў дакументах таго часу², у Літоўскім Статуце не заўважана.

ПАДАЎЖЭННЕ зычных. Важнейшым крытэрыем пры размежаванні моўных пластоў Літоўскага Статута з'яўляецца спецыфіка напісання суфіксаў дэвербальных субстантываў. Ва ўсіх чатырох спісах пераважае фіналь *-ne*, якая сфарміравалася ў XVI ст. як беларуская форма (*sjaganem*. VI. [18] 17), аднак для ранняга перыяду старабеларускай пісьменнасці характэрны старэйшы ўсходнеславянскі тып на *-n'e*, які для спісаў Дзялынскага і Слуцкага дастаткова ўжывальны (*stračen'e*. 77, А. 100). У спісах Замойскіх і Фірлея адпаведныя прыклады адсутнічаюць. Царкоўнаславянскі тып *-nie* вельмі рэдка сустракаецца ў старэйшым спісе Дзялынскага (*obvinenie*. I. 13), і наадварот, у больш познім Слуцкім спісе царкоўнаславянскі тып гэтай фіналі амаль цалкам выцеснены. У той час як у іншых старабеларускіх пісьмовых помніках фіналь *-ne* ў якасці частковай нормы пачынае функцыянаваць толькі ў XVII ст., прагрэсіўнае юрыдычнае пісьменства нашмат раней садзейнічала гэтаму прарыву.

* * *

Прааналізаваўшы сукупнасць адпаведных беларускамоўных прымет, мы прыходзім да высновы, што па сямі пунктах, а менавіта па спецыфіцы адлю-

¹ *Stang Chr.* Op. cit. S. 76: *uvootčizne*.

² Параўн.: Булыка А. М. Пазнач. твор. С. 82–88. Непрамое адлюстраванне пераходу *l > й* у форме дзееспрыслоўяў прошлага часу: *počalšy, obernulšis* (Літ. Ст. 1566).

стравання акання, дысімілятыўнага акання, пратэтычнага *v*, напісання *e* замест *e* пасля *t*, дэпалаталізацыі губных, цекання і замены польскіх *trot-*, *tlot-*, *tret-*, арфаграфічная сістэма спіса Дзялынскага, які паўстаў пасля 1560 г., праяўляе больш моцную тэндэнцыю ў напрамку да народнаразмоўнай мовы, чым Слуцкі спіс, падпарадкаваны раньняму польскамоўнаму ўплыву, і ў выніку вялікай колькасці гіперкарэктных форм і відавочных памылак напісання ўтрымлівае ў сабе адзнакі канцылярскай мовы, якая ўжо імкнулася да заняпаду. У Слуцкім спісе, маладзейшым на некалькі дзесяцігоддзяў, які адлюстравваў спробу аднаўлення царкоўнаславянскай традыцыі ў Беларусі і ва Украіне ў пачатку XVII ст., толькі дэпалаталізацыя шыпячых адзначаецца ў больш шырокім аб'ёме, чым у іншых помніках старабеларускага пісьменства.

Больш дасканалася параўнальнае даследаванне ў галіне фанетыкі, марфалогіі, семантыкі і сінтаксісу розных рэдакцый гэтых вядомых пісьмовых помнікаў старабеларускай прававой мовы магло б даць каштоўныя даныя для вывучэння недастаткова даследаваных помнікаў старабеларускай прававой і юрыдычнай мовы ў прыватнасці, а таксама для гісторыі беларускай пісьмовай мовы ўвогуле.

Пераклад з нямецкай мовы Ірыны Будзько

Упершыню: Замежная мовазнаўчая беларусістыка на міжнародных з'ездах славістаў : зб. дакл. (да XV Міжнар. з'езда славістаў) / уклад., прадм., камент. Г. А. Цыхуна. Мінск, 2013. С. 26–38.

Гл. таксама: Das Litauische Statut von 1529: Bemerkungen zur historischen Orthographie und Phonetik der Altweissrussischen Rechtsprache // Wiener Slawistisches Jahrbuch. 1973. Bd. 18. S. 111–127.

РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў КАНТЭКСТЕ СЛАВЯНСКАГА АДРАДЖЭННЯ

1. ДЫСКУСІЯ ПРА МОЎНУЮ РЭФОРМУ НА БЕЛАРУСІ

З 1986 г. да нашых дзён на Беларусі праводзіцца публічная дыскусія пра стан і будучае беларускай літаратурнай мовы. У час гэтай дыскусіі, у якой прымаюць удзел не толькі пісьменнікі, філолагі і публіцысты, але і больш шырокія колы інтэлігенцыі, абмяркоўваюцца пытанні, якія датычацца нормы літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях. Дыскусія пра ацэнку нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы падзяліла інтэлігенцыю краіны на два лагеры – рэфарматараў, якія дамагаюцца грунтоўнага абнаўлення літаратурнай мовы, і традыцыяналістаў, якія абараняюць захаванне літаратурнай мовы ў сённяшняй форме (Крывіцкі А. А. Нацыянальная моватворчасць і мясцовыя гаворкі // Беларусь: Шляхі абнаўлення і развіцця : матэрыялы навук. сес. АДДЗ-ня гуманітар. навук, Мінск, 3–4 лістап. 1993 г. / рэдкал.: Л. Ф. Яўменаў [і інш.]. Мінск, 1993. С. 263–269). За гэтымі рознымі ўяўленнямі нормы мабыць крыюцца розныя моўна- і культурна-палітычныя, а нават агульнапалітычныя ўяўленні, у якіх адбываецца сітуацыя Беларусі паміж Усходам і Захадам.

Рэфарматыры змагаюцца за паўторнае ўвядзенне дарэформавай літаратурнай мовы, якая ўжывалася да 1933 г. у Савецкай Беларусі і да 1939 г. у Заходняй Беларусі, пэўны час на працягу Другой сусветнай вайны, а пасля яе заканчэння і далей ужываецца ў Заходняй Еўропе і Амерыцы беларускай эміграцыяй. Рэфарматыры адхіляюць скажоную і зрусіфікаваную літаратурную мову, аблічча якой сфармавана палітычна матываванай моўнай рэформай 1933 г. і мэтанакіраваным распаўсюджваннем беларуска-расійскай двухмоўнасці ў час панавання таталітарызму. Сваім дамаганнем абнаўлення беларускай літаратурнай мовы рэфарматыры ідэйна працягваюць моўнае планаванне 20-х гадоў, калі праводзілася нармалізацыя літаратурнай мовы на падставе прыкмет сярэднебеларускіх пераходных гаворак і паўднёва-заходняга дыялекту, адмежаванне нормаў беларускай літаратурнай мовы ад нормаў расійскай мовы і ў меншай ступені – ад польскай мовы. Цяпер рэфарматыры дамагаюцца, у прыватнасці, паўторнага ўвядзення арфаграфічна-фанетычных, марфалагічных і словаўтваральных нормаў, якія фіксаваліся падручнікамі Б. Тарашкевіча і братоў Язэпа і Антона Лёсікаў, і патрабуюць

перагляду беларускай лексікі, фразеалогіі, тэрміналогіі, а таксама адраджэння беларускай антрапалогіі і тапаніміі. Часам прапанаваныя моўныя змены, асабліва ў галіне лексікі, фразеалогіі і стылістыкі, робяць уражанне адсутнасці яснай канцэпцыі моўнай рэформы.

Традыцыяналісты, з другога боку, апраўдваюць збліжэнне беларускай літаратурнай мовы з расійскай мовай за кошт размывання спецыфікі беларускай мовы. Звычайна яны бачаць сваю галоўную задачу ў захаванні стабільнасці моўнай нормы 30–50-х гадоў і асуджэнні ўсіх пазнейшых спроб змянення нормаў. У прыватнасці, традыцыяналісты ажыццяўлялі інтэнсіўнае збліжэнне беларускай лексікі з лексікай расійскай мовы шляхам правядзення кампаній супраць так званай дыялектызацыі літаратурнай мовы, дыскрэдытавалі неалагізмы як штучныя ўтварэнні, выступалі супраць адраджэння старых слоў, паўторных запазычанняў з польскай мовы, у падтрымку лексічнага ўплыву расійскай мовы. У гэтым духу традыцыяналісты часта тлумачаць познія запазычання з расійскай мовы як старую агульную спадчыну абедзвюх усходнеславянскіх моваў, у той жа час адмаўляюць усялякую сувязь паміж старабеларускім і новабеларускім моўнымі перыядамі.

Традыцыяналісты папракаюць рэфарматараў ва ўзнiкненні крызісу формы і разам з тым блакуюць любыя спробы правядзення моўных рэформаў, што бачна ў запавольненні ўвядзення наспелых змен у арфаграфіі. У духу гэтай старой савецкай моўнай палітыкі традыцыяналісты асуджаюць патрабаванне рэфарматараў самастойнага развіцця беларускай літаратурнай мовы як праяву беларускага нацыяналізму і моўнага пурызму, як спробу паўторнай паланізацыі і мэтанакіраванага аддалення беларускага народа ад расійскага.

Каб паказаць, што такія папрокі традыцыяналістаў у адрас рэфарматараў не маюць падстаў, пра што сведчыць вопыт іншых славянскіх культурных рухаў за нацыянальнае адраджэнне, мы паспрабуем ахарактарызаваць тыя ўяўленні і канцэпцыі, што інспіравалі гэтыя рухі народаў па-за межамі царскай Расіі і пазней – Савецкага Саюза, у прыватнасці, на тэрыторыі былой Габсбургскай манархіі і яе дзяржаў-наступнікаў.

2. РУХІ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАГА АДРАДЖЭННЯ СЛАВЯНСКІХ НАРОДАЎ У ГАБСБУРГСКАЙ ІМПЕРЫІ

У шматэтнічнай і шматканфесійнай імперыі Габсбургаў моўная сітуацыя паасобных славянскіх народаў на пачатку нацыянальнага адраджэння ў канцы XVIII і пачатку XIX ст. была даволі своеасаблівай. Чэшская пісьменнасць на працягу XVII–XVIII стст. прыйшла да заняпаду, а яе

функцыі былі моцна абмежаваныя. Славянская пісьменнасць XVI–XVIII стст. развівалася толькі ў некаторых вузкіх сферах. Харваты ўжывалі некалькі літаратурных моваў, якія грунтаваліся на розных лакальных дыялектах, але не мелі агульнанацыянальнай літаратурнай мовы. Сербы карысталіся толькі сербска-царкоўнаславянскай пісьменнасцю, якая моцна адрознівалася ад сербскай народнай мовы. Славакі ўсё яшчэ традыцыйна ўжывалі чэшскую літаратурную мову. Русінская мова, што ўжывалася на той час у Галіцыі, ужо не магла выканаць функцыі сучаснай літаратурнай мовы. Толькі палякі захавалі сваю стабільную літаратурную мову і развівалі яе насуперак падзелам краіны.

У XVIII ст. некаторыя славянскія народы ў выніку асіміляцыі страцілі не толькі частку насельніцтва з-за анямечання, але наогул былі вымушаны змагацца за выжыванне ў якасці самастойнага этнасу і захаванне моўнай супольнасці. Толькі ў першай палове XIX ст. паступова палепшылася іх этнічна-моўная сітуацыя, а на працягу другой паловы апошняга стагоддзя ім канчаткова ўдалося забяспечыць сваё існаванне.

У першай палове XIX ст. усе славянскія народы аўстрыйскай манархіі яшчэ стаялі перад праблемай нізкага грамадскага прэстыжу сваіх нацыянальных моваў у параўнанні з нямецкай мовай, якая тады ўжывалася па ўсёй імперыі не толькі ў якасці мовы палітыкі, адміністрацыі і арміі, асветы і навукі, але была таксама мовай вышэйшых грамадскіх слаёў у гарадах нямецкіх тэрыторый. Нягледзячы на тое, прадстаўнікам амаль усіх славянскіх народаў Габсбургскай манархіі ўдалося з канца XVIII ст. да паловы XIX ст. распрацаваць ясныя канцэпцыі адносна асноў і крыніц літаратурнай мовы, яе нармалізацыі і кадыфікацыі, а таксама яе ўвядзення ва ўсе грамадскія сферы жыцця. У другой палове XIX ст. урэшце шматлікім славянскім народам, якія жылі пераважна ў розных адміністрацыйных адзінках імперыі, удалося стварыць агульнанацыянальныя культурныя інстытуцыі, распрацаваць агульнанацыянальныя літаратурныя мовы і дамагчыся іх ужывання ў школе, адміністрацыі і палітыцы, у прэсе і белетрыстыцы, і нават у розных галінах навукі. Славянскія нацыянальныя мовы манархіі настолькі развіліся да Першай сусветнай вайны, што яны змаглі функцыянаваць як паўнацэнныя сучасныя літаратурныя мовы і пасля распаду Габсбургскай манархіі.

Як у XIX ст. праводзілася рэалізацыя моўнага планавання, мне хочацца прадэманстраваць на прыкладзе развіцця чэшскай лексікі і словаўтварэння Й. Юнгманам. Гэты славуты лексікограф выклаў у сваёй працы «Slovesnost» (2-е выд. 1846) прынцыпы стварэння чэшскай лексікі, якая тады яшчэ мела

вялікія недахопы, у прыватнасці ў галіне абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі. У тых выпадках, калі не знаходзілася адпаведнае слова ў пісьмовых помніках XVI ст., залатой пары чэшскай культуры, або ў гаворках, Юнгман дапускаў запазычанні з іншых славянскіх моваў ці словаўтваральныя неалагізмы. Неалагізмы або ствараліся свабодна з чэшскіх марфем або рэпрадукавалі кампаненты чужога (звычайна нямецкага ці лацінскага) слова чэшскім моўным матэрыялам (напрыклад, *žalozpěv* з ням. *Klaggesang*). У сваім шматтомным чэшска-нямецкім слоўніку (Прага, 1835–1839) Юнгман змясціў лексіку чэшскай літаратуры залатой пары і ранейшых часоў, а таксама свае ўласныя неалагізмы. Для Юнгмана важнай справай было пазбавіцца тых чужых элементаў, якія маглі прынізіць нацыянальную якасць і годнасць чэшскай мовы. Гэта дасягалася шляхам замены нямецкіх слоў перадусім чэшскімі, або прынамсі славянскімі словамі (напр., *handi* Юнгман замяніў сінанімічным *obchod*; *luft* замяніў русізмам *vzduch*). Пераважная большасць тэрмінаў Юнгмана трывала замацавалася ў чэшскай мове. Была створана спецыяльная наменклатура ў розных галінах навукі, асветы і адміністрацыі, так што з другой паловы XIX ст. можна было пісаць па-чэшску без цяжкасцей пра такія галіны, як хімія, батаніка, музыка, права і г. д. Уяўляе цікавасць, як хутка чэшская літаратурная мова дасягнула полівалентнага статусу і стабільнасці нормаў (Auty R. Czech // The Slavic Literary Languages: Formation and Development / ed. by A. M. Schenker, E. Stankiewicz. New Haven, 1980. P. 163–182). У апошній чвэрці XIX ст. у Чэхіі разгарнулася вострая кампанія за ачыстку мовы, асабліва за пазбаўленне ад усяго таго, што якім-небудзь чынам магло нагадваць уплыў нямецкай мовы. Гэту кампанію арганізавала Чэшская Маціца (Maticе Česká), якая апублікавала свае асноўныя правілы ў працы «Тачыла чэшскай мовы» (Brus jazyka českého) у 1877 г. Так званыя брусічы можа нават з празмерным стараннем пачалі ліквідоўваць апошнія ўплывы нямецкай лексікі і сінтаксісу з чэшскай мовы.

У паслядоўнай дэгерманізацыі чэхі – не выключэнне, бо і іншыя славянскія народы падобным чынам таксама ачысцілі сваю літаратурную мову ад нямецкага ўплыву ў лексіцы, словаўтварэнні і сінтаксісе. Славенскі моўны рэфарматар Ф. Леўстык (F. Levstik), напрыклад, у другой палове XIX ст. не толькі адкінуў яўныя лексічныя германізмы, але і абмежаваў уплывы нямецкага словаўтварэння (калькі складаных слоў) і спецыфічныя канструкцыі нямецкага сінтаксісу (Toporišič J. Zur sprachlichen Situation des Polnischen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert // Zeitschrift für Slawistik. 1984. Bd. 29, H. 6. S. 853–863).

3. НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ПАЛІТЫКА Ё АЎСТРА-ВЕНГРЫІ І ЯЕ ДЗЯРЖАВАХ-НАСТУПНІКАХ

Развіццё большай часткі славянскіх літаратурных моваў у Аўстрыйскай імперыі не атрымала б такіх спрыяльных магчымасцей, калі б аўстрыйская моўная і нацыянальная палітыка, якая пачала праводзіцца пасля рэвалюцыі 1848 г. і асабліва з 1867 г. – года пагаднення Аўстрыі з Венгрыяй, не была даволі талерантнай. Асноўныя канцэпцыі нацыянальнай палітыкі аўстрыйскай і венгерскай частак імперыі былі, аднак, розныя. У той час, як аўстрыйская канстытуцыя 1867 г. трактавала Аўстрыю як шматэтнічную дзяржаву, венгерскі закон па нацыянальных пытаннях 1868 г. зыходзіў з ідэалу мадзьярскай гамагеннай нацыянальнай дзяржавы. Згодна з аўстрыйскай канстытуцыяй, усе народы дзяржавы былі раўнапраўныя, і кожны меў непарушнае права на захаванне сваёй нацыянальнасці і мовы. Аўстрыйская канстытуцыя гарантавала раўнапраўе ўсіх карэнных моваў у школах, установах і грамадскім жыцці. Хоць нямецкая мова ў многіх адносінах дамінавала ў аўстрыйскай частцы імперыі, але яна ўсё ж не мела афіцыйнага статуса дзяржаўнай мовы. У Аўстрыі, акрамя таго, не было моцнага асіміляцыйнага націску; наадварот, паасобныя славянскія народы змаглі не толькі ўтрымаць свой колькасны склад, але нават павялічыць яго за кошт нямецкай мовы. Венгры ж з 1867 г. павялі барацьбу супраць усіх немадзьярскіх моваў у гістарычнай Венгрыі ў мэтах стварэння гамагеннай мадзьярскай дзяржавы (Goebel H. Geschichte lernen und aus Geschichte lernen. Die altösterreichische Sprachenvielfalt und Sprachenpolitik als Modellfall für ein Europa von heute und morgen // Die slawischen Sprachen. 1994. Т. 39. S. 5–42).

З-за гэтай неталерантнай палітыкі мадзьярызацыі найбольш цяпелі славакі. Славацкаму нацыянальнаму руху трэба было весці барацьбу на двух франтах: перш-наперш, супраць чэхаў, а затым – венграў. Пасля стварэння і кадыфікацыі славацкай літаратурнай мовы Л. Штурам (L. Štur) у 1846 г. (тады выйшла яго граматыка *Nauka reči slovenskej*) і прыняцця гэтай мовы моўным пагадненнем славацкіх лютэранаў і католікаў у 1851 г. (так званай рэформай М. Годжы і М. Гаталы), славацкаму нацыянальнаму руху трэба было абараняцца, з аднаго боку, супраць атак чэшскай культурнай і палітычнай эліты (Й. Юнгмана, Ф. Палацкага, К. Гаўлічка-Бораўскага), якая лічыла славакаў часткай чэшскай нацыі, а з другога боку, супраць старэйшага пакалення славацкіх лютэранаў (П. Шафарыка, а перадусім Я. Колара), бо і той і другі лагер асудзіў так званае адшчапленне славакаў. Пасля аўстра-венгерскай угоды 1867 г. сітуацыя славацкай літаратурнай мовы і культуры пагоршы-

лася радыкальна. У наступныя гады забаранілі Славацкую Маціцу, зачынілі ўсе славацкія школы, усе праявы славацкага нацыянальнага духу жорстка праследаваліся. У 70–80-я гады амаль прыпынілася ўсялякая палітычная дзейнасць славакаў у Венгрыі. Функцыі славацкай літаратурнай мовы да 1918 г. былі абмежаваны толькі белетрыстыкай (Durovič L. Slovak // *The Slavic Literary Languages: Formation and Development* / ed. by A. M. Schenker, E. Stankiewicz. New Haven, 1980. P. 211–228).

Ды і ў міжваенны час славацкая нацыя і мова яшчэ вырашалі праблему свайго існавання. Справа ў тым, што ў канстытуцыі незалежнай Чэхаславакіі 1920 г. гаворка ішла пра адзіную чэхаславацкую нацыю і чэхаславацкую мову, што на практыцы азначала адмаўленне існавання славацкай нацыі і славацкай літаратурнай мовы. Тэндэнцыі моўнай уніфікацыі свядома культываваліся з агульнапалітычных меркаванняў. Гэта знайшло адлюстраванне і ў кадыфікацыі літаратурнай мовы, асабліва ў Правілах славацкага правапісу (*Pravidla slovenskeho pravopisu*) 1931 г. Іх аўтар, чэшскі лінгвіст В. Важны, даў перавагу тым формам і варыянтам, якія былі бліжэй да чэшскай мовы, не зважаючы на тое, ці былі яны наогул прыняты ў славацкай мове, ці не. Ён дапусціў таксама лексічныя варыянты, якія не адпавядалі славацкай літаратурнай мове. Гэтыя правілы славацкага правапісу былі створаны, каб паскорыць зліццё славацкай мовы з чэшскай. Тэндэнцыя чэхізацыі славацкай мовы, аднак, выклікала аўтанамістычны супраціўны рух, які кіраваўся моўным узусам Славацкай Маціцы і ўрэшце паспяхова абараніў самастойнасць славацкай літаратурнай мовы. Толькі ў 1945 г. Другая Чэхаславацкая рэспубліка ў кошыцкай урадавай праграме прызнала існаванне славацкай нацыі з сваёй уласнай мовай (*Gladrow A. Tendenzen der literatursprachlichen Entwicklung in der Slowakei nach dem Ersten Weltkrieg* // *Zeitschrift für Slawistik*. 1986. Bd. 31, H. 4. S. 552–555). Прыклад цяжкага развіцця славацкай літаратурнай мовы павучальны тым, што ён мае дакладныя паралелі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.

4. КАНЦЭПЦЫЯ ДАЛЕЙШАГА РАЗВІЦЦА НОРМАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Гэты кароткі экскурс у гісторыю абнаўлення славянскіх літаратурных моваў у Аўстра-Венгрыі перадусім паказвае, што тыя нацыяналістычныя і пурыстычныя тэндэнцыі, у якіх папракаюць сёння традыцыяналісты рэфарматараў, у перыяд адраджэння славянскіх нацыянальных культур былі агульнапашыранымі, паслядоўна рэалізаваныя і апраўдаліся з пункту

гледжання задач абнаўлення або стварэння славянскіх літаратурных моваў. Славянскія нацыянальныя рухі ў XIX ст. змагаліся за самастойнае развіццё сваіх нацыянальных моваў, абараняючыся, з аднаго боку, ад палітычнай і культурнай перавагі нямецкай, а пазней і венгерскай мовы, а з другога боку, правялі размежаванні паміж паасобнымі славянскімі нацыянальнымі мовамі.

Апрача таго, кідаецца ў вочы, што беларуская літаратурная мова не была распрацавана мэтанакіравана прадстаўнікамі нацыянальнай інтэлігенцыі на аснове падрабязнай праграмы развіцця мовы, але яе нармалізацыя праводзілася (падобна як у ўкраінцаў) толькі пасля амаль стогадовага развіцця пісьмовай традыцыі ў белетрыстыцы і публіцыстыцы. Прычыны гэтай з'явы, як вядома, у жорсткай русіфікатарскай палітыцы царскай Расіі да 1906 г., дзе афіцыйна ўжывалася толькі расійская дзяржаўная мова і амаль кожная нацыянальная мова была забаронена ў грамадскім жыцці.

Вынікі адсутнасці канцэпцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. адбіліся на ёй негатыўна, таму што не ўсе магчымыя падставы літаратурнай мовы, у прыватнасці, літаратурныя і публіцыстычныя працы, дыялектныя матэрыялы, народная паэзія і гістарычная пісьменнасць былі выкарыстаны. Паскоранае выданне кароткай версіі беларускага гістарычнага слоўніка, а таксама агульнабеларускага дыялектнага слоўніка ў форме сінтэзу шматлікіх рэгіянальных дыялектных слоўнікаў змагло б значна палегчыць выпрацоўку лексічных сродкаў на базе гэтых патэнцыяльных крыніц беларускай літаратурнай мовы.

Шырокае выкарыстанне дыялектных, фальклорных і гістарычных крыніц змагло б прывесці да рацыянальнага ўзбагачэння агульнай і абстрактнай лексікі, а таксама неафіцыйнай тэрміналогіі, у той час як афіцыйныя спецыяльныя тэрміналогіі павінны быць распрацаваны пераважна шляхам выкарыстання міжнароднай лексікі і стварэння неалагізмаў. Аднак трэба было выкарыстаць як гістарычныя і фальклорныя тэксты, так і дыялектныя матэрыялы з пункту гледжання нацыянальнай самабытнасці беларускай лексікі і не разлічваць на пазнейшыя чужыя моўныя напластаванні, у першую чаргу матэрыяльныя запазычанні, а таксама механічныя калькі з суседніх моваў.

Абнаўленне, аднак, павінна закрануць не толькі агульную і тэрміналагічную лексіку, але і прадугледжваць адмаўленне ўсіх моўных прыкмет, якія ўводзіліся прымусовымі мерамі ў словаўтварэнні, марфалогіі і сінтаксісе, а таксама ў арфаграфіі і ў галіне ўласных назваў.

Канцэпцыя абнаўлення нормаў беларускай літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях можа быць распрацавана толькі шляхам супрацоўніцтва кампетэнтных навуковых інстытуцый, уплывовых грамадскіх арганізацый,

Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны і розных парламенцкіх камісій. Відаць, яшчэ больш важнай з'явілася б паслядоўная рэалізацыя такой канцэпцыі ў моўнай практыцы. На працягу рэформеннага перыяду варта было б адмовіцца ад жорсткай нармалізацыі літаратурнай мовы, каб альтэрнатыўныя лексічныя элементы, флексійныя формы, сінтаксічныя канструкцыі або фанетычна-арфаграфічныя варыянты змаглі свабодна супернічаць. За здзяйсненне такога моўнага абнаўлення ўся патрыятычная беларуская інтэлігенцыя павінна змагацца і выходзіць шырокія колы насельніцтва ў духу захавання беларускай мовы і культуры.

Упершыню: Беларусь паміж Усходам і Захадам: праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу : матэрыялы II Міжнар. кангр. беларусістаў, Мінск, май 1995 г. / рэд.: У. Конан, А. Мальдзіс, Г. Цыхун. Мінск, 1997. С. 112–118. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 6, ч. 2).

Гл. таксама: Абнаўленне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. 1995. № 2. С. 19–22.

Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2007. С. 11–17.

Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2010. С. 17–23.

ШЛЯХІ РАЗВІЦЦЯ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Вы можаце падзяляць мой погляд, што рэформы беларускай літаратурнай мовы патрэбны на ўсіх яе ўзроўнях. Мне здаецца, што змены ў сферах яе лексікі і стылістыкі асабліва неабходны. На працягу развіцця кожнай літаратурнай мовы яе лексічны склад папаўняецца звычайна трыма спосабамі, а менавіта, выкарыстаннем дыялектызмаў, утварэннем неалагізмаў і перайманнем слоў з іншых моў (запазычанні).

У навейшай гісторыі беларускай літаратурнай мовы чаргаваліся, як вядома, нацыянальна-моўныя тэндэнцыі (1906–1929, 1986–1994) з тэндэнцыямі моўнага насілля, русіфікацыі (1930–1985, а таксама з 1995 г.). У нацыянальна-моўныя перыяды інтэграцыя дыялектызмаў (Крывіцкі А. А. Нацыянальная моватворчасць і мясцовыя гаворкі // Беларусь: Шляхі абнаўлення і развіцця : матэрыялы навук. сес. АДДЗ-ня гуманітар. навук, Мінск, 3–4 лістап. 1993 г. / рэдкал.: Л. Ф. Яўменаў [і інш.]. Мінск, 1993. С. 263–269; Крывіцкі А. Мова і дыялекты: яднаць або супрацьпастаўляць? // Наша слова. 1994. № 5. С. 3), спрыянне наватворам, талерантнасць адносна паланізмаў і адхіленне русізмаў былі звычайнымі з’явамі. У часы русіфікацыі ў беларускую літаратурную мову актыўна ўкараняліся русізмы і рэзка абмяжоўвалася ўжыванне дыялектызмаў, неалагізмаў і паланізмаў. У той час як у нацыянальна-моўныя перыяды выкарыстоўваліся ўсе магчымасці ўзбагачэння лексікі, найперш інтэграцыя дыялектных слоў, стварэнне неалагізмаў і запазычання, у часы русіфікацыі, па сутнасці, магчыма толькі пашырэнне беларускай лексікі перайманнем слоў з расійскай мовы (Крукоўскі Н. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. Мінск, 1958). У гэтай працы інтэнсіўнае ўздзеянне расійскай мовы на беларускую лексіку паказваецца як натуральная і патрэбная з’ява.

З 1930-х да 1980-х гадоў лексіка маладой беларускай літаратурнай мовы ўзбагацілася галоўным чынам запазычаннямі з расійскай мовы, у нязначнай меры дыялектызмамі (Абабурка М. Стылістычна абмежаваныя словы ў мове беларускай мастацкай літаратуры. Мінск, 1981; Яго ж. Дыялектызмы і рэгіяналізмы ў беларускай мастацкай літаратуры 80–90 гадоў // Дыялекталогія і культура беларускай мовы : тэз. дакл. Рэсп. навук.-практ. канф.,

Мінск, 10–11 снеж. 1991 г. / рэдкал.: Э. Д. Блінава [і інш.]. Мінск, 1991. С. 3–5) і словаўтваральнымі неалагізмамі.

У кансалідаваных мовах з доўгай літаратурнай традыцыяй, як у нямецкай і расійскай, згаданыя кампаненты лексікі маюць цалкам іншае размеркаванне. Па дадзеных А. Дулічэнкі, у 1960-я гады неалагізмы расійскай мовы складаліся з 85 % словаўтваральных неалагізмаў, 7 % запазычанняў і 8 % семантычных неалагізмаў (Dulitschenko A. Einige Entwicklungstendenzen der russischen Sprache am Ende des 20. Jahrhunderts // Die Welt der Slaven. 1996. Т. XLI. S. 265). Расійская культура мовы тады выразна імкнулася да пашырэння лексікі спосабамі словаўтварэння і да абмежавання запазычанняў з іншых моў. Дыялектызмы, відавочна, у 1960-я гады ўжо не адыгрывалі асаблівай ролі пры ўзбагачэнні расійскай літаратурнай мовы (Sakun L. Zum Problem der Erweiterungsmöglichkeiten des Wortschatzes einer Literatursprache // Zeitschrift für Slawistik. 1984. Bd. 29, H. 1. S. 52–57).

На маю думку, развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы, якой трэба пазбягаць аднабаковых шляхоў свайго папаўнення, павінна зыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў, і толькі ў трэцюю чаргу, за кошт запазычанняў з іншых моваў.

Прычыны ненатуральнага развіцця лексічнай сістэмы і магчымасці яе выпраўлення можна вытлумачыць некалькімі тэзісамі і меркаваннямі.

1. ДЫАЛЕКТЫЗМЫ

З 1930-х да 1980-х гадоў беларускія дыялектызмы і рэгіяналізмы падвяргаліся дыскрымінацыі (Журавскі А. Врзката на белоруския книжовен език със съседните славянски езици // Съпоставително езикознание. 1989. Год. XIV, кн. 3. С. 39–43; Жураўскі А. Дыялектызмы і архаізмы ў беларускай літаратурнай мове // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратуры і фальклору : тэз. дакл. II Рэсп. навук. канф., Гомель, 24–25 верас. 1980 г. / [рэдкал.: У. В. Анічэнка, М. М. Грынчык (адк. рэд.) і інш.]. Гомель, 1980. С. 62–64), бо беларуская лексікаграфія і лексікалогія былі метадалагічна і тэарэтычна залежныя ад расійскага мовазнаўства. Устаноўка расійскіх дзеячаў моўнай культуры адносна абмежавання дыялектных элементаў у расійскай літаратурнай мове была неабдуманая і некрытычна перанесена ў галіну беларускай культуры мовы.

Расійская літаратурная мова ўключала дыялектны матэрыял у літаратурную лексіку на працягу ўсяго XIX ст., тады як беларуская літаратурная мова мела час на такую ж «дыялектызацыю» толькі два-тры дзесяцігоддзі.

Дыялектызацыя беларускай літаратурнай лексікі набывала выключнае значэнне, бо яе сістэма грунтавалася – у адрозненне ад расійскай лексікі – толькі на беларускіх гаворках. З улікам таго, што новая беларуская літаратурная мова дагэтуль змагла развівацца без чужога ўціску толькі параўнальна кароткі час, яна, па сутнасці, знаходзіцца на этапе развіцця, які расійская літаратурная мова прайшла ў сярэдзіне XIX ст., або ў перыяд, калі славянскі лексікограф У. Даль дамагаўся, каб літаратурная мова як мага больш карысталася з лексічнага фонду рэгіянальных гаворак.

У 1920-я і 1980-я гады дзеячы першага і другога адраджэння, асабліва пісьменнікі, паэты, філолагі, літаратурныя крытыкі і перакладчыкі, напрыклад М. Гарэцкі, У. Дубоўка, К. Чорны, Я. Колас і П. Бузук, а потым Н. Гілевіч (Гілевіч Н. Любоў прасветная. Роздумы ў вершах і прозе аб роднай мове. Мінск, 1996), П. Садоўскі (Садоўскі П. Час одуму // Полымя. 1986. № 5. С. 168–170), Г. Цыхун (Цыхун Г. Беларуская мова і моўная экалогія // Полымя. 1994. № 11. С. 176–182), Д. Бугаёў (Бугаёў Д. Ці трэба адмаўляць выдавочнае? // Полымя. 1987. № 12. С. 206–209), К. Цвірка (Цвірка К. Шашаль мовы – калька // ЛіМ. 1993. 12 сак.), С. Запрудскі (Запрудскі С. Да перадгісторыі «Руска-беларускага слоўніка» пад рэд. А. Александровіча : дакл. на Міжнар. канф. «Сучасныя праблемы лексікаграфіі», Гродна, 27–28 мая 1997 г.; *Яго ж.* Паланізмы ў беларускім літаратурным узусе 20–30-х гадоў XX стагоддзя : дакл. на IV Міжнар. навук. канф. «Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства», Віцебск, 22–24 крас. 1997 г.) і іншыя, імкнуліся да выпраўлення натуральнага развіцця лексічнай сістэмы беларускай мовы. Гэтыя дзеячы беларускай культуры цалкам слухна лічылі дыялектызмы галоўнай лексічнай крыніцай маладой літаратурнай мовы. Шэраг узорных беларускіх пісьменнікаў, напр. К. Чорны, І. Мележ, Я. Брыль, І. Пташнікаў, Б. Сачанка, В. Адамчык і іншыя, стараліся выкарыстоўваць дыялектны матэрыял, што вяло да значнага павышэння мастацкай якасці іх твораў (Шаблыка Т. Дыялекты і беларуская літаратурная мова // Дыялекталогія і культура беларускай мовы : тэз. дакл. Рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 10–11 снеж. 1991 г. / рэдкал.: Э. Д. Блінава [і інш.]. Мінск, 1991. С. 181–184).

Галоўнай базай для ўзбагачэння літаратурнай лексікі павінны служыць найперш цэнтральна-беларускія гаворкі (Камароўскі Я., Мяцельская Е. Лексіка гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі // Полымя. 1989. № 4. С. 198–

209; Выгонная Л. Узаемадзеянне літаратурнай мовы з сярэднебеларускімі гаворкамі // Дыялекталогія і культура беларускай мовы : тэз. дакл. Рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 10–11 снеж. 1991 г. / рэдкал.: Э. Д. Блінава [і інш.]. Мінск, 1991. С. 35–38) (з улікам падвіленскіх гаворак), а таксама паўднёва-заходні дыялект і ў меншай ступені – паўночна-ўсходні дыялект. Шматлікія рэгіянальныя дыялектныя слоўнікі (плануецца і зводны акадэмічны Слоўнік беларускіх народных гаворак. Параўн.: Крыўко М. Невычэрпнае багацце народнай мовы // Наша слова. 1994. № 43. С. 6) (напр., Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі : у 2 т. / рэд. Е. С. Мяцельская. Мінск, 1990. Т. 1) і Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.]. Мінск, 1993–1998. Т. 1–4. 1993–1997 (Яшкін І. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак // ЛіМ. 1994. 28 студз.) могуць служыць надзейнымі крыніцамі для ўзбагачэння літаратурнай лексікі.

Пры інтэграцыі дыялектнага матэрыялу пажаданы аднак яго свядомы адбор, каб выбраныя словы не супадалі з аналагічнымі па форме лексэмамі суседніх моваў. Пажадана таксама аддаць перавагу больш старому дыялектнаму пласту перад новым дыялектным слоём (Напр., у «Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» (у 5 т. / пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.]. Мінск, 1979–1986) часта канкуруюць старэйшыя польскія лексічныя элементы з навейшымі расійскімі сінонімамі). У працэсе дыялектызацыі літаратурнай мовы перашкодай аднак можа быць нізкі сацыяльны прэстыж гаворак беларускай мовы (Падлужны А. Літаратурная мова яднае нацыю // Наша слова. 1994. № 39. С. 2) – вынік традыцыйнай, ідэалагічна абумоўленай непашаны да тэрытарыяльных моўных варыянтаў.

2. ЗАПАЗЫЧАННІ

Устаноўка на запазычанні залежала таксама, як было адзначана вышэй, ад дадзенай моўна-палітычнай сітуацыі. На працягу XIX і XX стст. пры сфармаванні беларускай літаратурнай мовы дзейнічалі польскафільскія і русафільскія тэндэнцыі, якія прывялі да таго, што сучасная беларуская літаратурная лексіка насычаная запазычаннямі і калькамі з расійскай і польскай моваў, чым беларуская літаратурная мова набыла змешаны характар. Праз непамерны і некантраляваны ўплыў польскай і перадусім расійскай моваў на беларускую апошняя страціла шмат сваёй самастойнасці і спецыфікі.

Герман Бідэр. Май 2019 г.

Герман Бідэр.
1986 г.

Герман Бідэр сярод удзельнікаў летняй школы беларусістыкі.
Май 1990 г.

Канферэнцыя ў Будапешце.
Злева направа: Г. Цыхун, Р. Радзiк, В. Ляшук, Г. Бiдэр.
Красавiк 2000 г.

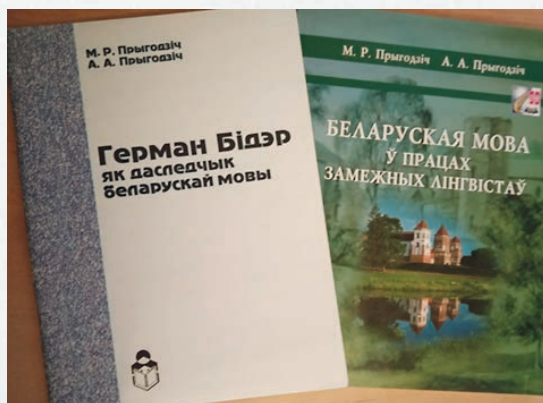

У гасцях у прафесара А. Супруна.
Мiнск. Лета 1995 г.

Г. Бідэр у сваім кабінёце ў Інстытуце славістыкі
Зальцбургскага ўніверсітэта.
Чэрвень 2007 г.

Кнігі, прысвечаныя Г. Бідэру

За сяброўскай вячэрай з удзельнікамі IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў.
Злева направа: С. Запрудскі, К. Гутшміт, Э. Смулкова, А. Золтан,
 Г. Бідэр, Р. Марці. Чэрвень 2005 г.

Г. Бідэр (*крайні справа*) сярод супрацоўнікаў Інстытута славістыкі
 Зальцбургскага ўніверсітэта.
 2002 г.

Сярод удзельнікаў IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў.
 У 1-м радзе злева направа: Н. Мячкоўская, І. Ратнікава, А. Золтан.
 У 2-м радзе злева направа: Г. Цыхун, М. Прыгодзіч, Г. Бідэр,
 С. Запрудскі, Р. Марці, М. Хаўстовіч, К. Гутшміт.
 Чэрвень 2005 г.

З калегамі па навуковым цэху. Злева направа: М. Прыгодзіч, Г. Бідэр,
 І. Ратнікава, Р. Марці, А. Золтан. Чэрвень 2005 г.

З дачкой Ліндай і сынам Норбертам.
2017 г.

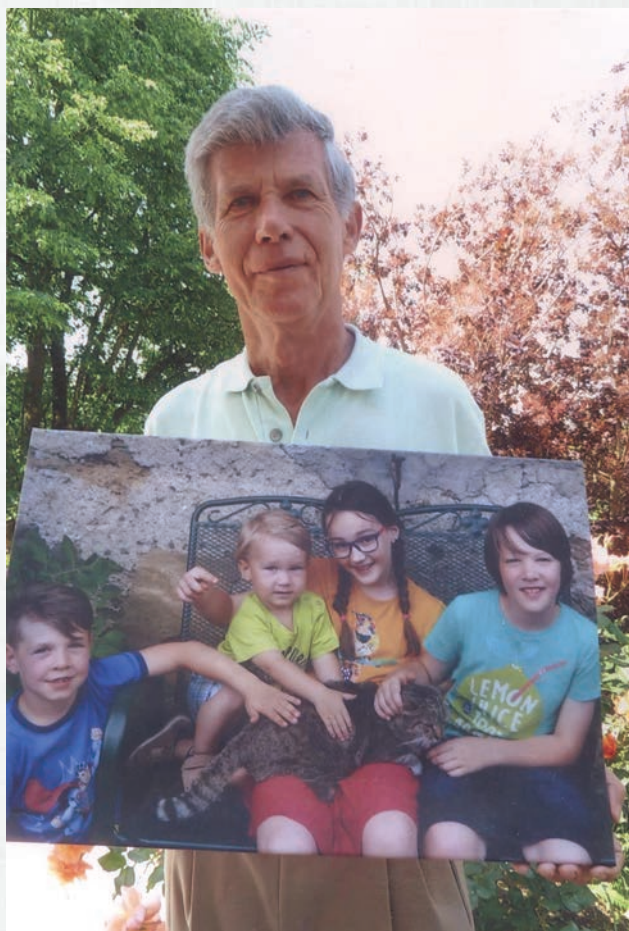

Дома з жонкай Гражынай.
2012 г.

Г. Бідэр з унукамі ў сваім садзе.
2017 г.

Г. Бідэр з выявай чатырох сваіх унукаў.
2017 г.

1923.34

Ant. Luczkewicz

Bielaruskaja gramatyka.

*(Poradnik lektij, zytanyca na Bielaruskich
Wuzytejskich Kladkach u Wienny - u 1915-1916 na.)*

Čisło 1.

Introdukcyja i etymologija.

3/1917

*Wienna
1916 na.*

Вокладка рукапісу
«Беларускай граматыкі» А. Луцкевіча
1916 г.

33. Intyż z kowojem wybrał naczelnicy
Eulow wyraża, że słowo ryt o. t. Lusin wy-
raża, że Eulow, który jest adwentem (adwentem),
znaczy, że mi naczelnym jest, naczelnym
jest. Wyraża, że adwentem jest naczelnym
adwentem, że słowo adwentem jest. Eym
jest, tym jest, tym jest, tym jest, tym jest,
ryt, który jest, który jest, który jest, który jest,
adwentem. Ktoż, ktoż, ktoż, ktoż, ktoż,
adwentem. Ktoż, ktoż, ktoż, ktoż, ktoż,
adwentem. Ktoż, ktoż, ktoż, ktoż, ktoż,
adwentem.

Stipendij u isturavskoj mori op. iz kojega
 njih a. Suda zatim, što a. čuđa nta lola pad
 ascenat, ale i Suda ascenat, dy jone zaminnaje
 bizakcentnije nejarinnje zube z. c. Taka za-
 mienia stajakajeca Suda Suda.

Wskazanie przynależności: e n a.
Tę, od słowa: sielw - w. wodaieca: białoni.

Арыгінальная старонка рукапісу
«Беларускай граматыкі» А. Луцкевіча
1916 г.

36. У пачатку слоў наісные зыкі —
апрача і — прыбіраюць супаісные зыкі у і е :
аля — уаля, ука — ука, аца — наца, — ао
пачынаючы з і : іа. У у пачатку слоў ні-
коли не ўжываюцца. У іншых здарэннях на-
існые зыкі ў пачатку слоў могуць адпадаць :
ахарод і харод, акускі і курскі.

Зыкі поінаісные.

37. Поінаісные і і е — гэта, як ужо
сказана, тэжэ наісные зыкі і і е, толькі яны
вымаўляюцца дзіа. коратка — так коратка,
што іх аснова і не выхаваліся : іх вымаўля-
юць толькі адным духам з наісным зыкам.
Напр. : аі, іа ; быві, ваі і т. д.

Поінаісны зык і ўжываюцца ў
беларускай мове найбольш там, дзе ў іншых
славянскіх мовах стаіць у або і зліваючыся
з прапярэднім наісным у адзін скад : воі
быві (адпавядаюць славянскім вои, быві.)

Зыкі супаісные.

38. Зыкі супаісных у беларускай мо-
ве хоць, чым ліч ліч і гэта прычынны інтэ-
с іх запісваюцца не адным аракам, а дву-
ма. Гэта будзе : дз, дэ, дэ і о.

Адны супаісные вымаўляюцца
заўсёды толькі свёрда, другія — толькі мякка,
іншыя і свёрда і мякка.

Зыкі д, дэ, э, і, р, т, э, і ніколи
мякка не вымаўляюцца, і паўна іх ні-
ка ні ліч і.

ra)

Да I адміненны належэць дыянітыкі і канчанарны 1 асобы адмін. ё. на III. У стара-біларускай мове да гэтаг адміненны на-лежало многа дыянітыкі, але з'явіўся астале-сія ў яго толькі два: jesm і da-r.

Да II і III адміненны належэць ды-нітыкі і канчанарны 1 асобы адмін. ё. на II. Роўняцца яны ншэ сабог так:

II адміненна мае перад аса-бовым канчанаром ва ісіх асбучах і, у асоби мношн. ё. - II (кулажу, кулажэ, кулажуе)

III адмін. на перад асабовым канчанаром мае і, у, толькі у 3 асоби ншот-наго бжста - а (люблю, любіш, любіш; хариу, хариш, хариш)

§ 9. Перс, зым разхлэдзім кожны адміненны і ўзвод усіх форм дыянітыкі, парнажомінісія і адміненнаг дзвух пармачнхх дыянітыкі: сць і міц, каторых ужо маюцца пры адміненні іншых дыянітыкі.

<u>Лад а-б-в-с-т-н-у,</u>			
бы.			міц.
<u>Ёсць пармачнхх</u>			
Ё. адмін. нш.	Ё. мношн.	Ё. адмін.	Ё. мношн.
1. ja (jesm)	my (jesmo)	ma-re	ma-jemo
2. ty (jes)	vy (jesie)	ma-jéš	ma-jesie
3. ja, wo (jesé)	janu (jesé)	ma-jéšé	ma-jesie
<u>Ёсць прасты</u>			
1. byu, byta, byto	byci	mi-cé, mi-lo, mi-cie	mi-ci

syty pa honta (zaci), umiar spadochny
pa bacy (daoci)

§115. Alfabet listych przystoi-
koi, kazdyje bucla, usci mchuc wdzyno-
ca nia takie asobnie ad przynaloznych
stos, ale i zliwajucysia s dynnikami,
jesz jisz i takije przystoiuki, sto zaci-
dy, zliwajucy jak s dynnikami, tak i
s innymi dziciami mowy s wordno sto-
wo: us (uskiaricie, usnicowca), uz (wychad,
wykinuc), raz (raski, raskinuc), pra
(praplastac, praplastowca), piera (piera-
zow, pierapisywac)

Łuc.

§116. Łuc tak i nazywaoca za-
tym, sto zstubaje abo asobnyje slowy, abo
asobnyje skazy. Napr: miatka i biatka
pamierci; ja skaci, a ty plosci; ty,
abo jn; nia wiedaju, ci toje budzie;
ja doj, on chodzie razim; chadze, dyle
zwatke; nia umiata, kali ty praj-
drie; kali skazis, budu wiedac - i t.d.

Katosnik.

§117. Jasz hrupa niezamienow
stos, katoryje sami pa sadie nia majra

Таму лексіка беларускай літаратурнай мовы мае толькі адносна мала спецыфічных слоў, якія не маюць эквівалентаў у літаратурных, дыялектных і сацыяльных варыянтах польскай і расійскай моваў.

З гэтых суседніх моваў былі запазычаны не толькі словы для патрэб намінацыі і экспрэсіўнага выражэння, але і шматлікія лексічныя дублеты (Садоўскі П. Час одуму // Полымя. 1986. № 5. С. 169–181 (з рэфармацкіх пазіцый); Жураўскі А. Проблемы норм беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1993 (з пункту погляду антырэфарматараў)), па прычыне сацыякультурнага ўціску і моўнага прэстыжу дамінуючай суседняй мовы або проста моўнай моды.

Падчас першага адраджэння польская мова служыла для ўсходне-беларускага (мінскага) варыянта літаратурнай мовы крыніцай лексічных сродкаў да канца 1920-х гадоў, а для заходнебеларускага (віленскага) варыянта да канца 1930-х гадоў. З 1930-х да 1950-х гадоў у ходзе кампаніі дэпаланізацыі значная частка паланізмаў была выдалена з беларускіх лексікаграфічных выданняў моваведамі, напр. Ц. Ломцевым, а таксама пісьменнікамі, напр. К. Крапівой і П. Глебкам, якія арыентаваліся на родныя русіфікаваныя ўсходнебеларускія гаворкі і выходзіліся ў духу расійскай культурнай традыцыі.

У выніку русафільскай моўнай палітыкі з 1930-х да 1950-х гадоў паланізмы былі заменены расійскімі запазычаннямі. З 1960-х да 1980-х гадоў прынамсі спрадвечна расійскія лексічныя элементы былі калькіраваны, і толькі расійскія інтэрнацыяналізмы былі запазычаны матэрыяльна.

Рэфарматары другога адраджэння падтрымалі ўзнаўленне тых паланізмаў у беларускай лексіцы, якім не знаходзілася ўласных адменнікаў (Мечковская Н. Белорусский язык сегодня: литературное общение в поисках нового узуса // Традиция и новые тенденции в развитии славянских литературных языков: проблема динамики норм : тез. докл. междунар. науч. конф., Москва, 24–26 мая 1994 г. / редкол.: Е. И. Демина (отв. ред.), Л. Н. Смирнов, В. С. Ефимова. М., 1994. С. 76). Такім чынам, рэфарматары аказалі слухнае супраціўленне лексічным русізмам і калькам расійскай мовы. Праціўнікі рэформы часта рабілі неабгрунтаваны папрок сваім апанентам у моўным пурызме, нацыяналізме або сепаратызме, сцвярджаючы, што рэфарматары імкнуліся да аддалення беларускай мовы і беларускага народа ад расійскай мовы і расійскага народа. Антырэфарматары адхілілі крытыку русіфікацыі з дапамогай больш палітычных, чым навуковых аргументаў.

Антырэфарматары, магчыма, не ведаюць, што ўсе славянскія рухі культурнага адраджэння стварылі калісьці нацыянальныя культурныя мовы на аснове пэўных дыялектаў і адмяжоўвалі свае літаратурныя мовы сістэматычна

ад суседніх славянскіх і неславянскіх (параўн.: Бідэр Г. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Беларусь паміж Усходам і Захадам: праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу : матэрыялы II Міжнар. кангр. беларусістаў, Мінск, май 1995 г. / рэд.: У. Конан, А. Мальдзіс, Г. Цыхун. Мінск, 1997. С. 112–118. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 6, ч. 2.)). Няведанне вопыту іншых славянскіх рухаў адраджэння вынікае хіба з таго, што ў Беларусі вывучэнне славянскай філалогіі дзесяцігоддзямі было абмежавана русістыкай і беларусістыкай, у той час як на іншыя субдысцыпліны славістыкі звярталася мала ўвагі.

Некаторыя колы акадэмічнага Інстытута мовазнаўства, асабліва пэўныя лексікаграфы і лексікалагі, адчуваюць сябе цэнзарамі і кантралёрамі ў моўных пытаннях. Яны сцвярджаюць, што ім трэба падтрымаць стабільнасць норм літаратурнай мовы любой цаной. У выніку дакладнага прытрымання моўна-палітычных дырэктыў Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (у 5 т., 6 кн. Мінск, 1977–1984) імі быў распрацаваны строга нарматыўна, хаця дэскрыптыўная або прынамсі дэскрыптыўна-нарматыўная канцэпцыя слоўніка была тады больш пажаданая.

Таму няма нічога dziўнага, што з-за такой неталерантнай устаноўкі пэўных лексікаграфаў на моўныя з'явы ў 1980-я гады ўзнік канфлікт паміж аўтарамі літаратурных твораў і нармалізатарамі мовы. У ніводнай заходняй краіне філолагам не прыйшло б у галаву зрабіць падпісанні пісьменнікам і паэтам або іншым дзеячам культуры адносна ўжывання існуючых слоў або ўтварэння новых лексічных элементаў. Згаданыя лексікаграфы і лексікалагі таксама імкнуцца не заўважаць вынікі моцнага ўздзеяння расійскай мовы на беларускую лексічную сістэму. У «Лексікалогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (пад рэд. А. Баханькова. Мінск, 1994) яе рэдактар і суаўтар, праўда, абмяркоўвае ўсе магчымыя пласты запазычанняў у старабеларускай пісьменнасці (паланізмы, лацінізмы, грэцызмы, германізмы, цюркізмы і інш., с. 65–79), але не апісвае расійскага моўнага ўплыву на беларускую мову ў савецкі перыяд. Відавочна, А. Баханькову не хацелася гаварыць пра далёка прасунуты працэс змяшэння беларускай мовы з расійскаю, або лепш не закранаць палітычна далікатнай тэмы.

Антырэфарматыры хітра перафразіруюць паняцце *русізмы*, гаворачы пра «лексічныя сродкі, якія агульныя для расійскай і беларускай моў» (Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. С. 22), або пра словы, гукавое аблічча якіх супадае з расійскімі. Калі мы паглядзім бліжэй на гэтую моўную агульнасць беларусаў і расіян, то заўважым, што,

сапраўды, беларуская лексіка мае шмат агульнага з расійскай лексікаю, але расійскія лексікографы не ўключылі ў свае выданні амаль ніякіх элементаў з сучаснай беларускай мовы. Прыхільнікі русіфікаваных лексічных норм беларускай літаратурнай мовы, з аднаго боку, супраціўляюцца выкарыстанню спецыфічна беларускіх лексічных элементаў паўднёва-заходняга дыялекту, а з другога боку, спасылаюцца на лексічны матэрыял русіфікаванага паўночна-ўсходняга дыялекту.

З выказаных вышэй меркаванняў можна зрабіць выснову, што ў лексіцы беларускай літаратурнай мовы заслугоўваюць сталага месца пераважна такія запазычанні, якія былі санкцыянаваныя старэйшай пісьмовай традыцыяй, трывала ўключыліся ў лексіка-семантычную і словаўтваральную сістэмы або ўжываліся выдатнымі пісьменнікамі, класікамі беларускай літаратуры. Перайманне і адбор новых замежных слоў рознага паходжання ў беларускую лексічную сістэму павінны быць пад старанным кантролем усіх моўна свядомых беларусаў.

3. СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ НЕАЛАГІЗМЫ

У моўных супольнасцях, якія самі вызначаюць развіццё сваёй літаратурнай мовы, узбагачэнне лексікі праводзіцца ў першую чаргу за кошт уласных словаўтваральных неалагізмаў. Лексіка беларускай літаратурнай мовы толькі ў нацыянальна-моўныя перыяды ўзбагацілася пэўнай колькасцю аўтарскіх неалагізмаў. З 1930-х да 1980-х гадоў, аднак, аўтарскія неалагізмы не адыгрывалі значнай ролі пры развіцці беларускай лексікі, таму што расійская моўная палітыка ў Беларусі такіх неалагізмаў не заахвочвала. У гэтых адносінах тыпова і тое, што мовавед Л. Шакун у сваім артыкуле *Zum Problem der Erweiterungsmöglichkeiten der Wortschatzes einer Literatursprache...* нагадвае ў якасці крыніц пашырэння лексікі толькі запазычанні і дыялектызмы і не бярэ пад увагу словаўтваральныя неалагізмы.

У гады перабудовы і постперабудовы рэфарматары імкнуліся ўвесці аўтарскія неалагізмы да узуса літаратурнай мовы, напр. *выснова, нагода, згадаць* і іншыя. Аднак такія творчыя намаганні крытыкаваліся прыхільнікамі беларуска-расійскай змешанай мовы (ужо ў 1930-я гады І. Воўк-Левановіч прапанаваў кадыфікацыю тагачаснай гарадской беларуска-расійскай трасянке. Параўн: Шчэрбін В. Пытанні моўнай палітыкі ў працах І. В. Воўк-Левановіча // Беларус. лінгвістыка. 1989. Вып. 36. С. 24–31), якія прынцыпова і недыферэнцавана называюць усе словаўтваральныя неалагізмы

«штучнымі наватворамі» (Ці глыбока думаў рэцэнзент? / А. Баханькоў [і інш.] // Полымя. 1987. № 12. С. 196), што не маюць права на выкарыстанне ў літаратурнай мове. На погляд гісторыка мовы А. Жураўскага, аўтары, якія ўжываюць неалагізмы, дазваляюць сабе парушаць літаратурныя нормы, бо такія неалагізмы нават не маюць эквівалентаў у дыялектах. Сваё адхіленне аўтарскіх неалагізмаў А. Жураўскі абгрунтоўвае дзіўным поглядам, што галоўнае прызначэнне лінгвістаў і мовазнаўчых інстытутаў заключаецца ў падтрымцы стабільнасці норм літаратурнай мовы.

У канцы мне хочацца спадзявацца, што абяцаная акадэмічным Інстытутам мовазнаўства рэвізія нарматыўнага «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (Падлужны А. Літаратурная мова: ствараюць майстры, моваведы даследуюць // Наша слова. 1994. № 40. С. 3) будзе зроблена ў духу самастойнага развіцця беларускай мовы. Спадзяюся, што ў другім выданні слоўніка не будуць ужо паўтарацца недахопы першага выдання. Ад укладальнікаў новага слоўніка чакаецца сур'ёзная навуковая апрацоўка лексікі такой беларускай літаратурнай мовы, якая павінна адпавядаць камунікацыйным патрэбам беларускага народа ў ХХІ ст.

Упершыню: Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. / адк. рэд.: Л. І. Сямешка, М. Р. Прыгодзіч. Мінск, 1998. С. 5–9.

Гл. таксама: Роднае слова. 2001. № 9. С. 32–35.

Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2007. С. 8–24.

Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2010. С. 24–29.

КУЛЬТУРА РЕЧИ: ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИЕ ЯЗЫКИ

Освещаются проблемы речевой культуры в современных восточнославянских языках: русском, украинском и белорусском. Обращается внимание на различные (в основном противоположные) точки зрения на процессы словообразования и шире – культуру речи в названных языках, происходящие на современном этапе их развития.

В периоды резких социальных преобразований отношения между внеязыковыми и внутриязыковыми факторами развития и употребления литературных норм проявляются особенно отчетливо на разных уровнях и в разных стилях литературного языка. Ускоренные языковые изменения вызывают часто бурные общественные и научные дискуссии на тему состояния литературного языка и дальнейшего развития его норм, что может привести к возникновению противоположных точек зрения консервативных и прогрессивных реформенных сил. В такие переломные периоды наблюдается напряженное отношение между традиционной языковой нормой и быстро изменяющимся языковым поведением, языковым узусом.

Культура языка, теоретическая и практическая поддисциплина языкознания, традиционно считающая своей главной задачей сохранение непрерывности литературно-языкового развития и языковых норм, в политически нестабильные периоды сталкивается в повышенной мере со следующими проблемами: соотношением литературного языка (языкового стандарта) и других разновидностей этноязыка (субстандарта: диалектов и социолектов), отношением литературного языка к влиятельным иностранным языкам (языковой пуризм или антипуризм), повышенной вариативностью норм во всех языковых подсистемах, особенно в лексике и словообразовании, стиранием границ функциональных стилей литературного языка и т. д. На территориях со всеобщим двуязычием сопротивление против чрезмерного влияния чужого языка и неравноправного билингвизма является другой основной целью культуры языка. В области языковой культуры различается нормативный аспект языковой культивации (состояние развития языковой системы) и коммуникативный аспект уровня культуры речи общества или же разграничивается языковая норма и языковое качество, языковое состояние (по В. Г. Гаку).

РУССКИЙ ЯЗЫК

Нормализация литературного языка. С перестроечного периода наблюдаются чрезвычайно быстрые изменения русского языка на разных уровнях, в различных стилях и разновидностях. В русском языкознании оценка этих языковых изменений и их последствий вызвала лингвистически и идеологически мотивированные противоположные точки зрения, отчетливо проявляющиеся в языковедческих публикациях и на лингвистических конференциях 1990-х гг.

Круги консервативной интеллигенции воспринимают весьма быстрые изменения письменной и устной разновидностей русского литературного языка 1990-х гг. как тяжелый кризис культуры русского языка и русской культуры вообще. Размеры этого кризиса представляют национальную катастрофу, и поэтому интеллигенция призывает к защите и спасению русского языка и национальной культуры [Мы сохраним тебя..., с. 102]. Консервативные языковеды исходят из предпосылки, что литературный язык как национальное культурное достояние нуждается постоянно в защите и что все русское общество, а не только определенные социальные группы, нуждается в рекомендациях с целью повышения языковой компетенции [Культура русской речи..., с. 3]. Особой проблемой для хранителей речевой культуры является то, что они потеряли контроль над развитием норм литературного языка, так как с 1990-х гг. формирование норм уже не происходит по образцу художественной литературы или шаблонного газетного и делового языка, как в советское время, а по образцу устных и письменных средств массовой коммуникации, и что сохранение литературного стандарта уже не контролируется государственными редакторами. Такие консервативные силы мечтают об относительной стабильности норм с 1930-х по 1980-е гг., не учитывая при этом факта, что стабильность эта не базировалась на общественном согласии, а исходила из государственных декретов. Языковое поведение общества в 1990-е гг. они, однако, оценивают как опасное расшатывание норм, целеустремленный отказ от традиционных норм, что может повлечь за собой не только дестабилизацию языкового узуса, но и языковой системы.

Критике подвергается также стирание границ функциональных стилей, смешение разных, ранее несовместимых стилей литературного языка, а также различных форм существования этноязыка. В средствах массовой коммуникации, прежде всего на телевидении и радио, и в газетах это, по мнению консерваторов, вело к макаронизму книжных, разговорных и нели-

тературных элементов. С полным правом консерваторы (а также реформаторы) критикуют возрастающее употребление вульгарной лексики не только в повседневном обиходе, но и в языке средств массовой коммуникации, делового общения и даже в художественной литературе [Алексеевко, с. 19]. Консерваторы весьма обеспокоены «окцидентализацией» русского литературного языка, т. е. массовым заимствованием слов из западных языков, главным образом из американского варианта английского, и поэтому призывают к языковому пуризму в целях защиты русского литературного языка.

Прогрессивные языковеды объясняют языковые изменения послесоветского периода, которые вели к освобожденному, непринужденному и творческому способу выражения, как понятное противодвижение против монотонности и строгой стандартизованности русского литературного языка советского периода, в особенности против шаблонного, идеологизированного политического языка (новояза) [Кёстер-Тома, с. 8; Земская, с. 170]. Они оптимистически оценивают изменения русского литературного языка послесоветского периода как необходимое возобновление и обогащение его норм. Они согласны с тем, что литературный стандарт ориентируется языковой компетенцией среднего носителя языка и что языковой уровень приближается к узусу массового населения [Нещименко, с. 129]. Влияние нелитературных разновидностей (прежде всего региональных интердиалектов) на некоторые функциональные стили литературного языка, в особенности языка средств массовой коммуникации, стимулирует, по их убеждению, инновационные изменения, уменьшение дистантности между литературным и разговорным узусами, экспрессивизацию и эмоционализацию языка, более динамичное и более свободное развитие литературных норм и вариативность средств выражения [Нещименко, с. 130; Нестерская, с. 43]. Отрицательной стороной такого передвижения языковых элементов с периферии в центр, однако, является приток жаргонизмов, грубых выражений и вульгаризмов. Относительно западнизации (англоамериканизации) некоторых стилей или подстилей русского литературного языка прогрессивное направление в языкознании полагается скорее на действие саморегулирующих механизмов, чем на мероприятия в области культуры речи [Нестерская, с. 41].

Культура языка. В 1990-е гг. большинство представителей русского языкознания, с одной стороны, положительно оценило высокий уровень развития системы русского литературного языка, но, с другой стороны, остро критиковало падение уровня культуры речи и языковой компетенции русского общества. Упадок культуры речи не могли задержать многочисленные мероприятия по культуре речи (передачи по телевидению и радио,

научные конференции, публичные дискуссии, журналы, книги, консультационные службы), традиция которых восходит в России еще к 1960-м гг. С 1962 г. выходит такая передача по общероссийскому радио, как «В мире слов», и с 1967 г. транслируется телевизионный альманах «Русская речь». В 1964 г. С. Н. Ожегов основал Сектор (в настоящее время: Отдел) культуры русской речи в Институте русского языка АН СССР (теперь: РАН). С 1967 г. этот институт издает популярно-научный журнал «Русская речь» и ведет телефонную информационную службу по вопросам русского языка. В журналах и газетах встречаются рубрики, посвященные вопросам культуры речи. Филологи, писатели, журналисты, учителя заботятся о повышении культуры речи. С начала 1990-х гг. Институт русского языка РАН, а также различные университетские центры издали ряд практических публикаций по повышению речевой культуры всего русского общества или отдельных его слоев, например, С. Ф. Иванова «Искусство диалога, или Беседы о риторике» (Пермь, 1992); «Культура парламентской речи» (М., 1994). Л. К. Граудина, О. Л. Дмитриева, Н. В. Новикова, Е. Н. Ширяев написали научно-популярную брошюру с программным заглавием «Мы сохраним тебя, русская речь!» (М., 1995) – строка из стихотворения А. Ахматовой. Л. К. Граудина и Е. Н. Ширяев издали коллективную монографию «Культура русской речи» (М., 2001), состоящую из учебника и хрестоматии. Коллективная монография «Культура русской речи и эффективность общения» (ред. Е. Н. Ширяев. М., 1996) содержит теоретические основы культуры языка и учитывает новейшие результаты в области теории коммуникации, теории текста, риторики, психолингвистики и социолингвистики.

Словообразование. Поляризация точек зрения консерваторов и прогрессивных сил относительно развития норм литературного языка в целом проявляется также в отношении взглядов на развитие и усовершенствование словообразовательной системы и словообразовательных норм. Консервативные представители традиционной языковой культуры критикуют все словообразовательные процессы, выходящие за узкие, традиционные рамки словообразовательной системы русского литературного языка советского периода, в особенности активизацию нелитературных способов словообразования и словообразовательных типов и их передвижение с периферии в центр литературного языка, оттеснение традиционной аффиксации в пользу словосложения и аббревиации, повышение количества вариативных средств выражения (словообразовательной синонимии), вовлечение нелитературных лексических основ в словообразовательные процессы [Костомаров, с. 213, 215]. Массовое употребление экспрессивных, шутли-

вых, непривычных и окказиональных производных слов периферийных разновидностей (грубой разговорной речи, просторечия, жаргонов, говоров), использование производящих основ со стилистико-семантической или альтернативной спецификой, неуважение к нормативным словообразовательным правилам могли бы привести к деформации литературной словообразовательной системы. Такие необычные образования проявляются не только в языке художественной литературы и в разговорной речи, как это было в советское время, но, прежде всего, в языке печати, радио и телевидения. Критика со стороны консерваторов касается следующих вопросов аффиксации: употребления просторечных и жаргонных деривационных основ; активизации до настоящего времени непродуктивных или малопродуктивных словообразовательных моделей; обращения к нелитературным словообразовательным моделям, а именно к регрессивным отглагольным существительным (*закуп*), бессуффиксальным отадъективным названиям лиц (*зануда*), бессуффиксальным собирательным словам (*наркота*), отадъективным собирательным словам с суффиксом *-от(а)* (*крутота*), универбатам с суффиксом *-ух(а)* с различной деривационной семантикой (названия действия, женщин и мест: *показуха, чернуха, кольцевуха*), названиям приборов с суффиксом *-ак/-як* (*общак, сходняк*), отглагольным существительным с суффиксом *-ость* (*собираемость*), шутивными названиями лиц с международным суффиксом *-ант* (*подписант*), образованиям с английскими суффиксами *-гейт* (*космос-гейт*) и *-голик* (*покупкоголик*), прилагательным с суффиксом *-ов-*, конкурирующим с принятыми прилагательными на *-н-* (*фирмовый* вместо *фирменный*), наречиям типа *внаглую*, деноминальным глаголам с суффиксом *-ить* (*отксерить*) [Костомаров, с. 208–212]. В сфере словосложения консервативные языковеды высказывают недовольство тем, что русский язык подражает важнейшим композиционным моделям западноевропейских языков, в особенности сложных слов с сокращенным первым членом типа *еврорынок*. Они также критикуют деривацию названий лиц и относительных прилагательных от аббревиатур (*МИДовец, кагэбэшный*), что не было принято в советское время. В конце концов оспаривается и относительно новый способ аналитического словообразования (*бизнес-образование < образование в области бизнеса*), подражающий западноевропейским словообразовательным типам.

Консервативные силы обеспокоены тем, что с 1985 г. количество словообразовательных неологизмов постепенно уменьшалось, в то время как лексических заимствований стало вдвое больше [Дуличенко, с. 267; Duličenko, S. 265]. Их тревожит то, что с 1985 г. в неологии литературного языка на-

мечается движение от словообразовательных неологизмов к лексическим заимствованиям, что отражает переход от крайнего пуризма советского периода к антипуризму и либерализму постсоветского времени. Поэтому консервативные круги жалуются на то, что в активном процессе номинации 1990-х гг. большой словообразовательный потенциал русского языка используется только частично, но зато заимствуются многочисленные иностранные слова [Дуличенко, с. 267]. Отдельные исследования неологизмов 1960–80-х гг. [Земская, с. 168; Rodimkina, Davie, S. 40–42] однако показали, что в названный период словообразовательные неологизмы превышали лексические заимствования во много раз и что соотношение между этими лексическими группами было довольно стабильно. Однако неразграничение словообразовательных неологизмов на исконные и калькированные пока не дает возможности правильной оценки иноязычного влияния на русский язык в советское время.

Прогрессивные языковеды не стремятся к нормативной регулировке словообразовательных процессов. Напротив, они одобряют оживление, интенсификацию, творческий характер и экспериментальность современного русского словообразования. Они относятся положительно к сближению литературного словообразования с разговорным, так как последнее отличается некоторыми преимуществами, а именно: повышенной экспрессивностью (*интернетчик*), более высокой регулярностью при воспроизведении словообразовательных моделей (названия со значением женскости: *авторша*, *пограничница*) и языковой экономией, в особенности компактностью унiverбатов вместо громоздких литературных номинационных структур (*многократка* вместо *многократная виза*). Только употребление образований, деривационные основы которых находятся в жаргонах и просторечии или суффиксы которых особенно типичны для названных разновидностей (образования с суффиксами *-ух(a)*, *-аг(a)*, *-уг(a)*: *порнуха*, *тюряга*, *журналюга*), не одобряется в литературном контексте [Земская, с. 172].

УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК

Нормализация литературного языка. В 1990-е гг. украинский литературный язык переживает серьезный кризис норм, особенно в СМИ и художественной литературе, вызванный, с одной стороны, наследием языковой политики в советское время, и, с другой стороны, демократизацией в постсоветский период. Вследствие этого имели место многочисленные общественные и научные языковые дискуссии, в которых обсуждались

предложения, касающиеся решения вопросов литературных норм. В течение этих языковых дискуссий относительно оценки состояния украинского литературного языка и его дальнейшего развития сформировались два противоположных течения: преобладающее национальное, прозападное реформенное движение и менее влиятельное прорусское консервативное противодвижение.

Реформенное движение рассматривает предусмотренное введение украинского языка во все общественные сферы страны как шанс возобновления русифицированного украинского литературного языка [Мова в культурі народу, с. 2] и стремится последовательно после политического отделения Украины от России также к отграничению украинского языка от русского в смысле национализации (украинизации) и дерусификации, а также европеизации (интернационализации) украинского литературного языка. Реформенные круги выступают за либерализацию при обращении с критериями литературного языка (учет элементов жаргонов и низкой лексики), принятие дублетов из исторических или региональных вариантов украинского литературного языка (литературный язык 1920-х гг., западноукраинский литературный вариант, язык западной украинской диаспоры); активизацию определенных лексических слоев (представлявшихся в прежнее время националистическими) и очищение литературного языка от чрезмерных иностранных влияний [Тараненко, с. 269–270], прежде всего от русского языка и в меньшей степени также от польского, и принятие международной (греческо-латинской и англо-американской) лексики.

Противники реформ, т. е. консервативные, воспитанные в духе советско-русской языковой культуры филологи и культурные политики, как П. Толочко [Толочко, с. 12], подчеркивают стабильность норм советского периода, отвергают любые языковые реформы и представляют теперешний кризис норм в печатных и электронных СМИ, а также в художественной литературе, как опасное расшатывание норм. Они выступают особенно против интенсивности процессов заимствования из английского, против проникновения диалектной и разговорной лексики в литературный язык, образования неологизмов, реабилитации ранее запрещенных слов, активизации западной разновидности украинского литературного языка, отвергают решительно язык украинской эмиграции как образец языкового развития и критикуют, не в последнюю очередь, устранение русизмов, которые они представляют без разграничения хронологических слоев как древнее наследие киевского периода.

Культура языка. После принятия закона о языках СССР (1989) возросло значение культуры украинской речи, которой ранее интересовались только узкие круги украинской интеллигенции. С тех пор вопросами речевой культуры занимаются разные организации – от Института украинского языка Национальной академии наук Украины до «Просвіты». Газеты и журналы («Урок української») и украинское радио (в меньшей мере украинское телевидение) обсуждают вопросы культуры речи общества [Дончик, с. 68]. Были изданы многочисленные научные и научно-популярные публикации по культуре украинской речи: «Культура української мови» (ред. В. М. Русанівський. Київ, 1990), сборник «Культура мови і культура в мови» (Львів, 1992), «Анти-Суржик» (Львів, 1994), С. Караванський «Секрети української мови» (Київ, 1994), О. Пономарів «Культура слова. Мовнотилістичні поради» (Київ, 1999), «Культура мови на щодень» (ред. С. Єрмоленко. Київ, 2000), С. Караванський «Пошук українського слова, або боротьба за національне “я”» (Київ, 2001). Не только культурная элита Украины, но и американская и канадская украинская диаспора обеспокоены состоянием украинского языка в Украине [Кривошеєва, с. 172].

Словообразование. С точки зрения сравнительной славянской словообразовательной типологии, возможности отграничения украинского словообразования от русского довольно ограничены. Ведь в словообразовании существительных украинский и русский языки обладают не менее 47 общими словообразовательными типами (еще более близкие в этом отношении только украинская и белорусская словообразовательные системы, располагающие 51 конвергирующим словообразовательным типом). В украинском и польском языках, напротив, имеется только 27 общих словообразовательных типов для производства существительных [Коломієць, с. 11]. Прогрессивное движение языкознания в области словообразования все-таки стремится к осуществлению следующих реформенных целей: к оттеснению определенных способов словообразования (словосложения и аббревиации), чрезмерно стимулированных влиянием русского языка, но при этом к поощрению исконного словообразовательного способа (аффиксации). Ср., например, замена именных композитов (*буряковод*) аффиксальными образованиями (*буряківник*), избежание русских образований типа *письменник-классик*, сложных прилагательных (*історико-філологічний*) и разных типов сокращенных слов (*соцстрах*) [Берест, с. 158–164].

Реформаторы предложили разные изменения в аффиксальном словообразовании украинского литературного языка со следующими целями:

1) дерусификация: в некоторых частях речи и словообразовательных категориях замена русских словообразовательных типов и словообразователь-

ных единиц, не соответствующих закономерностям украинской словообразовательной системы, украинскими эквивалентами: изменение структуры категории отглагольных существительных, например, замена суффикса *-к-а* в функции обозначения действия бессуффиксальными образованиями (*довід* вместо *доводка*), но его сохранение для обозначения предмета (*покришка*); избежание чуждых украинской системе русских универбатов с суффиксом *-к-а* (*вечірка*); последовательная видовая дифференциация отглагольных существительных (*доставлення/доставляння*) (параллельно с польскими и белорусскими отглагольными существительными, но в отличие от русских); реформа категории отглагольных названий носителя действия: замена русских образований с суффиксом *-чик/-чик* украинскими с суффиксами *-ач, -ник* (*командувач, нападник*); реформа определенных оттопонимных названий лиц (*полтавець, полтавка* вместо *полтавчанин, полтавчанка*); реформа некоторых типов относительных прилагательных (*виставковий* вместо *выставочный*), вытеснение всех русских активных причастий настоящего времени украинскими эквивалентными существительными и прилагательными (*завідувач* вместо *завідуючий, породжувальний* вместо *породжующий*) [Кочан, с. 205–206; Стишов, с. 9; Клименко, с. 21–29];

2) украинизация: активизация нелитературных (региональных, диалектных, разговорных) и ограничение иностранных словообразовательных типов: принятие разговорных и экспрессивных словообразовательных типов, например, названия со значением женскости с суффиксом *-к-а*; образования с суффиксами субъективной оценки (с положительным или отрицательным оттенком) [Клименко, с. 27]; активизация словообразовательных типов западноукраинского литературного языка (*пасовисько* рядом с *пасовище*) [Франко, с. 3]; замена образований с иностранными формантами производными словами с исконными аффиксами в общенародном и бытовом языке (*чинник* вместо *фактор, летовище* вместо *аэродром*). Украинизация международных терминов, однако, затруднена их полисемией, потому что они часто обозначают не только отвлеченное действие, но и предмет (*ізоляція*) или место (*консультація*), а украинские отглагольные существительные выражают только номинализацию действия (*ізолювання, консультування*) [Клименко, с. 29];

3) украинизация посредством актуализации традиционных словообразовательных единиц, засвидетельствованных в древней (старо-, средне-) украинской письменности и новом украинском литературном языке XIX – начала XX в., но запрещенных или дискриминированных в советское время по идеологическим и политическим причинам. Поэтому такие слова

не вошли ни в один украинский словарь (*спільнота*) или были снабжены ограничивающими стилистическими маркировками (*урядовець*). Часть этих актуализированных слов воспринимается в настоящее время как новообразования, особенно если они происходят из западноукраинского литературного варианта (*книгозбірня*) или из языка украинской эмиграции (*довкілля*) [Стишов, с. 19];

4) европеизация (интеграция образований с европейскими/международными словообразовательными основами и аффиксами в языки специально-стей): интернационализация должна вести к возникновению новой книжной лексики (с международными суффиксами и префиксами). Реформенное движение стремится к коренной ревизии и к упорядочению терминологических систем украинского литературного языка, в особенности языка естественных и технических наук, а также администрации и права, которые в советское время развивались почти исключительно с помощью заимствований из русского языка или калек [Клименко, с. 22]. Поэтому реформаторы выступают за устранение калькированных терминологических единиц из украинских терминологических систем и их замену самобытными украинскими терминами (путем образования неологизмов, реактивизации терминов 1920-х и ранних 1930-х гг. и включения диалектизмов) [Боярова, 1996, с. 223; Боярова, 1997, с. 60].

Реформа и либерализация словообразовательных норм привели в средствах массовой коммуникации и в художественной литературе к ярко выраженной словообразовательной синонимии вследствие употребления синонимичных украинских литературных, разговорных и диалектных словообразовательных аффиксов, а также иноязычных словообразовательных элементов. Словообразовательная синонимия проявляется особенно ярко в области суффиксации существительных и прилагательных, а также префиксации прилагательных. Так как такие словообразовательные варианты конкурируют без семантической или стилистической дифференциации, можно ожидать, что многочисленные дублеты исчезнут со временем как лишние образования.

БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК

Нормализация литературного языка. Относительно оценки норм белорусского литературного языка советского периода и их дальнейшего развития в послесоветское время среди белорусскоязычной интеллигенции сформировалось, так же как и в Украине, два противоположных направления – национальное реформенное движение и русофильское течение.

Представители преобладавшего в 1989–1994 гг. национального течения возлагали на русификацию белорусского литературного языка ответственность за длительное ограничение естественного развития лексики и словообразования белорусского литературного языка. Это реформенное движение стремится к широкому возобновлению белорусского литературного языка и его введению во все общественные сферы коммуникации. В печати и на научных конференциях обсуждались языковые реформы и принимались мероприятия по повышению речевой культуры. Национально сознательные круги, в особенности писатели, поэты, журналисты, редакторы, филологи, историки, ввели в язык средств массовой коммуникации (периодики, радио, телевидения) и художественной литературы крупный пласт некодифицированной (диалектной, разговорной, актуализированной) лексики, одобряли авторские неологизмы и массовое заимствование интернационализмов (европеизмов и англоамериканизмов). Русофильское противодвижение, мало influentialное в начале 1990-х гг., но преобладающее со второй половины 1990-х гг., одобряет русификацию (по советской традиции: интернационализацию) белорусского литературного языка и упрекает реформаторов в дестабилизации литературных норм, уменьшении престижа и конкурентоспособности белорусского языка в условиях всеобщего белорусско-русского двуязычия, а также в интеллектуализации, создании искусственного, элитарного языка [Лукашанец, с. 188–189].

Культура языка. В начале 1990-х гг., в период национально-культурных реформ, вышли разные публикации по повышению речевой культуры, среди которых выделяются прежде всего сборники «Пытанні культуры пісьмовай мовы» (Мінск, 1991; соавтор: А. Падлужны) и «Асновы культуры маўлення і стылістыкі» (Мінск, 1992; соавторы: У. Еўтухоў, В. Ляшчынская, Т. Тамашэвіч). Судя по публикациям, в последние годы в Беларуси скорее поощряется культура русского литературного языка, чем белорусского (ср.: Русецкий В. Ф. Культура речи учителя. Минск, 1999). Несмотря на это, некоторая часть белорусской интеллигенции стремится к повышению уровня белорусской речевой культуры путем издания публикаций. В журнале «Беларуская лінгвістыка» имеется рубрика «Культура мовы», в которой русизмы подвергаются критике. В учительском журнале «Роднае слова» находится рубрика «Лінгвістычны досвед», где языковеды дают советы учителям для школьной практики. Изданием монографий «Праблемы нормы, культуры мовы» (Гродна, 1998) и «Праблемы лексічнага нармавання» (Гродна, 1999) П. Стецко создал два систематических руководства по белорусской культуре речи, содержащих предложения по реформе структуры и

единиц всех уровней белорусской языковой системы. Названные университетские учебники должны также служить справочниками для журналистов, писателей, актеров и дикторов [Скобла, с. 12]. Сборник «Гармонія беларускага слова» (Гродна, 1999) также посвящен разным вопросам культуры речи. Б. Плотников опубликовал монографию «Кіраўніку аб мове» (Мінск, 2001) – руководство по стилистике и культуре речи для работников администрации.

Словообразование. В кругах белорусской интеллигенции оценка белорусского литературного словообразования советского периода вела к поляризации: противники реформ подчеркивают стабильность и обогащение белорусской словообразовательной системы. Реформаторы, напротив, критикуют сильную русификацию белорусского словообразования, в результате которой произошло не развитие, а уничтожение словообразовательной системы. Вследствие языкового смешения и целеустремленной перекодификации белорусская словообразовательная система потеряла свою национальную специфику. Воздействие искусственно созданного русско-церковнославянского словообразования на белорусский литературный язык перевернуло целиком его словообразовательную систему, которая первоначально базировалась на типичных структурах белорусского диалектного словообразования [Пацюпа, с. 26]. Оценка словообразовательных тенденций 1990-х гг. также противоположна: по мнению критиков реформ, в белорусском словообразовании преобладают деструктивные тенденции, приводящие к разрушению белорусской словообразовательной системы. С точки зрения реформаторов, однако, в названный период белорусскому литературному словообразованию вернули национальную специфику и самобытность.

С начала 1990-х гг. реформаторы стремятся к упорядочению и возобновлению белорусской словообразовательной системы. Ее реформа должна осуществляться с учетом исторического словообразования старобелорусской письменности XIV–XVII вв., словообразования нового белорусского литературного языка до начала 1930-х гг. и синхронного диалектного словообразования [Пацюпа, с. 24]. Многие слова, воспринимаемые как неологизмы, являются поэтому результатом возвращения к наследию старобелорусского литературного языка, возобновления традиции восточно- и западнобелорусского литературного языка межвоенного периода и заимствования из современных белорусских говоров. Только такие словообразовательные типы, которые соответствуют историческим и диалектным критериям, способствуют, по мнению реформаторов, развитию деривационной системы белорусского литературного языка. Так как новый белорусский литературный язык возник на диалектной основе, словообразовательные типы, не встречающиеся в говорах (главным образом русские), восприни-

маются как чужие [Варановіч, с. 15]. Это стремление к максимальному использованию самобытных словообразовательных средств воспринимается как тенденция национализации (белорусификации) словообразования, предполагающей одновременно дерусификацию. Многочисленные заимствованные в советский период образования с русскими аффиксами (-цель, -шчык/-чык, -ір/-ыр-) отвергаются и считаются чуждыми элементами. Если активизация внутренних словообразовательных ресурсов не дает достаточных результатов, происходит переориентация на другие языки, главным образом на польский. Тенденция национализации словообразования приводит к активному употреблению устарелых, диалектных и новообразованных лексем и к активизации некоторых словообразовательных формантов, типов и моделей белорусского языка. Кроме того, тенденция национализации привела к тому, что реактивированные белорусские словообразовательные типы воспринимаются стилистически нейтрально или положительно, а нежелательные русские отрицательно.

Предложения относительно реформы белорусского литературного словообразования исходят от таких языковедов, как П. Стецко, В. Вештарт, П. Садовский, Т. Томашевич, Ю. Патюпа, А. Каврус. П. Стецко в своем учебнике «Праблемы нормы, культуры мовы» [Сцяцко, с. 18–60] предлагает систематическую реформу словообразовательной системы белорусского литературного языка в области разных частей речи, способов словообразования, словообразовательных категорий и словообразовательных типов. Реформенные предложения касаются главным образом словообразования существительных и прилагательных и в меньшей мере местоимений, наречий и глаголов. В частности, П. Стецко предлагает возобновление 12 субстантивных и 12 адъективных словообразовательных типов, а также нескольких словообразовательных типов местоимений, наречий и глаголов. Реформы должны касаться также словосложения и комбинации словосложения с аббревиацией. Эти два способа, мало типичные для белорусского словообразования, расширились, по его мнению, под влиянием русского языка и должны быть ограничены в пользу аффиксации. В отдельных словообразовательных категориях (например, названия носителя действия, отглагольные существительные со значением отвлеченного действия, отглагольные названия орудия, названия со значением женскости, относительные прилагательные) произошла нежелательная конкуренция белорусских и русских словообразовательных типов, а также интерференция деривационных значений белорусских и русских омонимичных образований. Кроме того, форманты разных белорусских словообразовательных типов были приближены к формам русских (= русско-церковнославянских) словообразовательных

аффиксов. Чужое языковое влияние вызвало, с одной стороны, продуктивность чужих словообразовательных типов, а с другой стороны, ограничение продуктивности исконных словообразовательных типов. Ввиду значительной конвергенции белорусских и русских словообразовательных моделей и аффиксов дифференциация комплексных аффиксальных образований обоих языков возможна главным образом путем комбинации разных словообразовательных основ с одинаковыми аффиксами или посредством комбинации разных аффиксов с идентичными словообразовательными основами.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

Алексеевко М. Лексико-фразеологическая эволюция русского языка последнего десятилетия // *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich* / red. B. Tichoniuk. Zielona Góra, 1997. С. 13–20.

Берест Б. Російщення словникового складу української мови // *Російщення України* : наук.-попул. зб. / ред. Л. Полтава. Київ, 1992. С. 155–172.

Боярова Л. Некоторые вопросы истории и развития украинской терминологии // *Wiener Slawistischer Almanach*. 1996. Bd. 37. S. 219–224.

Боярова Л. Проблеми нормалізації сучасної української термінології і термінографічна практика // *Literatury i języki Słowian Wschodnich. Stan obecny i tendencje rozwojowe* : materiały międzynarod. konf. nauk., Opole, 24–26 września 1996 r. : w 2 t. / red.: B. Kodzis [i in.]. Opole, 1997. T. 2. S. 59–61.

Варановіч В. Л. Асабовыя назоўнікі-наватворы ў беларускай мове (словаўтваральная структура і дачыненні да сістэмы літаратурнай мовы) : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. Мінск, 2000.

Дончик В. Мова не винна (Про суржик, двомовність і грамотність на українському ТБ) // *Слово і час*. 2001. № 2. С. 68–77.

Дуличенко А. Д. Русский язык конца XX столетия. München, 1994. (Slavistische Beiträge ; Bd. 317).

Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства // *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Русский язык* / red. nauk. E. Širjaev. Opole, 1997. С. 167–201.

Кёстер-Тома З. Некоторые размышления по поводу состояния современного русского языка // *Русистика*. 1998. № 1–2. С. 7–15.

Клименко Н. Ф. Українська літературна мова в стані оновлення // *Opera Slavica*. 1998. № 8, вип. 2. С. 21–29.

Коломісць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських // *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 3–11.

Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. 3-е изд. СПб., 1999.

Кочан І. Українське термінознавство 1990-х років // *Про український правопис і проблеми мови* / ред. Л. М. Онишкевич. Нью Йорк ; Львів, 1997. С. 205–206.

Кривошеєва О. Питання культури мови в виданнях української діаспори США і Канади // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія / редкол.: І. Л. Михайлин (голова) [та ін.]. Харків, 1995. Т. 4. С. 169–176.

Культура русской речи и эффективность общения / ред.: Л. К. Граудина, Е. Н. Ширяев. М., 1996.

Лукашанец А. А. Словаўтварэнне // Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Беларуская мова / red. nauk.: А. Лукашанес, М. Prigodzič, L. Sjaimeška. Opole, 1998. С. 155–190.

Мова в культурі народу (план-проспект) / С. С. Єрмоленко [та ін.] // Мовознавство. 1998. № 4–5. С. 3–17.

Мы сохраним тебя, русская речь! / Л. К. Граудина [и др.]. М., 1995.

Нестерская Л. А. О некоторых новых тенденциях в развитии словарного состава современного русского языка (социокультурный и лингвистический аспекты) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9, Филология. 1997. № 4. С. 40–48.

Нещименко Г. П. Динамика речевого стандарта современной вербальной коммуникации: Проблемы. Тенденции развития // Вопр. языкознания. 2001. № 1. С. 98–132.

Пацюпа Ю. Беларуская мова ў часе // Гармонія беларускага слова: падручныя нарысы для журналістаў / рэд. Ю. Пацюпа. Гродна, 1999. С. 5–27.

Скобля М. Рыцар вяльможнага слова. Да 70-годдзя Паўла Сцяцко // Літаратура і мастацтва. 2000. 3 сакавіка.

Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. // Мовознавство. 1999. № 1. С. 7–21.

Сцяцко П. У. Проблеми норми, культури мови. Гродна, 1998.

Тараненко О. О. Украинский язык посттоталитарного времени на фоне других славянских языков // XII Międzynarodowy kongres slawistów, Kraków, 27 sierpnia – 2 września 1998 r.: Streszczenia referatów i komunikatów: Językoznawstwo / oprac.: J. Rusek, J. Siatkowski, Z. Rusek. Warszawa, 1998. S. 269–270.

Толочко П. Яку мову маємо плекати? // Освіта України. 2001. 21 січня.

Франко З. Варіантність української літературної мови // Слово. 1991. Ч. 7/29–8/30. С. 3.

Duličenko A. D. Einige Entwicklungstendenzen der russischen Sprache am Ende des 20 Jahrhunderts // Die Welt der Slaven. 1996. T. XLI. S. 261–274.

Rodimkina A., Davie J. Developments in the Modern Russian Lexis // Rusistika. 1995. № 12. S. 40–42.

Упершыню: Восточнославянские языки. Словообразование и культура языка // Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. T. 1 – / red. I. Ohnheiser. Opole, 2003–. T. 1 : Słowotwórstwo. Nominacja. 2003. S. 359–373.

Гл. таксама: Восточнославянские языки. Культура речи // Весн. ГрДУ ім'я Янкі Купалы. Сер. 1, Філологія. 2005. № 4 (35). С. 155–164.

РАЗВАГІ АБ РАЗВІЦЦІ БЕЛАРУСКАЙ І ЎКРАЇНСКАЙ ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ У XIX–XX стст. (КАНВЕРГЕНТНЫЯ І ДЫВЕРГЕНТНЫЯ З’ЯВЫ)

На першы погляд здаецца, што ў XIX ст. на тэрыторыі цяперашняй Беларусі і Украіны былі аднолькава неспрыяльныя палітычныя, сацыяльныя і канфесійныя ўмовы для стварэння і ўжывання новых беларускай і ўкраінскай літаратурных моў (далей – ЛМ). Але больш ґрунтоўнае вывучэнне гісторыі названых ЛМ паказвае, што прынамсі падаўстрыйская Заходняя Украіна была ў XIX ст. у лепшай культурна-палітычнай сітуацыі, чым прыдняпроўская Украіна, а таксама Беларусь. Толькі ў XX ст. у выніку існавання аднолькавай палітычнай сістэмы ў абедзвюх краінах лёсы беларускай і ўкраінскай ЛМ у значнай меры складаліся паралельна як у станоўчых, так і яшчэ больш у адмоўных адносінах. Ранейшае на паўстагоддзя развіццё ўкраінскай ЛМ у параўнанні з беларускай спрыяла відавочна мацнейшаму ўкараненню ўкраінскай ЛМ у грамадстве Украіны і ранейшай кансалідацыі ўкраінскай нацыянальна свядомай эліты. Гэтая перавага ўкраінскай ЛМ у храналагічных адносінах дала ёй у параўнанні з беларускай ЛМ магчымасць больш паспяхова абараніць свае грамадскія пазіцыі і лепш вытрымаць вельмі цяжкія палітычныя абставіны на працягу XX ст. Каб угрунтаваць гэтыя тэзісы, разгледзім галоўныя праблемы стварэння і развіцця беларускай і ўкраінскай ЛМ у XIX–XX стст. больш падрабозна.

1. КАНЦЭПЦЫІ ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ

У перыяд рамантызму ва ўкраінскіх абласцях Расіі і Габсбургскай манархіі развіваліся адрозныя канцэпцыі новай украінскай ЛМ. Ва Усходняй і Цэнтральнай Украіне ўжо на пераломе XVIII–XIX стст. дзеячы культуры пакідалі ўкраінска-царкоўнаславянскую пісьмовую мову, а таксама дзелавую мову XVIII ст. і звярталіся да новай ЛМ на дыялектнай і фальклорнай асновах. Аднак на габсбургскіх тэрыторыях Заходняй Украіны не было згоды адносна канцэпцыі ЛМ (дыялектная або ўкраінска-царкоўнаславянская аснова) або ўжывання чужой (расійскай, польскай)

ЛМ. У Галіцыі спрэчка адносна выбару і канцэпцыі ЛМ працягвалася аж з 1820-х да 1890-х гг., хаця галіцкія «нарадоўцы» (так званыя «младарусіны») ужо ў 1860-я гг. прымалі ЛМ Прыдняпроўскай Украіны. Затое ў Беларусі ў XIX ст. не было ніякай спробы аднаўлення старабеларускай пісьменнасці або беларуска-царкоўнаславянскай мовы, таму што абедзве пісьмовыя мовы цалкам забываліся, таму толькі гаворкі маглі служыць асновай новай беларускай ЛМ.

2. ДЫАЛЕКТНАЯ АСНОВА ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ

Сучасная ўкраінская ЛМ грунтуецца наогул на адным з трох дыялектаў (груп гаворак) украінскай мовы, а сучасная беларуская ЛМ базуецца не на адным з двух беларускіх дыялектаў, а падобна да расійскай ЛМ на пераходных (цэнтральных) беларускіх гаворках. Украінская ЛМ фармавалася ў 1798–1840 гг. на аснове гаворак Сярэдняга Прыдняпроўя, якія належаць пераважна да паўднёва-ўсходняй украінскай групы гаворак. З гэтага рэгіёна паходзілі вядучыя пісьменнікі і паэты ўкраінскага перадрамантызму і рамантызму, і ў гэтым рэгіёне знаходзіліся некаторыя з найважнейшых культурных асяродкаў Украіны. З 1860-х да 1920-х гг. гаворкі Прыднястроўя і Букавіны, якія складаюць частку паўднёва-заходнеўкраінскага дыялекту, мелі таксама значны ўплыў на фармаванне агульнаўкраінскай ЛМ, таму што ў згаданых рэгіёнах знаходзіліся таксама важныя культурныя цэнтры, у якіх працавала ўся ўкраінская культурная эліта. Паўночнаўкраінскі (палескі) дыялект яўна найменш удзельнічаў у развіцці сучаснай украінскай ЛМ.

Нормы беларускай ЛМ развіваліся, як вядома, на аснове сярэдне беларускіх гаворак, якія маюць адзнакі і паўднёва-заходняга, і паўночна-ўсходняга дыялектаў беларускай мовы, гэтыя гаворкі былі распаўсюджаны на тэрыторыі тагачасных Віленскай і Мінскай губерняў. Працэс фармавання нормаў новай беларускай ЛМ на аснове беларускіх гаворак адбываўся стыхійна прыблізна з 1860-х да 1910-х гг., у перыяд, калі Вільня была найважнейшым цэнтрам культуры беларускай інтэлігенцыі. З Цэнтральнай Беларусі паходзілі тады найвыдатнейшыя дзеячы беларускай культуры. У 1920-я гг. у беларускай ЛМ замацаваліся таксама прыкметы, характэрныя для паўднёва-заходнебеларускага дыялекту. Але з 1930-х гг. у беларускай ЛМ мэтанакіравана культываваліся адзнакі паўночна-ўсходнебеларускага дыялекту, прыкметы якога часта супадаюць з адзнакамі расійскай ЛМ або расійскіх гаворак.

3. КАДЫФІКАЦЫЯ ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ

Ва Украіне ўжо ў першай палове XIX ст. рабіліся шматлікія спробы граматычнай нармалізацыі ЛМ на аснове рэгіянальных (паўднёва-ўсходніх і перадусім галіцкіх) гаворак або галіцка-царкоўнаславянскай змешанай мовы. У другой палове XIX ст. пра кадыфікацыю заходняга варыянта ўкраінскай ЛМ клапаціліся галіцка-букавінскія аўтары падручнікаў і навуковых граматык, а таксама перакладных слоўнікаў. На пераломе XIX–XX стст. пра нармалізацыю лексікі ўсходняга варыянта ўкраінскай ЛМ дбалі таксама лексікаграфы з Усходняй Украіны. Яшчэ перад першай сусветнай вайною ў царскай Украіне выдаваліся розныя школьныя граматыкі. Імкненне да ўкраінізацыі ў Савецкай Украіне 1920-х гг. выклікала росквіт мовазнаўства, асабліва лексікаграфіі і навукі пра тэрміналогію. Аднак на пачатку 1930-х гг. у Савецкай Украіне ініцыявалася кампанія супраць украінскай навукі і культуры, праводзіліся моўныя рэформы, якія выклікалі выпяцненне галіцкіх моўных адзнак з агульнаўкраінскай ЛМ і яе збліжэнне з расійскай ЛМ. Пасля далучэння Заходняй Украіны да Савецкай Украіны напрыканцы другой сусветнай вайны літаратурныя нормы ўсходнеўкраінскага тыпу былі рэалізаваны таксама ў Заходняй Украіне.

У Беларусі першыя кадыфікацыйныя спробы былі зроблены ў 1917–1918 гг. у выглядзе рукапісных і друкаваных школьных граматык, арфаграфічных прац і школьных буквароў. Найвыдатнейшай працай аказалася нарматыўная беларуская школьная граматыка Браніслава Тарашкевіча (1918), якая арыентавалася на фанетычныя і граматычныя адзнакі сярэднебеларускіх гаворак, а таксама ўкладала арфаграфічныя правілы. Арфаэпічныя, лексічныя, тэрміналагічныя і словаўтваральныя нормы беларускай ЛМ сфармаваліся толькі ў 1920-я гг. дзякуючы моўнай практыцы культурнай эліты, гэтыя нормы кадыфікаваліся тады ў лексікаграфічных публікацыях. У Савецкай Беларусі поспехі праграмы беларусізацыі 1920-х гг. таксама былі знішчаны кампаніяй супраць прадстаўнікоў беларускай мовы і культуры на пачатку 1930-х гг. Пасля 1945 г. у палітычна аб'яднанай Беларусі інтэнсіўная русіфікацыя беларускай ЛМ трывала да паловы 1950-х гг., працягваючыся ў памяркоўнай форме да канца 1980-х гг. Распаўсюджаная ў Савецкай Беларусі лексіка шырока дакументавана ў акадэмічным тлумачальным слоўніку беларускай мовы. Далейшае развіццё беларускіх спецыяльных тэрміналогій, першачарговая задача з-за хуткага навукова-тэхнічнага развіцця ў пасляваенны час, ускладнялася палітычнымі захадамі.

4. РЕГІЯНАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ

Палітычны падзел Украіны і перадусім адрозная сацыялінгвістычная сітуацыя ў царскай і Габсбургскай Украіне выклікалі ўзнікненне і канкурэнцыю дзвюх разнавіднасцяў ЛМ – усходняй і заходняй. Публічнае выкарыстанне ўкраінскай ЛМ у Галіцыі і на Букавіне спрыяла ўзнікненню заходнеўкраінскага варыянта ЛМ, які выяўляўся асабліва ў лексіцы і тэрміналогіі. Канкурэнцыя ўсходняга і заходняга варыянтаў украінскай ЛМ працягвалася нават пасля кастрычніцкай рэвалюцыі, прычым заходняму варыянту ў Савецкай Украіне 1920-х гг. у выніку тэндэнцыі ўкраінізацыі нават надавалася асаблівае значэнне, пакуль у канцы дзесяцігоддзя не ўстанавіліся агульнаўкраінскія нормы, прызнаныя тады ў Савецкай і падпольскай Украіне.

Нормы беларускай ЛМ, распрацаваныя ў асноўным у 1920-я гг., да пачатку 1930-х гг. прызнаваліся таксама ў абедзвюх частках Беларусі, палітычна падзеленай з 1920 г. паміж Польшчай і Савецкім Саюзам. Але на пачатку 1930-х гг. у Савецкай Украіне і ў Савецкай Беларусі ажыццяўляліся аналагічныя русіфікацыйныя рэформы правапісу і змены моўнай сістэмы з мэтай выпяцнення спецыфічна ўкраінскіх і беларускіх моўных адзнак, а таксама прыкмет польскай мовы. Гэтыя палітычна матываваныя моўныя рэформы не прызнаваліся ні ў Заходняй Украіне, ні ў Заходняй Беларусі (да 1939 г.), а таксама ў заходняй украінскай і беларускай эміграцыі. Таму з пачатку другой сусветнай вайны да сярэдзіны 1980-х гг. існавалі дзве літаратурныя нормы ўкраінскай і беларускай моў – усходняя, абавязковая ў Савецкай Украіне і Савецкай Беларусі, і заходняя, якой прытрымлівалася заходняя дыяспара ўкраінцаў і беларусаў.

5. ФУНКЦЫІ ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ

На працягу XIX ст. украінская ЛМ выконвала адрозныя функцыі ў Расіі, з аднаго боку, і ў Аўстрыі/Аўстра-Венгрыі, з другога боку. У царскай Украіне ўжыванне ўкраінскай ЛМ было абмежавана ў асноўным белетрыстыкай, і толькі некалькі гадоў перад першай сусветнай вайной ЛМ змагла пашырыць свае функцыі ў сферу публіцыстыкі, выдавецкай справы і навукі, але не ў сферу школы і адміністрацыі. У Галіцыі, аднак, украінская ЛМ рознага тыпу была прынята не толькі ў адукацыйнай сістэме (пераважна ў пачатковай школе і менш у сярэдняй школе), але таксама ў грэка-каталіцкай царкве,

у друку, у рэгіянальнай адміністрацыі і нават у рэгіянальным заканадаўстве. Слабейшая, чым у Галіцыі, была грамадская пазіцыя ўкраінскай ЛМ на шматмоўнай Букавіне, а на падвенгерскім Закарпацці ўкраінская ЛМ доўгі час мела толькі перыферыйнае значэнне. Вырашальнае пашырэнне функцый ўкраінскай ЛМ мела месца толькі ў перыяд самастойнай Украіны (1918–1920), у Савецкай Украіне 1920-х гг. і нарэшце – у незалежнай Украіне (з 1991 г.).

У Беларусі (як і ў царскай Украіне) да пачатку XX ст. толькі мастацкі стыль ЛМ меў пэўныя магчымасці развіцця. Толькі з 1906 да 1916 г. упершыню ў Беларусі магла развівацца беларускамоўная публіцыстыка. Беларуская мова, аднак, была забаронена ў школьнай сістэме і адміністрацыі, і нават у навукова-папулярнай галіне яна мела толькі сціплае значэнне. Такім чынам, да першай сусветнай вайны развіваліся пераважна толькі паасобныя функцыянальныя стылі ўкраінскай і беларускай ЛМ у Расійскай імперыі, з-за гэтага абедзве мовы ніяк не адпавядалі крытэрыям цалкам развітай ЛМ. Толькі пасля 1918 г. адбывалася грунтоўная змена ў сістэме стыляў ўкраінскай і беларускай ЛМ, калі ў выніку адбудовы дзяржаўнасці (Украінскай Рэспублікі, Беларускай Народнай Рэспублікі, Савецкай Украіны, Савецкай Беларусі) ва ўмовах украінізацыі і беларусізацыі пашырэнне функцый нацыянальных ЛМ ва ўсе сферы дзяржаўнай адміністрацыі, асветы, навукі і культуры стала неабходным. З гэтай прычыны трэба было распрацаваць новыя стылі абедзвюх ЛМ, асабліва дзелавы і навуковы. У заходніх абласцях Украіны і Беларусі, аднак, польскія ўлады ўскладнілі функцыянальную разбудову ўкраінскай і беларускай ЛМ у міжваенны перыяд. З пачатку 1930-х гг. далейшае ўдасканаленне функцыянальных стыляў ўкраінскай і беларускай ЛМ значна ўскладнялася палітычнымі рэпрэсіямі ў Савецкай Украіне і Беларусі. З 1930-х да 1980-х гг. у абедзвюх краінах толькі мастацкая, публіцыстычная і часткова навуковая літаратура магла развівацца бесперашкодна. Насуперак гэтым цяжкім абставінам сучасныя ўкраінская і беларуская ЛМ карыстаюцца высокаразвітымі сродкамі выражэння ва ўсіх функцыянальных стылях і жанрах.

6. АБАВЯЗКОВАСЦЬ УЖЫВАННЯ ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ

Неталерантная моўная палітыка расійскай імперыі ў адносінах да нацыянальных меншасцяў, а таксама панаванне чужых ЛМ ва Украіне і Беларусі перашкаджалі з пачатку XIX ст. да 1918 г. развіццю нацыянальных ЛМ ўкраінцаў і беларусаў у розных грамадскіх сферах. Затое адносна тале-

рантная і федэратыўная моўная палітыка Аўстрыі ў перыяд канстытуцыйнай манархіі (1867–1918) палягчала публічнае выкарыстанне ўкраінскай ЛМ у Галіцыі і на Букавіне, у той час як цэнтралістычная моўная палітыка Венгрыі перашкаджала развіццю ўкраінскай ЛМ на Закарпацці. Першага агульнага ўвядзення нацыянальных ЛМ дасягнулі кароткатэрмінова Украінская Рэспубліка (1918–1920) і Беларуская Народная Рэспубліка (1918), а таксама Савецкая Украіна і Савецкая Беларусь у 1920-я гг. На Закарпацці моўная палітыка Чэхаславакіі ў міжваенны перыяд і палітыка Венгрыі падчас другой сусветнай вайны спрыялі развіццю мясцовай русінскай мікралітаратурнай мовы, так што ўкраінская ЛМ магла свабодна выкарыстоўвацца на Закарпацці толькі пасля другой сусветнай вайны. З 1930-х да 1980-х гг. паўторнае абмежаванне функцыянавання абедзвюх ЛМ мела месца ў Савецкай Украіне і Беларусі. У абедзвюх краінах моўныя законы пачатку 1990-х гг. надалі нацыянальнай мове статус дзяржаўнай, але з таго часу толькі Украіна дасягнула трывалых поспехаў у аднаўленні ЛМ у грамадскім жыцці, у той час як у Беларусі абавязковае выкарыстанне беларускай ЛМ у якасці адзінай дзяржаўнай натрапіла на значныя палітычныя перашкоды (прыняцце расійскай мовы як другой дзяржаўнай мовы Беларусі шляхам рэфэрэндума 1995 г.).

7. СІСТЭМЫ ПІСЬМА І АРФАГРАФІЯ

У царскай Украіне кірылічная азбука выкарыстоўвалася беспраблемна, затое ў падаўстрыйскай Галіцыі ў 1830-я і 1850-я гг. рабілася некалькі беспаспяховых спроб лацінізацыі графікі ўкраінцаў. Тагачасныя культурныя дзеячы Усходняй і Цэнтральнай Украіны абаранялі індывідуальныя правапісы на аснове расійскай грамадзянкі, прычым аддавалі перавагу або этымалагічнаму, або фанетычнаму прынцыпам арфаграфіі. Спрэчнае арфаграфічнае пытанне было вырашана толькі ў 1890-я гг. на карысць фанетычнага прынцыпу, за які выступалі выдатныя пісьменнікі і філолагі Заходняй і Усходняй Украіны.

У адрозненне ад Украіны, у Беларусі не было ўдалых спроб устанаўлення этымалагічнай арфаграфіі, таму што ў Беларусі сувязь са старабеларускай пісьмовай традыцыяй была ўжо даўно цалкам перапынена. У беларускіх публікацыях перыяду газеты «Наша Ніва» (1906–1916) замацаваўся, падобна, да ўкраінскага правапісу, фанетычны прынцып для перадачы галосных, а марфалагічны – для напісання зычных. У Беларусі пераважная большасць белетрыстычных і публіцыстычных прац XIX ст. друкавалася ў асноўным

польскім варыянтам лацінскага пісьма, які прыстасаваліся да фанетычных рыс беларускай мовы. Толькі напрыканцы XIX ст. больш часта з'яўляліся таксама беларускія друкі расійскай гражданкаю, этымалагічны прынцып якіх, аднак, быў малапрыдатны для адэкватнага выражэння фанетычных і марфалагічных адзнак беларускай мовы. Газета «Наша Ніва», моўная практыка якой была вырашальнай для далейшага развіцця норм, друкавалася, як вядома, у 1906–1912 гг. паралельна кірылічным і лацінскім шрыфтамі. У Савецкай Беларусі гражданка выцесніла лацінку, а ў Заходняй Беларусі абедзве сістэмы пісьма выкарыстоўваліся да канца 1930-х гг.

8. РАЗВІЦЦЁ НОРМАЎ ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ

У той час як ва Украіне, перадусім у габсбургскай, у XIX ст. было шмат намаганняў кадыфікацыі ЛМ, нормы беларускай ЛМ фармаваліся спантанна ў выніку пісьменніцкай і публіцыстычнай практыкі, але доўга не ўстанаўліваліся ў граматыках і слоўніках. З пачатку XX ст. да канца 1920-х гг. у розных абласцях Украіны і Беларусі нормы ўкраінскай і беларускай ЛМ развіваліся свабодна на ўсіх узроўнях без асаблівага палітычнага ўмяшання. Але з пачатку 1930-х (з канца 1930-х гг. у заходніх абласцях абедзвюх краін) да пачатку 1950-х гг. праводзілася інтэнсіўная русіфікацыя норм ўкраінскай і беларускай ЛМ, якая працягвалася ў памяркоўнай форме да канца 1980-х гг.

Пасля прыняцця дэкларацыі незалежнасці Украіны (1991 г.) свядомая эліта краіны намагалася, з аднаго боку, вярнуцца да класічных агульнаўкраінскіх нормаў 1920-х гг., а з другога боку, мадэрнізаваць ЛМ (між іншым разбудаваць спецыяльныя тэрміналогіі). Моўнае аднаўленне спараджала, акрамя таго, актуалізацыю заходнеўкраінскага варыянта ЛМ і станоўчую пераацэнку мовы эміграцыі. Зараз ва Украіне культываванне мовы і маўлення адзначаецца адлучэннем ўкраінскай мовы ад расійскай шляхам падкрэслівання адметных ўкраінскіх адзнак у галіне марфалогіі, сінтаксісу, і, перш за ўсё, лексікі, а таксама пры дапамозе інтэграцыі нелітаратурных (субстандартных) элементаў і паланізмаў у ЛМ. Гэтыя тэндэнцыі аднаўлення мовы, праўда, умацоўваюць яе рэгіянальную дыферэнцыяцыю і стылістычную дублетнасць, але пашыраюць адначасова яе выяўленчыя магчымасці.

У Беларусі з канца 1980-х гг. культурна свядомыя колы інтэлігенцыі таксама паспрабавалі вярнуцца да класічных норм 1920-х гг. і імкнуліся

да далейшай разбудовы тэрміналагічных сістэм беларускай мовы. Аднак у выніку змены палітычнай улады 1994 г. рэформа норм беларускай ЛМ спынілася, пра што сведчаць выданне толькі мала мадыфікаванага тлумачальнага акадэмічнага слоўніка (1996), затрымка арфаграфічнай рэформы, а таксама спыненне публікацыі прац з тэрміналогіі. Далейшы лёс украінскай і беларускай ЛМ залежыць, відавочна, ад моўнай практыкі розных слаёў грамадства, станоўчай абароны роднай мовы грамадствам і, магчыма, яшчэ больш ад будучых пастановаў у галіне моўна-культурнай палітыкі.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

Антанюк, Л. А. Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія / Л. А. Антанюк. – Мінск : Акад. кіравання, 2002. – 87 с.

Беларускі клясычны правапіс. Збор правілаў. Сучасная нармалізацыя / З. Саўка [і інш.]. – Вільня ; Менск, 2005. – 158 с.

Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі, М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова. Энцыклапедыя / рэд. А. Я. Міхневіч. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1994. – С. 147–156.

Запрудскі, С. Мовна політыка в Рэспубліці Білорусь у 1990-х роках / С. Запрудскі // Розбудова держави. – 2003. – № 5–8. – С. 33–43.

Мечковская, Н. Б. Национальное возрождение в Беларуси и Украине: социальные и лингвистические факторы сходств и различий / Н. Б. Мечковская // Беларусістыка. Belarusistyka. Т. 1 (1999) / Hrsg. S. Koester-Thoma. – Berlin-Blankenfelde : I. enz Vlg., 2002. – S. 67–85.

Плотнікаў, Б. Кароткая гісторыя беларускай мовы і мовазнаўства / Б. Плотнікаў. – Мінск : Акад. кіравання, 2002. – 103 с.

Станкевіч, С. Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русіфікацыйнаму працэсу / С. Станкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 77 с. (Перадрук выдання: Запісы. – Кн. I. – Мюнхен, 1962. – С. 89–137).

Сямешка, Л. Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова / Л. Сямешка // Беларусазнаўства / укл. П. Брыгадзін. – Мінск : Завігар, 1998. – С. 146–151.

Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. – Выд. 2-е. – Мінск : Універсітэцкае, 1984. – 319 с.

Шакун, Л. М. Церковнославянский язык в истории белорусской письменности / Л. М. Шакун // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. – 1993. – Т. 31. – S. 211–221.

Bieder, H. Die ukrainische Grammatikographie des 19. Jahrhunderts im Kontext ost- und mitteleuropäischer sprachwissenschaftlicher Richtungen / H. Bieder // Comparative Cultural Studies in Central Europe / ed.: I. Pospíšil, M. Moser. – Brno : Ústav slavistiky Filozofické fak. Masarykovy un-ty, 2004. – P. 119–160.

Shevelov, G. Y. Ukrainian / G. Y. Shevelov // The Slavic Literary Languages: Formation and Development / ed.: A. M. Schenker, E. Stankiewicz. – New Haven : Yale Concilium on Intern. and Area Studies, 1980. – P. 143–160.

Smolicz, J. J. Belarusian as an endangered language: can the mother tongue of an independent state be made to die? / J. J. Smolicz, R. Radzik // Intern. J. of Educational Development. – 2004. – № 24. – P. 511–528.

Witkowski, W. Język ukraiński / W. Witkowski // Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość / red.: M. Karaś, A. Podraza. – Kraków : Nakładem Un-tu Jagiellońskiego, 1970. – S. 325–354.

Упершыню: Розвиток української і білоруської літературних мов в XIX–XX ст. (Конвергентні і дивергентні процеси) // Studia Russica. 2005. Т. XXII. S. 82–88.

Гл. таксама: Мовазнаўства : матэрыялы IV Міжнар. кангр. беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін», Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г. / пад рэд. С. Запрудскага, Г. Цыхуна. Мінск, 2010. С. 40–47. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 30).

МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ НА ЗАХОДНІМ ПАЛЕССІ

Заходняе Палессе, што знаходзіцца на сумежжы трох краін (Беларусі, Украіны, Польшчы), як вядома, тэрытарыяльна адпавядае паўднёвай частцы Брэсцкай вобласці. Асаблівасці моўнай, этнічнай, рэлігійнай сітуацыі гэтага рэгіёна заўсёды выклікалі пільную навуковую зацікаўленасць, якая надзвычай узмацнілася ў апошнія тры дзесяцігоддзі і спрычыніла з'яўленне шматлікіх даследаванняў і дыскусій: этнаграфічных, гістарычных, лінгвістычных, гісторыка-літаратурных, культуралагічных.

У сваім тэарэтычным артыкуле «Моўная сітуацыя і моўная культура як прадмет даследаванняў» нямецкі славіст Й. Шарнгорст (Scharnhorst J. Sprachsituation und Sprachkultur als Forschungsgegenstand // Sprachsituation und Sprachkultur im internationalen Vergleich / Hrsg. J. Scharnhorst. Frankfurt am Main, 1995. S. 19–23) прапануе агульную методыку характарыстыкі моўнай сітуацыі пэўнага рэгіёна шляхам вылучэння і ўдакладнення наступных рыс:

1) самастойнасць мовы: адмежаванне ад блізкароднасных моў і гаворак; характар самаацэнкі носьбітаў мовы; прыналежнасць да этнічнай групы ці нацыі; крытэрыі роднай мовы; аднамоўная, дзвюхмоўная або шматмоўная сітуацыя; функцыянальныя адрозненні моў, якія знаходзяцца ў канкурэнтных адносінах; выкарыстанне этнамоўных дадзеных перапісу насельніцтва;

2) варыянты мовы тыпу літаратурная мова, размоўная мова, дыялекты;

3) стылявая дыферэнцыяцыя мовы: функцыянальныя стылі і жанравыя (тэкставыя) стылі;

4) спосабы рэалізацыі мовы: вусная і пісьмовая мова;

5) моўныя нормы: кадыфікаваныя і некадыфікаваныя, варыянтныя і неварыянтныя;

6) сферы камунікацыі і функцыянавання мовы: адміністрацыя, адукацыя, сродкі масавай інфармацыі і гэтак далей;

7) сацыялекты: сацыялекты пакаленняў і прафесійныя сацыялекты;

8) ацэнка пералічаных пунктаў (1–7) носьбітамі мовы: пазітыўная, нейтральная, адмоўная ўстаноўка.

З прычыны недастатковай вызначанасці даследаванняў устрымаюся ад характарыстыкі з выкарыстаннем усіх пералічаных крытэрыяў, а прапаную аналіз толькі некалькіх аспектаў моўнай сітуацыі Заходняга Палесся, а менавіта: стану пытанняў адмежавання палескай мовы ад блізкароднасных, двухмоўя, варыянтаў мовы, моўных норм і сфер камунікацыі.

1. ЗАХОДНЕПАЛЕСКАЯ МОВА ЯК САМАСТОЙНАЯ МОВА АБО ДЫЯЛЕКТ ІНШАЙ ЭТНАМОВЫ

У славістычным мовазнаўстве самастойнасць палескай мовы наогул не прызнаецца. Дыялекты Заходняга Палесся, асабліва загарадскія гаворкі, пераважна прымаюцца за частку цэласнага ўкраінскага дыялектнага арэала, які звязаны ўкраінска-беларускімі пераходнымі гаворкамі з дыялектным арэалам беларускай мовы. Аднак, па самаацэнцы пэўных колаў заходнепалескай інтэлігенцыі, заходнепалескія гаворкі з'яўляюцца самастойнай усходнеславянскай мовай, якую яны лічаць за родную мову. Такія носьбіты мовы лічаць сябе не членамі этнічнай групы ўкраінскай нацыі або эвентуальна беларускай нацыі, але лічаць сябе членамі самастойнай палескай нацыі (Шеляговіч М. У нашего дела – космический знак // Іншадумцы. Мыслящие иначе / А. Уліцёнак. Мінск, 1991. С. 123–128). Іншыя часткі заходнепалескага насельніцтва прымаюць заходнепалескую мову за гаворку ўкраінскай мовы або (радзей) беларускай мовы. У нашыя часы карэнныя жыхары Заходняга Палесся не прызнаны нацыянальнай меншасцю ні еўрапейскімі дзяржавамі, ні міжнароднымі арганізацыямі.

2. ДВУХМОЎЕ

Частыя змены палітычных сістэм панавання і пагранічнае месцазнаходжанне Заходняга Палесся прывялі да таго, што для гэтага рэгіёна характэрна не аднамоўе, а двухмоўе і нават шматмоўе. На працягу гісторыі фарміраваліся розныя разнавіднасці двухмоўя: палеска-польскае, палеска-рускае, палеска-беларускае, палеска-ўкраінскае і палеска-яўрэйскае (Климчук Ф. Д. О разновидностях билингвизма и полилингвизма (на материале южных районов Брестской области) // Проблемы двуязычия и многоязычия : [сб. ст.] / АН СССР [и др.] ; [редкол.: П. А. Азимов (отв. ред.) и др.]. М., 1972. С. 268–274). Цяпер у гэтым рэгіёне дамінуе палеска-рускі білінгвізм, іншыя ж разнавіднасці двухмоўя маюць параўнальна невялікае значэнне або зніклі амаль зусім. Высокая квота палеска-рускага двухмоўя суадносіцца з высокай доляй асіміляцыі мясцовага гарадскога насельніцтва. Русіфікацыя гарадоў Заходняга Палесся мае больш высокую ступень у параўнанні з іншымі гарадамі Брэсцкай вобласці. У мінулым сталае суіснаванне розных этнасаў на Заходнім Палессі спрычыніла распаўсюджанне розных нацыянальных літаратур (беларускай, украінскай, польскай, яўрэйскай і рускай) і

канкурэнцыю процілеглых культурных традыцый (усходняй – з выкарыстаннем царкоўнаславянскай мовы, і заходняй – з выкарыстаннем лацінскай). Гэта моўна-этнічная канкурэнцыя на Заходнім Палессі відавочна ўскладніла фарміраванне і кансалідацыю цэласнай нацыянальнай свядомасці заходніх палешукоў, і таму ім звычайна прыпісваецца толькі рэгіянальная (палеская, пінская) свядомасць.

3. САЦЫЯЛЬНЫЯ І ТЭРЫТАРЫЯЛЬНЫЯ МОЎНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ТЫПУ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА І ГАВОРКІ

3.1. Літаратурная мова

На Заходнім Палессі пераважае руская літаратурная мова ва ўсіх публічных сферах камунікацыі, беларуская літаратурная мае таксама яшчэ пэўнае значэнне, у той час як польская і ўкраінская літаратурныя мовы захоўваюць толькі перыферыйнае значэнне для адпаведных меншасцей. Створаная аўтаномным рухам «Полісьсе» ў канцы 1980-х гадоў палеская літаратурная мікрамова з'яўляецца адной з некалькіх русінскіх нонстандартных (нелітаратурных) або прэстандартных (далітаратурных) моў, якія развіваліся ў якасці рэгіянальных адгалінаванняў украінскай мовы. Палескі рух пад кіраўніцтвам М. Шэляговіча імкнуўся не толькі да апісьменьвання лакальных гаворак у мэтах захавання фальклорнага пласта мовы, але да стварэння ўнармаванай, полівалентнай і функцыянальна дыферэнцыяванай палескай літаратурнай мовы, ужыванне якой павінна было б з'яўляцца абавязковым на тэрыторыі палескай аўтаноміі. Па меркаваннях дзеячаў «Полісься», палеская мова павінна была б канкурыраваць з рускай і беларускай літаратурнымі мовамі ў сістэме адукацыі, у сродках масавай інфармацыі, у адміністрацыйным ужытку, а таксама ў сферах навукі і культуры. З розных прычын ужыванне палескай літаратурнай мовы, аднак, дасюль абмежавалася некалькімі сферамі: фальклору, мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, а таксама выкарыстання ў некаторых гуманітарных навуках. Аўтарытэтных даследчыкі палескай тэматыкі, напрыклад М. Талстой (Толстой Н. И. Новый славянский литературный микроязык? // *Res Philologica*. Филологические исследования. Памяти академика Г. В. Степанова (1919–1986) / отв. ред. Д. С. Лихачев. М. ; Л., 1990. С. 267) і А. Дулічэнка (Дуличенко А. Д. К лингвистическому осмыслению Полесья // *Літвіежа (полісьска) штудійно-прахтыцка канфэрэнцыя*, Пыньск, 13–14 апр. 1990 р. : тэзы проказэ / пад ред. М. Шеляговіча. Пыньск, 1990. С. 12–13), выказваюцца за ўжыванне па-

лескай мовы ў рэгіянальнай мастацкай літаратуры і фальклору, але адносяцца стрымана да пабудовы паўнацэннай шматфункцыянальнай літаратурнай мовы. Стварэнне палескай мікрамовы катэгарычна адхілялася коламі беларускага і ўкраінскага нацыянальных рухаў, таму што яны ўбачылі ў гэтым пагрозу сепаратысцкага развіцця з негатыўнымі наступствамі для еднасці нацыі і дзяржавы.

3.2. ДЫАЛЕКТЫ

Ацэнкі стану і перспектывы заходнепалескіх гаворак супярэчлівыя і размытыя. Некаторыя філолагі, як, напрыклад, А. Пархач, Ф. Клімчук і І. Лучыц-Федарэц, выказваюць перасцярогу адносна захавання і будучыні гэтых дыялектаў. Адмежаванне і падзел заходнепалескіх гаворак разглядаюцца беларускімі і ўкраінскімі мовазнаўцамі з розных пазіцый, якія абумоўлены часткова процілеглымі моўна-палітычнымі поглядамі, але часткова і недастатковым станам вывучанасці гэтых гаворак. У беларускіх дыялекталагічных працах, праўда, палеская дыялектная група звычайна адмяжоўваецца ад так званага «галоўнага масіву беларускіх гаворак» (Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак / рэд. Р. І. Аванесаў. Мінск, 1969. С. 71, 75; Крывіцкі А. А. Асноўны масіў беларускіх гаворак // Беларуская мова. Энцыклапедыя / рэд. А. Я. Міхневіч. Мінск, 1994. С. 58), але не акцэнтуюцца ўвага на ўкраінскім характары брэсцка-пінскіх гаворак, які адназначна вынікае са шматлікіх ізаглас «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (1963). У той жа час украінскія дыялектолагі Г. Аркушын (Аркушин Г. А. Діалектнае членуванне Заходняга Полісся // Літвіежа (поліска) штудійно-прахтыцка канфэрэнцыя, Пыньск, 13–14 апр. 1990 р. : тэзы праказж / пад ред. М. Шеляговіча. Пыньск, 1990. С. 63–65) і А. Пархач (Пархач О. Проблема размежування білоруських та українських говорок – один із способів гармонізації міжнаціональних стосунків // Форум. Інфармацыйна-культурны бюлетэнь. 1995–1996. № 2. С. 9–10) даказалі пры дапамозе «Атласа ўкраінскай мовы» (1984–1988), што заходнепалескія гаворкі, безумоўна, выяўляюць істотныя фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя рысы, якія звязваюць іх з іншымі ўкраінскімі гаворкамі, а таксама з украінскай літаратурнай мовай. Дыялекталагічныя даследаванні апошняга часу і ўласныя меркаванні прывялі мяне да высновы, што тэзіс А. Дулічэнкі (Дуличенко А. Д. К лингвистическому осмыслению Полесья // Літвіежа (поліска) штудійно-прахтыцка канфэрэнцыя, Пыньск, 13–14 апр. 1990 р. : тэзы праказж / пад ред. М. Шеляговіча. Пыньск, 1990. С. 11) і А. Палякова

(Poljakov O. The West. Polesian written language // XII Międzynarodowy kongres slawistów, Kraków, 27 sierpnia – 2 września 1998 r. Streszczenia referatów i komunikatów. Językoznawstwo / oprac.: J. Rusek, J. Siatkowski, Z. Rusek. Warszawa, 1998. S. 113) пра тое, што Заходняе Палессе з’яўляецца этнамоўнай пераходнай зонай беларускай і ўкраінскай моў, не справядлівы, у прыватнасці, адносна загарадскіх гаворак.

4. МОЎНЫЯ НОРМЫ

З літаратурных моў, якія ўжываюцца на Заходнім Палессі, толькі руская і польская мовы маюць стабільныя нормы, у той час як у беларускай і ўкраінскай літаратурных мовах ёсць тэндэнцыі да моўных рэформ амаль на ўсіх узроўнях мовы. Нормы палескай пісьмовай мовы, якія маглі б быць прыдатнымі для ўсяго заходнепалескага рэгіёна Беларусі, Украіны і Польшчы, фактычна грунтуюцца, на думку Ф. Клімчука (Клімчук Ф. Д. Некаторыя моўныя праблемы Палесся // Літвіежа (поліська) штудійно-прахтыцка канфэрэнцыя, Пыньск, 13–14 апр. 1990 р. : тэзы проказэ / пад ред. М. Шеляговіча. Пыньск, 1990. С. 9), на лакальных гаворках, якія выкарыстоўваюцца на поўдні раёнаў Іванава і Пінска. Асноўная частка палескіх моўных норм распрацавана М. Шеляговічам і В. Гарбачуком і практычна рэалізавана праз публікацыі ў газеце «Збудінне», якая выходзіла ў перыяд з 1989 па 1994 год. У гэтым перыядычным выданні абмяркоўваліся арфаграфічныя, фанетычныя і марфалагічныя нормы, а таксама прапаноўваліся крытэрыі адбору лексічных адзінак. Нормы даволі часта выступаюць як варыянтныя, асабліва ў галіне арфаграфіі і фанетыкі, і не заўсёды сфармуляваны дакладна і паслядоўна. Сінтаксічныя і стылістычныя нормы дасюль наогул не распрацоўваліся.

5. СФЕРЫ КАМУНІКАЦЫІ

На Заходнім Палессі мовы-канкурэнты выяўляюць значныя функцыянальныя адрозненні. У побытавай сферы доўгі час панавалі лакальныя палескія гаворкі, але нават у прыватнай камунікацыі апошнім часам ужыванне палескіх гаворак значна абмежавалася ў выніку распаўсюджання рускай мовы, як вынікае з матэрыялаў нядаўняга сацыялагічнага даследавання (Дарашэвіч Э. Факты – рэч упарта // ЛіМ. 1995. № 40). У публічных сферах камунікацыі (у палітыцы, адміністрацыі, войску, сістэме адукацыі, навуцы,

сродках масавай інфармацыі, кіно, тэатры, царкве) традыцыйна маюць перавагу чужыя мовы.

У рэгіянальнай палітыцы і адміністрацыі кіруючыя пасады займаюць, як і ў савецкія часы, рускамоўныя дзеячы, якія паходзяць з Усходняй Беларусі альбо Расіі, у той час як нешматлікія прадстаўнікі палескай інтэлігенцыі амаль не маюць уплыву ў названых сферах. У сістэме адукацыі пераважна ўжываецца руская мова, навучанне ж на базе беларускай і ўкраінскай моў абмежавана некалькімі школамі або асобнымі класамі. Дзяржаўная палітыка адукацыі відавочна не ўлічвае пажаданняў насельніцтва, бо разам з тым, што за рускую мову, згодна з вынікамі апытання 1995 г., выказалася 65,1 %, навучанне на беларускай мове палічылі мэтазгодным 53,4 % (палескую падтрымалі толькі 5,9 % удзельнікаў апытання) (Дарашэвіч Э. Факты – рэч упартая // ЛіМ. 1995. № 40). Яшчэ ў савецкі перыяд Брэст развіваўся як вузаўскі горад, дзе амаль усе навуковыя дысцыпліны выкладаліся на рускай мове, і толькі некалькі гуманітарных прадметаў – на беларускай мове. Палескі рух запатрабаваў стварэння так званага нацыянальнага «яцвяжскага» ўніверсітэта і «яцвяжскага» даследча-адукацыйнага цэнтра накіштальт Акадэміі навук. Але дасюль выкарыстанне палескай мовы абмяжоўваецца некалькімі гуманітарнымі навуковымі дысцыплінамі, такімі як філалогія, гісторыя і этнаграфія. Прэса, таксама як і лакальныя перадачы радыё ў Брэсце і Пінску, выкарыстоўвае рускую мову. Па меркаваннях дзеячаў палескага руху, створаная імі мова абавязкова павінна выкарыстоўвацца і ў сферы сродкаў масавай інфармацыі. У брэсцкіх тэатрах спектаклі адбываюцца пераважна на рускай мове.

На Заходнім Палессі, сацыяльна і рэлігійна кансерватыўным, руская праваслаўная царква з’яўляецца найвялікшай рэлігійнай супольнасцю, якая здаўна ўжывае ў якасці літургічнай мовы царкоўнаславянскую, але ў казаннях, навучанні, унутрыцаркоўным адміністрацыйным ужытку выкарыстоўвае рускую мову. Розныя неапратэстанцкія цэрквы (евангелісты, баптысты, адвентысты), якія рэпрэзентуюць на тэрыторыі Заходняга Палесся другую па колькасці канфесію, выкарыстоўваюць у набажэнстве, рэлігійным друку і адміністрацыйным ужытку амаль выключна рускую мову. Рымска-каталіцкая царква, якая да апошняга часу мела нязначны ўплыў на Заходнім Палессі, з 1990-х гадоў відавочна пачала працаваць на карысць паланізацыі палескіх католікаў. Звязаная з Рымам грэка-каталіцкая царква засталася і пасля найноўшага беларускага адраджэння, хутчэй за ўсё, перыферыяй з’явай.

6. ВЫСНОВЫ

Гуманітарныя навуковыя дысцыпліны, такія як мовазнаўства, гісторыяграфія і этнаграфія, з прычыны сваіх розных навуковых падыходаў і метадаў адносна Заходняга Палесся прыходзяць да супрацьлеглых вынікаў даследавання. У мовазнаўчай славістыцы заходнепалескія гаворкі не прымаюцца за самастойную ўсходнеславянскую мову з прычыны пераважных канвергенцый з украінскімі гаворкамі і ўкраінскай літаратурнай мовай, нягледзячы на тое, што значная частка палешукоў лічыць палескую мову роднай. Ранейшыя шматлікія варыянты білінгвізму і мультылінгвізму жыхароў Заходняга Палесся амаль цалкам заменены ў цяперашні час палеска-рускім білінгвізмам, які пазней, магчыма, мог бы перайсці ў рускае аднамоўе ў выніку таго, што не толькі суседнія славянскія літаратурныя мовы (польская, украінская, беларуская), веданне якіх было распаўсюджана на Заходнім Палессі, але таксама і заходнепалескія гаворкі функцыянальна ўсё больш замяняюцца рускай мовай.

Палеская пісьмовая мова ў заходняй славістыцы ўспрымаецца як адна з 13 славянскіх літаратурных мікрамоў. Спроба ўвядзення палескай мовы як афіцыйнай у аўтаномным рэгіёне Заходняга Палесся відавочна не ўдавалася з прычыны недастатковай функцыянальнасці і ўнармаванасці мовы. Перспектывы палескай літаратурнай мовы на сённяшні дзень падаюцца досыць неакрэсленымі. Яе лёс будзе залежаць у першую чаргу ад дзяржаўнай моўнай і нацыянальнай палітыкі, а таксама ад палітычнай волі і свядомасці насельніцтва Заходняга Палесся.

Упершыню: Язык и социум : материалы III Междунар. науч. конф., Минск, 4–5 дек. 1998 г. / отв. ред. Л. Н. Чумак. Минск, 2000. С. 26–32.

Гл. таксама: Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2007. С. 25–30.

Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2010. С. 30–35.

МОВАЗНАЎЧАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ Ў «БЕЛАРУСКАЙ ГРАМАТЫЦЫ ДЛЯ ШКОЛ» БРАНІСЛАВА ТАРАШКЕВІЧА (ВІЛЬНЯ, 1918)

УТВАРЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў 1920-я ГАДЫ

У Беларускай савецкай рэспубліцы, утворанай у студзені 1919 г., значны ўплыў мелі прыхільнікі культурнага адраджэння, якія ў 1920-я гг. дабіліся ўжывання беларускай мовы ва ўсіх грамадскіх сферах, асабліва ў сістэме школьнай адукацыі і навукі. У лютым 1921 г. у Мінску была ўтворана Навукова-тэрміналагічная камісія, якая прымала актыўны ўдзел найперш у працы спачатку Народнага камісарыята адукацыі, а потым з 1922–1929 гг. у Інстытуце беларускай культуры і ў 1929–1930-х гг. – у Беларускай акадэміі навук. Першыя вынікі тэрміналагічнай працы як дыскусійны матэрыял былі апублікаваны ў 1921–1922 гг. у «Вестнике Народного комиссариата просвещения ССРБ» у выглядзе невялікага тэрміналагічнага слоўніка па розных навуковых дысцыплінах. У адзначаным часопісе (1921. № 1. С. 11–18) былі зафіксаваны таксама граматычныя тэрміны. У 1922–1930 гг. пад агульнай назвай «Беларуская навуковая тэрміналогія» былі надрукаваны 24 тэрміналагічныя зборнікі ў форме руска-беларускіх слоўнікаў, якія ўтрымлівалі каля 40 000 тэрмінаў розных навуковых галін і былі задуманы як праекты для абмеркавання. Том № 15 гэтай серыі за 1927 г. утрымлівае «Слоўнік граматычна-лінгвістычны. Праект» (78 старонак). У тэрміналагічнай рабоце прымалі ўдзел розныя вучоныя, а таксама такія вядомыя пісьменнікі і філолагі, як Янка Купала, Якуб Колас, Язэп Лёсік, Сцяпан Некрашэвіч і Мікола Байкоў. Беларускія тэрміналагі пры складанні тэрміналагічных зборнікаў арыентаваліся на сістэму і паняццёвыя фонды рускай спецыяльнай тэрміналогіі.

Прынцыпамі тагачаснай тэрміналогіі былі выбраны тэрміналагізацыя беларускіх народных сродкаў і сродкаў жывого маўлення, стрыманасць у адносінах да інтэрнацыянальных тэрмінаў, стварэнне неалагізмаў і размежаванне тэрміналагічных прататыпаў рускай мовы. Аўтары тэрміналагічных праектаў ужо тады ўсведамлялі, што толькі частка іх прапанов будзе станоўча ўспрынята грамадствам і замацуецца ў беларускай навуковай мове, значная ж

колькасць тэрмінаў выявіцца як штучная, непрыдатная і чужародная моўнай сістэме. Далейшай распрацоўцы і ўдасканаленню беларускай тэрміналогіі перашкодзілі сталінскія рэпрэсіі ў адносінах да прадстаўнікоў беларускай навукі 1930-х гг. Усе выдадзеныя ў 1920-я гг. тэрміналагічныя слоўнікі былі забароненыя, аднак многія тэрміны захаваліся, таму што яны ўжо сталі трывалай састаўной часткай розных тэрміналагічных сістэм і да сённяшняга часу выкарыстоўваюцца ў адпаведных спецыяльных дысцыплінах [Шакун, 1995, с. 191–198; Антанюк, 1994, с. 570].

УЗНІКНЕННЕ ГРАМАТЫКІ ТАРАШКЕВІЧА

Б. А. Тарашкевіч нарадзіўся ў 1892 г. у вёсцы Мачулішкі (сённяшняя Літва), вучыўся ў 1910–1916 гг. на гісторыка-філалагічным факультэце Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта. Ужо ў 1913 г., калі Тарашкевіч быў студэнтам толькі трэцяга курса, паэт Янка Купала ад імя Віленскага беларускага выдавецкага таварыства прапанаваў яму скласці граматыку беларускай мовы. Акадэмік А. А. Шахматаў не толькі падтрымаў свайго вучня, але і кансультаваў яго пры стварэнні граматыкі. Граматычная канцэпцыя Тарашкевіча па апісанні характэрных рыс беларускай літаратурнай мовы грунтавалася, па зразумелых прычынах, на канцэпцыі тэорыі мовы свайго настаўніка [Яновіч, с. 12]. Пры гэтым аўтару таксама дапамагаў заснавальнік беларускай філалогіі акадэмік Я. Ф. Карскі. Сфармуляваная простымі словамі, але складзеная на высокім навукова-метадычным узроўні, граматыка адпавядала надзённым патрабаванням беларускай выдавецкай справы і адукацыі. У сваёй працы Тарашкевіч выйшаў за межы традыцыйнага для тагачаснага мовазнаўства ўласна граматычнага вучэння – марфалогіі і сінтаксіса. Яго граматыка складаецца з раздзелаў, прысвечаных фанетыцы, часцінам мовы, словаўтварэнню, арфаграфіі і сінтаксісу. Такім чынам, былі ахарактарызаваны ўсе ўзроўні моўнай сістэмы з пункту гледжання нормы і правапісу. Пры фармуліраванні фанетычных і граматычных нормаў Тарашкевіч абапіраўся на літаратурныя публікацыі, якія адлюстроўвалі фанетычныя і граматычныя асаблівасці цэнтральнабеларускіх (сярэднебеларускіх) гаворак [Шакун, 1994, с. 81–82]. Граматыка Тарашкевіча (Вільня, 1918) стала ўзорам для другіх аўтараў, сярод якіх выдзяляецца «Практычная граматыка беларускай мовы» Я. Лёсіка (1921). Тарашкевіч, які распрацаваў сваю граматыку для школ, на пачатку 1920-х гг. меркаваўся скласці «больш дасканалую і навуковую граматыку беларускай мовы» (Т 1921, с. 4; прадмова), але ажыццявіць сваю задуму ён не змог.

ГРАМАТЫКА ТАРАШКЕВІЧА Ў КАНТЭКСЦЕ СУЧАСНАЙ ГРАМАТЫКАГРАФІІ

У 1915–1918 гг., фактычна ў час першай сусветнай вайны, узніклі першыя граматыкі і падручнікі (прафесар-славіст Р. Абіхт і беларускі філолаг Я. Станкевіч надрукавалі сумесна школьную граматыку *Pròsty spòsab stàcca ў karòtkim čàse hràmatnym* (Breslau, 1918), у якой была зроблена спроба сістэматызацыі прынцыпаў фанетыкі, арфаграфіі і пунктуацыі беларускай мовы) беларускай літаратурнай мовы: рукапісная *Biełaruskaja hramatyka* (Č. I. Fonetyka i etymologija). Гэтая яшчэ не апублікаваная граматыка стала для аўтара асновай для яго заняткаў беларускай мовай на настаўніцкіх курсах у Вільні ў 1915–1916 гг. Публікацыя гэтага рукапісу рыхтуецца К. Гутшмітам (Берлін). Граматыка А. Луцкевіча (Вільна, 1916), *Hramatyka biełaruskaj mowy* Б. Пачобкі (Вільна, 1918), *Biełaruskaja hramatyka dla szkoł* / Беларуская граматыка для школ (Вільна, 1918) Б. Тарашкевіча. Гэтыя першыя беларускія граматыкі маюць шмат агульнага, паколькі ўсе яны былі задуманы як школьныя падручнікі, былі напісаны лацініцай і апублікаваны ў Вільні. Абедзве надрукаваныя граматыкі Тарашкевіча і Пачобкі былі выдадзены, уласна кажучы, з дазволу тагачаснай нямецкай ваеннай адміністрацыі [Gutschmidt, S. 193]. Усе тры граматыкі напісаны ў польска-чэшскай графічнай сістэме, якая склалася ў лацінамоўных публікацыях перыяду газеты «Наша ніва» (1906–1915). Выкарыстоўваючы традыцыю двухалфавітнага друкавання «Нашай нівы», і Тарашкевіч першае выданне сваёй граматыкі ажыццявіў на лацініцы і кірыліцы (пазнейшыя выданні выйшлі толькі на кірыліцы). Школьныя граматыкі адразу ж сталі выкарыстоўвацца на практыцы, таму што прыхільнікам нацыянальнага і культурнага адраджэння Беларусі ўдалося ў час першай сусветнай вайны арганізаваць каля 300 школ з беларускай мовай навучання (у 1863–1917 гг. у Расійскай імперыі беларуская мова ў школе і афіцыйным справаходстве была забаронена. Таму і публікацыя беларускай граматыкі перад першай сусветнай вайной не магла ажыццявіцца) [Gutschmidt, S. 194].

У спецыяльнай літаратуры існуе адзіная думка, што граматыка Тарашкевіча ў параўнанні з іншымі тагачаснымі працамі была самай значнай і ўдалай. Каштоўнасць гэтай працы была ў тым, што аўтар яе меў салідную навукова-моўную адукацыю; агульная сістэма беларускай літаратурнай мовы (у тым ліку арфаграфія і пунктуацыя) грунтавалася на тагачаснай літаратурна-моўнай традыцыі і такім чынам садзейнічала замацаванню і

развіццю нормаў беларускай літаратурнай мовы. Значэнне і папулярнасць гэтай граматыкі пацвярджаецца тым, што яна ў першыя гады адраджэння вытрымала пяць выданняў (Вільна, 1918–1929), і нават у час другой сусветнай вайны выйшла шостае выданне (Мінск, 1943) (у Савецкім Саюзе граматыка Тарашкевіча ў 1930-я гг., а таксама ў перыяд 1944–1989 гг. была забаронена, да 1939 г. яна выкарыстоўвалася ў Заходняй Беларусі. Беларуская эміграцыя ў Заходняй Еўропе і Амерыцы кіруецца граматыкай Тарашкевіча і ў нашы дні. Нават у час кароткага культурнага адраджэння 1989–1994 гг. у Беларусі граматыка Тарашкевіча для нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі выкарыстоўвалася як сімвал і напрамак беларускай літаратурнай мовы). Акрамя таго, пятае выданне граматыкі (1929) было апублікавана факсімільна ў Мінску ў 1991 г.

Б. ТАРАШКЕВІЧ ЯК СТВАРАЛЬНІК І КАДЫФІКАТАР БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

У навуковай літаратуры Тарашкевіч лічыцца не толькі складальнікам грунтоўнай граматыкі беларускай мовы, але і адначасова важнейшым кадыфікатарам і прапагандыстам беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Сярод спецыялістаў няма адзінства аб тым, ці былі ім ужыты для апісання сістэмы беларускай літаратурнай мовы ўласныя тэрміны, ці ён мог карыстацца іншымі тэрміналагічнымі ўзорамі. Як правіла, у навуковай літаратуры Тарашкевіч лічыцца стваральнікам сучаснай беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Аднак такое разуменне далёка не поўнаасцю раскрывае спецыфіку ўтварэння беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Адзін з такіх тэзісаў ігнаруе ўсе іншыя фактары, якія змаглі аказаць уплыў на ўтварэнне і развіццё тэрміналагічнай сістэмы беларускай граматыкі. Гэта: выдавецкая і публіцыстычная традыцыя нашаніўскага перыяду (пасля выдання слоўніка «Мова “Нашай нівы”» (Т. 1. Мінск, 2005) стаў магчымым аналіз тагачаснай беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі), навукова-папулярныя філалагічныя публікацыі таго часу, практыка перакладу ў асяроддзі беларускай інтэлігенцыі, магчымыя кантакты Тарашкевіча з іншымі аўтарамі граматык і падручнікаў па беларускай мове, а таксама навуковая праца і аўтарытэт акадэміка Я. Ф. Карскага. З-за моўна-палітычных прычын наўрад ці мог Карскі ў перадаенны час апублікаваць свае асноватворныя працы па беларускаму мовазнаўству на рускай ці польскай мовах. Можна меркаваць, што ў вусным і спецыялізаваным асяроддзі з прадстаўнікамі беларускай

інтэлігенцыі, найперш выдаўцамі, філосафамі, публіцыстамі і настаўнікамі, Карскі мог выпрацаваць асновы беларускай навукова-лінгвістычнай тэрміналогіі. Так, у прадмове да сваёй граматыкі (Т 1921, с. 3) Тарашкевіч узгадвае, што яго спагадлівы зямляк, член Акадэміі Я. Карскі «...прагледзіў маю працу і даў вялікую частку беларускай граматычнай тэрміналогіі». Гэтая заўвага ў тэксце прадмовы можа сведчыць аб тым, што Тарашкевіч самастойна распрацаваў толькі пэўную частку беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі для першага выдання сваёй граматыкі, а большую частку спецыяльных тэрмінаў мог пераняць у ранейшых і тагачасных філолагаў. Высьвятленне гэтага пытання пакуль што застаецца нявырашанай праблемай даследавання. Гэткім жа чынам усё яшчэ не зусім зразумела, хто з беларускіх граматыстаў першым ужываў сённяшнія агульнапрынятыя лінгвістычныя тэрміны.

ВЫДАННІ ГРАМАТЫКІ ТАРАШКЕВІЧА

Граматыка Тарашкевіча вытрымала шэсць выданняў, прычым першае выданне выйшла ў дзвюх графічных версіях. Выкарыстання для даследавання два выданні – чацвёртае (Мінск; Вільна; Берлін, 1921) і пятае (Вільна, 1929. У тэксце скарачана цытуюцца Т 1921 і Т 1929) – значна адрозніваюцца па свайму аб’ёму, будове і тэрміналогіі, хоць змест гэтых выданняў амаль аднолькавы. Пятае выданне граматыкі мае два вучэбныя раздзелы, пры гэтым у першым раздзеле толькі паведамляюцца граматычныя асновы, у другім жа раздзеле палажэнні граматыкі падаюцца больш падрабязна. Чацвёртае выданне (Т 1921) – гэта невялічкі школьны даведнік (62 старонкі), у якім прыводзяцца толькі асновы беларускай граматычнай тэрміналогіі. Пятае, перапрацаванае і дапоўненае выданне (Т 1929), апошняе рэдагаванае самім аўтарам, наадварот, мае больш чым падвоены памер (132 старонкі) і ўтрымлівае адпаведна большы аб’ём тэрміналагічнай лексікі. У прадмове да пятага выдання, на вялікі жаль, няма ніякага ўказання аўтара наконт таго, ці стварыў ён сам шматлікія новыя тэрміны, ці ён абавязаны іншым крыніцам, і чаму ён многія тэрміны чацвёртага выдання замяніў эквівалентнымі новымі выразамі. Адсюль не зусім зразумела, які ўклад у развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі (на думку В. Вячоркі і С. Шупы [Вячорка, Шупа, с. 531], значны ўклад у станаўленне і развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі ўнёс таксама Я. Станкевіч) унеслі іншыя вядомыя філолагі 1916–1929 гг., граматысты і лексікографы, і

наколькі істотна адрознівалася лінгвістычная тэрміналогія асобных аўтараў (апублікаваны К. Гутшмітам артыкул «Хто напісаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы?» [Gutschmidt] і яго прачытаны на Міжнародным кангрэсе беларусістаў (Мінск, 7–8 чэрвеня 2005 г.) даклад «Граматычная тэрміналогія ў граматыцы Антона Луцкевіча ў параўнанні з сучаснымі граматыкамі беларускай, польскай, украінскай і расійскай моў» засведчылі той факт, што лінгвістычная тэрміналогія ў Тарашкевіча і Луцкевіча істотных адрозненняў не мае). Некаторыя тагачасныя філолагі, як Я. Лёсік, А. Смоліч і М. Байкоў, у падрабязных рэцэнзіях выказалі крытычныя заўвагі па беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Шматлікія перавыданні і новыя выданні работ тагачаснага пакалення філолагаў (у гэтай сувязі можна прывесці наступныя публікацыі: Я. Лёсік. Граматыка беларускае мовы. Фонэтыка. Менск, 1926 (перавыд. 1995); М. Байкоў. Беларуская-расійскі слоўнік. Менск, 1926 (перавыд. 1993); В. Ластоўскі. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1924 (перавыд. 1991); Выбраныя навуковыя працы С. М. Некрашэвіча. Да 120-годдзя з дня нараджэння. Мінск, 2004; Я. Станкевіч. Беларуская-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік. Нью-Йорк, 1989 (і інш.); Я. Станкевіч: Збор твораў у двух тамах. Т. 1–2. Менск, 2002) маглі б сёння даць надзейную аснову для разумення як праблем пачатковага этапу развіцця беларускай тэрміналогіі, так і спецыфікі лінгвістычных тэрмінаў Тарашкевіча ў рэчышчы функцыянавання сучаснай беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі.

СТАН ДАСЛЕДАВАННЯ

У нешматлікіх навукова-тэрміналагічных манаграфіях можна знайсці толькі агульную інфармацыю аб спецыяльнай тэрміналогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы адносна яе храналагічнай і генетычнай дыферэнцыяцыі, граматычнай і семантычнай спецыфікі, а таксама інтэрнацыяналізацыі і ўніфікацыі [Антанюк, 2002]. Па беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі няма спецыяльных манаграфій, акрамя некаторых аўтарэфератаў філалагічных дысертацый і шматлікіх артыкулаў. Гэтыя публікацыі з’яўляюцца галоўным чынам кантрастыўнымі даследаваннямі па тыпалогіі, структуры, выкарыстанню, семантыцы, марфалогіі і словаўтварэнню сучаснай рускай і беларускай граматычнай тэрміналогіі [Гвоздовіч, 1984; 1985а; 1985б; 1986; Власов], або ў іх разглядаюцца пытанні рэгулявання, мадэрнізацыі і сістэматызацыі сённяшняй беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі [Антанюк, Бірыла]. Тагачасныя крыніцы

і сацыялінгвістычныя праблемы ўтварэння беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі першых дзесяцігоддзяў XX ст. разглядаюцца толькі ў некаторых публікацыях [Красней, 1969а; 1969б; Плотнікава; Дарафеева; Запрудскі]. Спецыяльных публікацый па тэме нашага даследавання да гэтага часу няма.

МЭТА І МЕТАДЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Мэтай дадзенага даследавання з’яўляецца параўнанне беларускай лінгвістычнай лексікі Тарашкевіча з эквівалентнай тэрміналогіяй рускай, украінскай, польскай і лацінскай моў, вызначэнне прынцыпаў, якімі кіраваўся Тарашкевіч пры распрацоўцы беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі, і якія галоўныя механізмы і тэндэнцыі дзейнічалі пры яе станаўленні і развіцці ў 1920-х гг. Даследаванне беларускай граматычнай тэрміналогіі ажыццяўляецца адносна храналогіі, статыстыкі і этымалогіі, а таксама ў дачыненні да моўнай сістэмы (дыферэнцыяцыя лексікі і семантыкі, словаўтварэнне, сінтаксіс, марфалогія, акцэнтацыя). Асабліва ўвага пры гэтым надаецца даследаванню працэсаў лексічных запазычанняў, калькіравання і семантычнаму запазычанню, а таксама афіксальнаму і сінтаксічнаму афармленню тэрмінаў.

СТАТЫСТЫЧНЫЯ ДАДЗЕНЫЯ

У чацвёртым выданні аналізуемай граматыкі (Вільна, 1921) зафіксавана ў агульнай колькасці 192 лінгвістычныя тэрміны, з якіх 90 адносяцца да марфалогіі, 39 – фанетыкі і акцэнталогіі, 29 – сінтаксісу, 18 – арфаграфіі і пунктуацыі, 9 – словаўтварэння, 7 – мовы ў цэлым, і толькі 3 – лексікалогіі. Гэты падзел тэрмінаў на моўныя субсістэмы выразна паказвае, што Тарашкевіч адносна дакладна распрацаваў тэрміналогію ў галіне марфалогіі, фанетыкі і сінтаксісу і менш поўна – у дачыненні да словаўтварэння і лексікалогіі. У раздзелах па марфалогіі сустракаюцца назвы часцін мовы (*прымета* ‘прыметнік’, *дзеяслоў* ‘дзеяслоў’, *злуч* ‘злучнік’), у вучэнні аб флексіях – *скланеньне* ‘скланенне’, *спражэньне* ‘спражэнне’, *прыраўнаванне* ‘параўнанне’, такія граматычныя катэгорыі, як *трыванне* ‘дзеяслоўная форма’, *стан дзеяслова* ‘стан дзеяслова’, *лік* ‘лік’, тэрміны, звязаныя з марфемнай будовай слова, – *канчатак* ‘канчатак’, *устаўка* ‘суфікс’. У раздзелах па фанетыцы і акцэнталогіі сустракаюцца

абазначэнні, якія датычацца падзелу гукавой сістэмы, класіфікацыі зычных і яе карэляцыі (гук ‘гук’, зычны ‘зычны гук’, сычачы зычны ‘шыпячы зычны’), акцэнтнай і складовай сістэмы (націск ‘націск’, склад ‘склад’), а таксама спецыфікі беларускага вымаўлення (прыдыханьне ‘пратэза’, аканьне, дзеканьне, цеканьне). Уведзеныя Тарашкевічам сінтаксічныя тэрміны датычацца найперш вучэння аб тыпах сказа (сказ ‘сказ’, незалежны сказ ‘галоўны сказ’, сказ азначэння ‘атрыбутыўны сказ’) і членаў сказа (дзейнік ‘дзейнік’, сказьнік ‘выказнік’, акалічнасьць ‘акалічнасьць’). У раздзеле па арфаграфіі і пунктуацыі Тарашкевіч прыводзіць галоўным чынам арфаграфічныя правілы і знакі прыпынку (працяжнік ‘працяжнік’, клічнік ‘клічнік’, чужаслоў ‘кавычкі’). Да нешматлікіх тэрмінаў па словаўтварэнню і лексікалогіі адносяцца паняцці дэрывацыі і кампазіцыі (дзеяслоўнае імя ‘аддзеяслоўны назоўнік’, складанае чысло ‘складаны лічэбнік’). Сярод 192 тэрміналагічных адзінак 12 з’яўляюцца лексічнымі дублетамі (зык/гук ‘гук’, зычны/сугалосны ‘зычны’, залежны/пасыўны стан ‘залежны стан’) і 3 – полісемныя тэрміны (прыйма ‘прыназоўнік, прэфікс’).

У пашыраным пятым выданні граматыкі (Вільна, 1929) да 192 тэрмінаў чацвёртага выдання далучаюцца яшчэ 136 новых тэрмінаў з галіны марфалогіі (60), сінтаксісу (24), фанетыкі і акцэнталогіі (16), арфаграфіі і пунктуацыі (15), семантыкі і лексікалогіі (12), словаўтварэння (6) і 3 агульнамоўныя тэрміны. У пятым выданні многія тэрміны былі ўдакладнены і дыферэнцыраваны. Напрыклад, некаторыя часціны мовы і тыпы сказаў былі не толькі прыведзены, але і дэталёва класіфікаваны (лічэбнік: колькасны, зборны, дробавы, неазначальны; сказ: абвяшчальны ‘апавядальны’, пытальны, клічны, зложана-злучаны ‘складаназлучаны’, зложана-залежны ‘складаназалежны’). Сярод новаўведзеных 136 тэрмінаў выдзяляюцца 47 лексічных дублетаў (імя прадметнае / прадметнік ‘назоўнік’, замена/чарадаваньне ‘чаргаванне’, недаказ/многакроп’е ‘шматкроп’е’) і нават трыплеты (азбука/альфабэт/абэцэда). Чатыры новыя тэрміны выступаюць як полісемныя (прыслоўе ‘прыслоўе, часціца’, клічнік ‘выклічнік, клічнік’). Пры дапрацоўцы чацвёртага выдання ў 36 выпадках Тарашкевіч унёс тэрміналагічныя змены, якія стала замацаваліся ў пятым выданні граматыкі (займа > займеньнік, сказьнік > выказьнік, скобкі > дужкі, дзеяслоўная прымета > дзеяслоўны прыметнік / дзеяпрыметнік).

Пры параўнанні абодвух выданняў граматык 1921 і 1929 гг. выяўляюцца розныя тэрміналагічныя змены: тэрмін замяняецца іншым спецыяльным выразам (вымова > выгавар ‘вымаўленне’); бясуфіксныя тэрміны становяцца суфіксальна ўтворанымі (займа > займеньнік); тэрмін замяняецца ду-

блетам той жа асновы (*злуч* > *злучнік* / *злучнае слова*); два тэрміналагічныя дублеты замяняюцца адным тэрмінам (*літара* / *буква* > *літара*); дэрыват замяняецца іншым дэрыватам (*частка* > *дапаможнік* ‘часціца’); сінтагма замяняецца дэрыватам (*неазначальная форма* / *неазначальны лад дзеяслова* > *неазначальнік* ‘інфінітыў’), рускі тэрмін саступае месца беларускаму эквіваленту (*чысло* > *лічэбнік*) і наадварот, беларускі неалагізм замяняецца рускім тэрмінам (*прыйма* > *прадлог*). Пры гэтым у новых тэрмінах назіраецца змена родавай прыналежнасці (*дзеяслоў* м. р. > *дзеяслова* н. р.), змяняецца месца націску (*карэнь* > *корань*).

Аналіз тэрміналагічных адзінак абодвух выданняў граматыкі Тарашкевіча сведчыць аб розных працэсах утварэння беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі на ўсіх структурных узроўнях яе: лексікі, семантыкі, словаўтварэння, сінтаксісу і марфалогіі, а таксама фанетыкі, акцэнталогіі, арфаграфіі і пунктуацыі. Гэтыя працэсы ўтварэння тэрміналогіі ў далейшым будуць прааналізаваны больш дэтальна (з-за недахопу месца прыводзіцца толькі невялікая частка зарэгістраванага матэрыялу).

ЛЕКСІЧНЫЯ ЗАПАЗЫЧАННІ

У абодвух выданнях даследуемай граматыкі сустракаецца адносна нязначная колькасць тэрмінаў, якія з упэўненасцю можна аднесці да разраду запазычанняў. Беларускія лінгвістычныя тэрміны як лексічныя запазычанні паводле генетычна-этымалагічнага крытэрыю падзяляюцца на інтэрнацыяналізмы (лацінізмы, грэцызмы), русізмы, паланізмы і ўкраінізмы. У сваёй граматыцы для школ Тарашкевіч, верагодна, зыходзячы з педагагічных задач, па магчымасці стараўся пазбягаць спецыяльных інтэрнацыянальных выразаў. Акрамя таго, па моўна-палітычных прычынах ён імкнуўся абмежаваць колькасць запазычаных слоў з суседніх славянскіх моў. Тарашкевіч выкарыстаў толькі некаторыя інтэрнацыяналізмы (*граматыка*, *этымолёгія*, *тэрмінолёгія*, *інтонацыя*, *пункт*), для якіх ён не змог знайсці адпаведных заменнікаў. Да некаторых інтэрнацыяналізмаў ён падабраў мясцовыя дублетныя назвы (*фонетычны/гукавы*, *прэфікс/прыстаўка*, *актыўны/дзеіны стан*), верагодна спадзеючыся, што беларускі неалагізм зможа ўзяць верх над інтэрнацыяналізмам. У асобных выпадках Тарашкевіч стараўся найбольш ужывальныя інтэрнацыянальныя тэрміны замяніць беларускімі неалагізмамі (*разумовае слова* ‘абстрактнае слова’, *пачуццёвае слова* ‘канкрэтнае слова’, *прадметнік* толькі *множнага ліку* ‘множналікавы назоўнік’, *навука* аб *сказе* ‘вучэнне аб сказе, сінтаксіс’).

Граматычныя інтэрнацыяналізмы, як правіла, запазычаны не непасрэдна з класічных моў, а праз рускае ці польскае пасрэдніцтва, аб чым сведчаць асобныя фанетычныя прыметы (бел. *этымолёгія, морфолёгія, тэрміналёгія* < польск. *etymologia, morfologia, terminologia*).

Як несумненныя лексічныя русізмы можна класіфікаваць толькі некаторыя тэрміны, сярод якіх *скланенне, спражэнне, чарадаванне, прадлог, скобка*. У той жа час многія іншыя тэрміны можна разглядаць і як лексічныя русізмы, так і беларускія ўтварэнні (па рускай мадэлі) са спецыфічнымі значэннямі, калі ідэнтычныя лексічныя і афіксальныя элементы ў абедзвюх мовах ужываюцца ў неспецыфічных кантэкстах (*прыстаўка*, руск. *приставка*; *плаўны*, руск. *плавный*; *прыдыханне*, руск. *придыхание*; *звонкія/глухія зычныя*, руск. *звонкие/глухие согласные*). Да тэрміналагічных русізмаў, несумненна, адносяцца *аканьне, яканьне, дзеканьне, цеканьне*, таму што яны былі агульнапрынятымі ў рускай дыялекталогіі на мяжы двух стагоддзяў. Лексічнымі паланізмамі таксама лічацца толькі некаторыя тэрміны (*лічэбнік* < польск. *liczebnik*, *час (за)прошлы* < польск. *czas (za)przeszły*, *сычачы* < польск. *syczący*, *літара* < польск. *litera*, *падвойны* < польск. *podwójny*). Некаторыя ўтварэнні, нарэшце, можна лічыць лексічнымі ўкраінізмамі (*дзяслоў/дзяяслова* < укр. *дієслово*). Паколькі лінгвістычная тэрміналогія рускай і польскай моў была сфарміравана на працягу XIX ст., як і эквівалентная тэрміналогія ўкраінскай мовы, можна зрабіць вывад, што славянскія тэрміны, якія ў беларускай і рускай/польскай/ўкраінскай мовах мелі аднолькавыя каранёвыя марфемы і ідэнтычныя афіксальныя элементы, хутчэй успрымаюцца як запазычаныя з суседніх славянскіх моў (запазычаныя тэрміны ў беларускай мове з рускай, украінскай і польскай моў Ю. Б. Дарафеева [Дарафеева, с. 30] называе славянізмамі, аднак мы пазбягаем ужываць гэтую намінацыю, таму што пад славянізмамі звычайна разумеецца царкоўнаславянская лексіка), чым запазычаныя па замежнаму ўзору або ўвогуле як паралельныя самастойныя ўтварэнні на беларускай аснове.

СЕМАНТЫЧНАЕ ЗАПАЗЫЧАННЕ ІНТЭРЛЕКСЕМ

Агульная моўная спадчына і інтэнсіўныя моўныя кантакты прывялі да таго, што ў дзвюх і больш славянскіх мовах выкарыстоўваюцца лексічныя запазычаныя прыблізна аднолькавага значэння, якое перадаецца дзякуючы ідэнтыфікацыі каранёвай марфемы і адпаведнай словаўтваральнай структуры. Тэрміналагізаваныя славянскія інтэрлексемы, зразумела, істотна палягчаюць перадачу граматычнага значэння адпаведнай беларускай інтэрлексе-

ме ў працэсе ўтварэння тэрмінаў. У даследаванай граматыцы выяўлена каля 15 прыкладаў, дзе і ўстаноўлена тэрміналагізацыя інтэрлексемы ў адной ці іншых славянскіх мовах, што дазваляе ўключыць яе (інтэрлексему) у беларускую тэрміналагічную сістэму. Параўн.: бел. *аснова* = руск., укр. *основа*; польск. *osnowa* (тэрміналагічны эквівалент: польск. *temat*); бел. *род* = руск. *род*, укр. *рид*, польск. *ród* (тэрміналагічны эквівалент: польск. *rodzaj gramatyczny*). Прыведзеныя беларускія тэрміны паказваюць, што граматычнае запазычванне адбываецца з рускай і ўкраінскай мовы, а не з польскай мовы. У другім выпадку тэрміналагічнае запазычванне адбываецца з польскай, а не з украінскай мовы. Параўн.: бел. *згода* = польск. *zgoda* (адпаведна *rekcja zgody*, укр. *згода* – эквівалентны тэрмін *узгоджэння*). Дзякуючы такога роду мультылатэральнаму ўнутрыславянскаму моўнаму параўнанню, можна даволі дакладна вызначыць, з якой славянскай мовы на беларускую паралельную інтэрлексему было перанесена канкрэтнае тэрміналагічнае значэнне.

ТЭРМІНАЛАГІЗАЦЫЯ ІНТЭРЛЕКСЕМ

У граматыцы для школ Тарашкевіча выяўляецца каля 20 усходнеславянскіх-польскіх інтэрлексем, якія толькі ў беларускай мове тэрміналагізаваліся. Беларускае лексічнае адзінства з’яўляецца полісемным, таму што яно мае агульнае і прафесійна-моўнае значэнне, астатнія славянскія інтэрлексемы, у прынцыпе, наадварот, – монасемныя: яны выкарыстоўваюцца толькі ў агульналітаратурнай мове, а не як спецыяльныя тэрміны. У такім выпадку адбываецца тэрміналагізацыя інтэрлексемы як арыгінальны працэс утварэння беларускай тэрміналогіі без семантычнай падтрымкі паралельных славянскіх інтэрлексем. Абмежаванне беларускіх тэрмінаў фармальна ідэнтычнай лексікай іншых славянскіх моў, значыць, дасягаецца на семантычным узроўні, а не на словаўтваральным (напрыклад, з дапамогай дывергентных афіксаў). Эквівалентнае лінгвістычнае тэрміналагічнае значэнне выражаецца ў іншых славянскіх тэрміналогіях або праз асноваканвергентны, ці афіксальна-дывергентны дэрыват (параўн. польск. *okoliczność* ‘акалічнасць’ (як стан) і *okolicznik* ‘акалічнасць’ (як тэрмін)), або ўвогуле іншымі лексічнымі адзінкамі (г. зн. іншай асновай слова або іншымі суфіксамі). Напрыклад: бел. *гук*, польск. *huk*, укр. *гук* (параўн. тэрміналагічныя эквіваленты: польск. *dźwięk*, укр., руск. *звук*); бел. *лад*, руск., укр. *лад*, польск. *ład* (параўн. эквівалентны тэрмін: руск. *наклонение*, укр. *спосіб*, польск. *tryb*); бел. *націск*, руск., укр. *натиск*, польск. *nacisk* (параўн. эквівалентны тэрмін: руск. *ударение*, укр. *наголос*, польск. *akcent*).

ДЭТЭРМІНАЛАГІЗАЦЫЯ

Як вядома, тэрміны губляюць сваё лінгвістычнае значэнне, калі яны выкарыстоўваюцца ў агульналітаратурнай мове ці ў вузкаспецыяльных кантэкстах іншых навуковых дысцыплін. У сваім тэрміналагічным значэнні былыя тэрміны замяняюцца новымі спецыяльнымі выразамі, якія адрозніваюцца ад былых тэрмінаў або асноўнай марфемай (марфемай асновы) і афіксальнымі элементамі, або толькі афіксамі. Тарашкевіч ужо сам дэтэрміналагазіваў некаторыя тэрміны ў чацвёртым выданні сваёй граматыкі, якія ён у далейшым не ўнёс у пятае выданне: *частка* > *дапаможнік*, *прымета* > *прыметнік*, *злуч* > *злучнік*. З 1930-х гг. у выніку дзеяння розных унутраных і знешніх фактараў былі дэтэрміналагаізаваны і іншыя беларускія лінгвістычныя тэрміны.

КАЛЬКА

Вядома, што калька – працэс і вынік дакладнай структурнай копіі іншамовнага выразу, перакладу яго на родную мову. У выпадку шматслоўных тэрміналагічных канструкцый калька адрозніваецца або ўсімі членамі сінтагмы, або адным з членаў. Моўныя кантакты могуць прывесці да калек з адной або многіх моў, так што можна гаварыць аб білатэральных і мультылатэральных кальках. У граматыцы Тарашкевіча зафіксаваны шматлікія тэрміны як бі-/мультылатэральныя калькі з лацінскай, грэчаскай, нямецкай, рускай, польскай, украінскай і паралельна з іншых славянскіх моў. Беларускія спецыяльныя калькаваныя выразы можна разглядаць як семантычныя эквіваленты да рускіх, польскіх і ўкраінскіх тэрмінаў, якія ў сваю чаргу капіруюць тэрміны іншых моў (напрыклад, класічных) – т. зв. апасродкаваная калька, або як прамая калька з адпаведных моўных крыніц. Неабходна ўлічваць верагоднасць неапасродкаванага калькавання беларускіх тэрмінаў з класічных моў, паколькі Тарашкевіч з’яўляўся не толькі славістам, але і філолагам-класікам. Пасля вучобы ва ўніверсітэце ён працаваў дацэнтам лацінскай і грэчаскай мовы Петраградскага ўніверсітэта (1916–1918) і Мінскага педагагічнага інстытута (1919) [Германовіч, с. 559].

СЛАВІСТЫЧНАЯ МУЛЬЦАЛАТЭРАЛЬНАЯ КАЛЬКА З ЛАТЫНІ

Прыкладна 37 лінгвістычных тэрмінаў і асноўных абазначэнняў паняццяў моўнай сістэмы, выкарыстаных Тарашкевічам, можна ідэнтыфікаваць як калькі семантычна эквівалентных рускіх, польскіх, украінскіх спецы-

яльных выразаў, якія зноў жа ўзыходзяць да лацінскай тэрміналогіі: бел. *час прашлы* = польск. *czas przeszły*, руск. *прошедшее время*, укр. *минулий час* < lat. *praeteritum*; бел. *лад загадны* = руск. *повелительное наклонение*, укр. *наказовий спосіб*, польск. *tryb rozkazujący* < lat. *modus imperativus*; бел. *прыслоўе* = польск. *przysłówek*, укр. *прислівник*, руск. *наречие* < lat. *adverbium*. Канвергенцыя, што назіраецца пры такім параўнанні тэрмінаў, паказвае на тое, якая мова паслужыла ўзорам для беларускага тэрміна або якая мова прымалася пад увагу менш, чым мадэль для ўтварэння тэрмінаў. Вынікі такога мультылатэральнага ўнутрымоўнага параўнання абумоўлены не толькі пэўнымі структурамі і традыцыямі блізкароднасных моў, але і моўна-палітычнымі адносінамі аўтара тэрміналагічнай адзінкі, якая з'явілася дзякуючы пэўнай тэрміналагічнай мадэлі. Розныя лінгвістычныя тэрміны беларускай і ўкраінскай моў фактычна супадаюць з пункту гледжання марфема-нага члянэння (аснова, афікс) і сінтаксічнай структуры (сінтагма або дэрыват): бел. *часьціна мовы* = укр. *частина мови* < lat. *pars orationis*; бел. *займеньнік* = укр. *займенник* < lat. *pronomen*; бел. *цяперашні час* = укр. *теперішній час* < lat. *praesens*; бел. *давальны склон* = укр. *давальний відмінок* < lat. *dativus*. Некаторыя тагачасныя беларускія навукоўцы, як географ-мовавед П. А. Бужук, які вучыўся на Украіне, працавалі над беларуска-ўкраінскімі моўнымі кантактамі і падтрымлівалі цесныя сувязі з украінскімі калегамі, таму раней утвораныя ўкраінскія граматычныя тэрміны маглі паслужыць прыкладам для беларускіх філолагаў пры стварэнні ўласнай лінгвістычнай тэрміналогіі.

МУЛЬЦЛАТЭРАЛЬНАЯ КАЛЬКА З ГРЭЧАСКАЙ МОВЫ

Пэўная колькасць беларускіх граматычных тэрмінаў, асабліва назваў часцін мовы, сістэмы скланення і членаў сказа, з'яўляецца ў асноўным калькамі з іншых славянскіх моў, якія ў сваю чаргу ўзыходзяць да лацінскіх або грэчаскіх тэрмінаў. Параўн.: бел. *назоўны склон* < укр. *називний відмінок*, руск. *именительный падеж* < лац. *nominativus* < грэч. *onomastike ptosis*; бел. *выказнік* < руск. *сказуемое*, польск. *orzeczenie* < лац. *praedicatum*, адпавядае грэч. *rhema*; бел. *прапаніс* < укр. *правопис*, руск. *правописание* < грэч. *orthographia*; бел. *гартанны* < руск. *гортанный*, укр. *гортанный*, польск. *krtaniowy* < параўн. грэч. *larynx*.

МУЛЬЦЛАТЭРАЛЬНАЯ КАЛЬКА З НЯМЕЦКАЙ МОВЫ

Некаторыя беларускія тэрміны можна растлумачыць унутрыславянскім (польскім, украінскім) пасрэдніцтвам пры калькаванні з нямецкай мовы, таму што яны маюць такую ж матывацыю наймення, як і некато-

рыя эквівалентныя нямецкія спецыяльныя выразы, што першапачаткова ўжываліся ў ненавуковых публікацыях і не тлумачацца тэрмінамі класічных моў. Развіццё польскай лінгвістычнай тэрміналогіі ў XIX ст. адбывалася пад уплывам нямецкай мовы, тэрміналогія заходняга (галіцка-букавінскага) варыянта ўкраінскай літаратурнай мовы была пад уплывам польскай і нямецкай тэрміналогіі. Параўн.: бел. *акалічнасьць* < польск. *okolicznik*, руск. *обстоятельство*, укр. *обставина*; бел. *дзеяслова* < укр. *дієслово*; бел. *прадметнік* < польск. *rzeczownik*; бел. *прымета/прыметнік* < польск. *przymiotnik*, укр. *прикметник* < ням. *Eigenschaftswort*.

БІЛАТЭРАЛЬНАЯ КАЛЬКА З НЯМЕЦКАЙ МОВЫ

Некаторыя беларускія спецыяльныя выразы паводле сваёй структуры або семантыкі з'яўляюцца калькамі з нямецкай мовы. Параўн.: бел. *час прадбудуч(н)ы* < ням. *Vorzukunft*; бел. *зык / зычны гук* < ням. *Geräuschlaut*.

БІЛАТЭРАЛЬНАЯ КАЛЬКА СА СЛАВЯНСКІХ МОЎ

Некаторыя беларускія лінгвістычныя тэрміны выступаюць як калькі семантычна эквівалентных славянскіх спецыяльных выказаў, якія не з'яўляюцца перакладамі з класічных ці заходніх моў. Параўн.: бел. *неазначальная форма / неазначальны лад дзеяслова* < укр. *неозначена форма дієслова*, руск. *неопределенная форма глагола* (параўн. польск. *bezokolicznik*).

Пры параўнанні беларускіх тэрмінаў са славянскімі эквівалентнымі адзінкамі іншым разам распазнаецца дывергентная матывацыя наймення параўноўваемых лексем, што сведчыць аб розных лінгвістычных падставах і іншамоўных уплывах пры фарміраванні лінгвістычнай тэрміналогіі ў славянскіх мовах. Параўн.: бел. *прыйма/прыменьнік* < укр. *прийменник*, польск. *przyimek*, руск. *предлог* < лац. *praepositio*; бел. *імя агульнае* < польск. *imię pospolite*, укр. *загальне ім'я*, руск. *нарицательное имя* < лац. *nomēn appellativum*. Гэтыя розныя матывацыі наймення тэрмінаў дазваляюць дакладна дыферэнцыраваць беларускія калькі з польскай, рускай і ўкраінскай моў.

КАЛЬКА З ПОЛЬСКАЙ МОВЫ¹

Наступныя беларускія спецыяльныя выразы можна разглядаць як калькі з польскіх тэрмінаў: бел. *пабочны сказ* < польск. *zdanie poboczne*, руск. *придаточное предложение*; бел. *(не)самастойнае слова* < польск. *wyraz (nie)sa-*

¹ Паланізмы ў граматыцы Тарашкевіча найбольш падрабязна пададзены ў працы Г. Бідэра [Bieder].

modzielny, руск. знаменательное слово, укр. службове/неповнозначне слово; бел. асноўная часьціна сказа < польск. *podstawowy składnik zdania*, параўн. руск. главный член предложения; бел. моўныя прылады < польск. *narzędzia mowy* (канец XIX ст.), параўн. руск. речевые органы, укр. мовний апарат; бел. галасавыя струны < польск. *struny głosowe* (канец XIX ст.), параўн. руск. голосовые связки, укр. голосові зв'язки; бел. чужаземнае слова < польск. *wyraz cudzoziemski* (канец XIX ст.), параўн. руск. иностранное слово, укр. іношомовне слово.

КАЛЬКА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Матываючы наймення некаторых беларускіх тэрмінаў дае магчымасць лічыць, што яны ўзыходзяць да ўкраінскіх, а не да рускіх і польскіх узораў. Параўн.: бел. залежны сказ < укр. залежне речення, параўн. руск. *придаточное предложение*, польск. *zdanie poboczne*; бел. дзеяслоўная прымета / дзеяпрыметнік < укр. дієприкметник, параўн. руск. *причастие*, польск. *imiesłów*; бел. дзеяслоўнае прыслоўе / дзеяпрыслоўе < укр. дієприслівник, руск. *деепричастие*, польск. *imiesłów przysłówkowy*; бел. ступень звычайная, вышэйшая, найвышэйшая < укр. звичайний, вищий, найвищий ступінь, польск. *stopień wyższy, najwyższy* (але польск. *stopień równy*), параўн. руск. *положительная, сравнительная, превосходная степень*.

КАЛЬКА З РУСЬКОЇ МОВИ

Бел.: *будучы час* < руск. *будущее время*; бел. *даданы сказ* < руск. *придаточное предложение*, параўн. укр. *підрядне речення*, польск. *zdanie podrzędne/poboczne*.

АРЫГІНАЛЬНЫЯ БЕЛАРУСКІЯ НЕАЛАГІЗМЫ

Тарашкевіч імкнуўся пазбягаць дакладнага калькіравання (перакладу элемента за элементам) чужога тэрміна, таму што гэта магло б прывесці да сямантычна і структурна незразумелага наймення. У такіх выпадках Тарашкевіч перадаваў сэнс іншамовнага тэрміна функцыянальна эквівалентным арыгінальным неалагізмам. Да ліку такіх самабытных беларускіх утварэнняў можна аднесці наступныя тэрміны: бел. *дзеінік*, параўн. руск. *подлежащее*, укр. *підмет*, польск. *podmiot* (< лац. *subiectum*); бел. *незалежны сказ*, параўн. руск. *главное предложение*, укр. *головне речення*, польск. *zdanie główne*; бел. *даданая часьціна мовы/сказу*, параўн. руск. *второстепен-*

ный член предложения, укр. другорядний член речення, польск. *drugorzędny składnik zdania*; бел. зложана-залежны сказ, параўн. руск. *сложноподчиненное предложение*, укр. *складнопідрядне речення*, польск. *zdanie podrzędnie złożone*. Специфічны неалагізм – беларускі тэрмін *склон*, які не з’яўляецца ні агульнамоўным выразам, ні ўзнік як калька або запазычанне калькаванага значэння, а хутчэй за ўсё асацыіруецца з рускім *склонение*, паколькі ў гэтым выпадку прысутнічае канвергенцыя асновы абодвух тэрмінаў, і, акрамя гэтага, граматычнае значэнне ‘склон’ (‘падеж’) з’яўляецца субпаняццем катэгорыі ‘скланенне’.

У розных месцах граматыкі Тарашкевіч асобна дэфініраваў і каменціраваў ужытыя тэрміны і тым самым знаёміў са сваім спосабам працы над тэрмінам. Прывядзем некаторыя паняцційныя дэфініцыі: «...дзеінік паказвае асобу або рэч, якая нешта дзее, або з якою нешта дзеецца» (Т 1929, с. 39); «...слова, што азначае імя або назоў прадмету, называецца іменем прадметным, або прадметнікам» (Т 1929, с. 12); «...такія формы, як *рабіць, пець* і пад. называюцца неазначальнікам, яны “не азначаюць” ні часу, ні ліку, ні асобы, а толькі называюць само дзеянне ці стан прадмету» (Т 1929, с. 37); «...сказнік паказвае, што ў сказе кажацца аб дзейніку, або што дзейнік дзеіць ці што з ім дзеіцца» (Т 1921, с. 57); «...выказнік нешта выказвае аб дзейніку: што дзейнік робіць (дзее), або што з дзейнікам дзеецца» (Т 1929, с. 39); «...тая нязьменная часыць слова, што стаіць паміж каранём і канчаткам, называецца устаўкай» (Т 1921, с. 44); «...пры вымове зычных гукаў чуваць зык, а ня голас» (Т 1921, с. 5).

АФІКСАЛЬНАЯ ДЫВЕРГЕНЦЫЯ

Шматлікія семантычна эквівалентныя граматычныя тэрміны розных славянскіх моў маюць агульную словааснову, аднак розныя словаўтваральныя афіксы. Афіксальная дыферэнцыяцыя можа адносіцца да вузкасפעцыяльных найменняў аднаго ці многіх слоў (сінтагмы розных тыпаў). Па прычыне частай канвергенцыі асновы многіх усходнеславянскіх і польскіх лексічных адзінак (гл. главу аб інтэрлексемах) павінна адбывацца размежаванне беларускіх тэрмінаў ад эквівалентных спецыяльных выразаў суседніх моў, найперш на словаўтваральным узроўні праз афіксальную (прэфіксальную і суфіксальную) дыферэнцыяцыю назоўніка або, як мінімум, члена сінтагмы. Параўн.: бел. *выказнік*, руск. *сказуемое*; бел. *ступень прыраўнавання*, руск. *степень сравнения*, укр. *ступінь порівняння*, польск. *stopień porównania*; бел. *знак прыпынку*, руск. *знак препинания*; бел. *наказаль-*

ны займеньнік, руск. указательное местоимение, укр. вказівний займенник, польск. *wskazujący zaimek*; бел. памяшальная ўстаўка, руск. уменьшительный суффикс, укр. зменшений/зменшувальний суфікс. Сістэматычнае афіксальнае размежаванне беларускіх тэрмінаў ад суседніх славянскіх моў было б, аднак, наўрад ці магчымым, таму што ў параўноўваемых мовах прадстаўлены амаль ідэнтычны інвентар словаўтваральных афіксаў, таму афіксальная дыферэнцыяцыя часцей магчыма толькі ў адносінах да адной або іншых славянскіх моў або ў дачыненні да прэфіксацыі ці суфіксацыі. Прыклады прэфіксацыі: бел. *зьмена/замена*, польск. *odmiana*, укр. *відміна*; бел. *націск*, польск. *przycisk*; бел. *злучнік*, укр. *сполучник*; бел. *насрэднік*, польск. *średnik*. Прыклады суфіксальнай дывергенцыі: бел. *канчатак*, руск. *окончание*, укр. *закінчення*, польск. *zakończenie/końcówka*; бел. *лік*, польск. *liczba*; бел. *прыслоўе*, польск. *przysłówek*, укр. *прислівник*; бел. *акалічнасьць*, польск. *okolicznik*; бел. *імя собскае / прадметнік собскі*, руск. *имя собственное*; бел. *прыдыханьне*, укр. *придых*, польск. *przydech*.

КАНВЕРГЕНТНЫЯ ПРАЦЭСЫ СУФІКСАЦЫІ

Нельга не адзначыць, што пры ўтварэнні беларускіх граматычных неалагізмаў пэўныя словаўтваральныя мадэлі былі асабліва прадуктыўнымі, найперш з польскай і ўкраінскай тэрміналогіі. Аўтары беларускай тэрміналогіі для дэрывацыі тэрмінаў асабліва часта выкарыстоўвалі суфікс *-нік*, які спалучаўся з вербальнымі і іменнымі асновамі і быў прадуктыўным таксама ў польскай і ўкраінскай тэрміналогіі; у рускай тэрміналогіі ён такога значэння не меў. Параўн. наступныя беларускія вытворныя словы з суфіксам *-нік* і яго польска-ўкраінскія паралелі: бел. *дзеяпрыкметнік* = укр. *дієприкметник*; бел. *клічнік* = польск. *wykrzyknik*; бел. *лічэбнік* = польск. *liczebnik*, укр. *числівник*; бел. *неазначальнік* = польск. *bezokolicznik*; бел. *насрэднік* = польск. *średnik*; бел. *працяжнік* = польск. *tyślnik*; бел. *прыметнік* = укр. *прикметник*; бел. *займеньнік* = укр. *займенник*; бел. *злучнік* = укр. *сполучник*, польск. *spójnik*. Арыгінальныя беларускія дэрываты гэтага тыпу, якія не маюць ніякіх паралелей у параўноўваемых славянскіх мовах, наступныя: *дзеінік*, *сказьнік/выказьнік*, *пытальнік*.

ДЫВЕРГЕНТНЫЯ ПРАЦЭСЫ СУФІКСАЦЫІ

У процілегласць вышэйназваным канвергентным працэсам суфіксацыі назоўнікаў таксама назіраюцца дывергентныя працэсы суфіксацыі сярод прыметнікаў, калі адбываецца замена пэўных рускіх дзееспрыметнікаў і

словаўтваральных элементаў беларускімі суфіксамі прыметнікаў, таму што адпаведныя рускія моўныя элементы не з’яўляюцца тыповымі для беларускай літаратурнай мовы. Беларускія аддзяслёўныя прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса *-ны*, замяняюць рускія пасіўныя дзеепрыметнікі тыпу *читаемый*: бел. *скланяны*, руск. *склоняемый*; бел. *(ня)зьменнае слова*, руск. *(не)изменяемое слово*. Гэтаму беларускаму працэсу словаўтварэння даволі часта адпавядаюць канвергентныя феномены ў польскай і ўкраінскай тэрміналогіі: параўн. польск. *wyraz (nie)odmienny*, укр. *(не)відмінюване слово*. Тэрмін *будучы час* (1921) Тарашкевіч замяніў беларусізаванай формай *будучны час* (1929). Усе без выключэння дэагентыўныя рускія ўтварэнні, вытворныя з суфіксам *-тель-* (яны выкарыстоўваюцца пры намінацыі склонаў), маюць беларускія эквіваленты, утвораныя пры дапамозе ад’ектыўных суфіксаў *-ны* і *-альны*. Параўн. бел. *назоўны, родны, давальны, вінавальны, творны, клічны* склон і адпаведныя руск. *именительный, родительный, дательный, винительный, творительный, звательный* падеж. Беларускім назвам склонаў адпавядаюць лексічна і суфіксальна канвергентныя ўкраінскія тэрміны (*називний, родовий, давальний, кличний відмінок*), польскія эквіваленты з’яўляюцца вытворнымі дэрыватамі з суфіксамі *-nik* і *-acz* (*mianownik, dopełniacz, celownik, wolacz* і т. д.). Акрамя абазначэння склонаў, выяўляюцца таксама некаторыя іншыя дэрывацыйныя тэрміны з суфіксамі *-ны* і *-альны*, якім адпавядаюць рускія дэрываты з суфіксальным комплексам *-тельный*: бел. *загадны лад*, руск. *повелительное наклонение*; бел. *памянішальны*, руск. *уменьшительный*; бел. *павялічальны*, руск. *увеличительный* (параўн. укр. тэрміны *наказовий спосіб, зменшувальний, збільшувальний*, структура якіх нагадвае беларускія тэрміны).

КАМПАЗІЦЫЯ

Кампазіцыя пры ўтварэнні беларускіх тэрмінаў істотнага значэння не мае. Толькі некалькі складаных тэрмінаў узніклі на аснове іншамовных (ўкраінскіх, польскіх) назваў. Напрыклад, *правапіс, дзеяслова, дзеяпрыметнік, шматскладовы, чужаслоў*.

АД’ЕКТЫЎНЫЯ СУФІКСАЛЬНЫЯ ТЭРМІНЫ

У граматыцы Тарашкевіча сустракаюцца не толькі субстантываваныя тэрміны, але і ад’ектыўныя адзінкі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-ны, -альны, -овы, -лы*. Суфікс *-ны* далучаецца да іменных і дзеяслоўных базісных асноў: *дзеяслоўны, прыметны, іменны, прыслоўны, зменны, адмоўны*,

умоўны, загадны, абвестны, галосны, зычны, назоўны, родны, творны, месны, клічны. Суфіксы -альны і -лы далучаюцца толькі да дзеяслоўных асноў: абвешчальны, пытальны, вінавальны, давальны; акасьцянены, прошлы. Суфікс -овы ўтварае дэсубстантыў: асавовы.

ДЭРЫВАТЫ, КАМПАЗИТЫ, СІНТАГМЫ

У пятым выданні сваёй граматыкі Тарашкевіч даволі часта прыводзіць тэрміналагічныя сінтагмы (шматслоўныя тэрміналагічныя канструкцыі) і семантычна эквівалентныя дэрываты або кампазіты (аднаслоўныя ўтварэнні) як канкурыруючыя дублеты і, уласна кажучы, даў магчымасць моўнай практыцы вырашыць пытанне выбару таго ці іншага тэрміна: імя прадметнае або прадметнік, імя прыметнае або прыметнік, злучнае слова або злучнік, дзеяслоўны прыметнік або дзеяпрыметнік. Мадэль беларускіх тэрміналагічных сінтагм была звычайна роўнай або падобнай рускім эквівалентам (тыпу *имя существительное*), узорам для беларускіх тэрміналагічных дэрыватаў была польска-ўкраінская мадэль (тыпу польск. *rzeczownik*, укр. *іменник*). Выключэнне з гэтага правіла ўтвараюць назвы склонаў, якія маюць у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах структуры сінтагмы, а ў польскай мове – дэрывацыйную структуру. Некаторыя суфіксальныя мадэлі таксама дамінавалі ў беларускім тэрмінаўтварэнні, выцесніўшы многія замежныя эквівалентныя сінтагмы: параўн. бел. *пытальнік*, руск. *восклицательный знак*, укр. *окличний знак*, польск. *znak zapytania*.

ПОСТПАЗИЦЫЙНЫЯ АД'ЕКТИВЫ

Беларускія шматкампанентныя канструкцыі тыпу ад'ектыў + субстантыў у выданнях граматыкі Тарашкевіча маюць не толькі прагназуемая прэпазіцыйныя канструкцыі слоў з ад'ектывам (тыпу *множны лік*), але і нярэдка постпазіцыйнае размяшчэнне залежнага члена сінтагмы (*лік множны, час будучы, лічэбнік зборны*), якое, верагодна, можна ацэньваць як сінтаксічны паланізм. У польскай мове ў асноўным распаўсюджана прэпазіцыйнае і постпазіцыйнае размяшчэнне атрыбутыўнага ад'ектыва. Ад'ектыў асабліва часта ў постпазіцыйным становішчы, калі беларускі тэрмін з'яўляецца калькай польскага тэрміна (бел. *час прошлы* < польск. *czas przeszły*).

МАРФАЛАГІЧНЫЯ ПЫТАННІ

На матэрыяле двух даследаваных выданняў граматыкі Тарашкевіча не выяўлены колькі-небудзь значныя асаблівасці ў галіне марфалогіі, выключэнне складаюць толькі хістанні ў граматычным родзе і пры ўтварэнні дзеяслоўных форм. Параўн.: *дзеяслоў* (1921), па аналогіі да бел. *чужаслоў*, або польск. *imiesłów* > *дзеяслова* (1929) – ніякі род па аналогіі да ўкр. *дієслово*; другасная імперфектывізацыя прэфіксальных дзеясловаў: *выгаварваць/выгаварываць*.

ЗАКЛЮЧЭННЕ. ТЭРМІНАЛАГІЧНЫЯ ЗМЭНЫ З 1921 ПА 1977 г.

Параўнанне тэрмінаў, выкарыстаных Тарашкевічам у чацвёртым выданні сваёй граматыкі (1921), з беларускай часткай «Слоўніка славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі» (Прага, 1977–1979) паказвае, што відазмянілася 51 тэрміналагічная адзінка. Частка ўжываемых у наш час тэрмінаў была ўжо прыведзена Тарашкевічам у пятым выданні граматыкі як адзіныя ці альтэрнатыўныя тэрміны. Большасць змен на працягу 1921–1977 гг. адбывалася пры намінацыі марфалагічных адзінак, сінтаксісу і пунктуацыі. Наадварот, толькі некаторыя змены адбыліся пры абазначэнні фанетычных і граматычных катэгорый. Тэрміналагічныя змены пятага выдання граматыкі Тарашкевіча да 1977 г. датычацца 52 тэрмінаадзінак. Многія дублеты, выкарыстаныя Тарашкевічам у выданні 1929 г., у «Слоўніку славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі» не прадстаўлены. У цэлым з 328 тэрміналагічных адзінак з двух выданняў граматыкі Тарашкевіча ў наш час выкарыстоўваецца толькі 205.

Тэрміналагічныя змены з 1921 або 1929 да 1977 г. вызначаюцца шматстайнасцю: замена ўласнабеларускіх тэрмінаў інтэрнацыяналізмамі (*неазначальнік* > *інфінітыў*), замена беларускіх тэрмінаў запазычаннямі з рускай мовы (*сычачы* > *свісцячы*) і, наадварот, выцясненне рускіх запазычанняў беларуска-ўкраінскімі запазычаннямі (*чарадаваньне* > *чаргаванне*), замена аднаго беларускага тэрміна другім беларускім тэрмінам (*дзеіны стан* > *незалежны стан*), дэтэрміналагізацыя каля 15 тэрміналагічных адзінак (*выгавар* > *вымова*), выцясненне польскіх калек рускімі калькамі (*самастойнае слова* > *знамянальнае слова*), хістанні ў семантыцы (*прыдыханьне*),

канкурэнцыя беларускіх ад'ектыўных суфіксаў (*скланяны* > *скланяльны*), замена рускіх дзеепрыметнікаў беларускімі прыметнікамі (*ацвярдзеўшы* > *зацвярдзелы*), уніфікацыя ўтварэння дзеепрыметнікаў залежнага стану (*падоўжны* > *падоўжаны*). У некаторых тэрмінах змянялася месца націску (*радóў* замест *ро́даў*; *выгавáрваць* замест *выгаво́рваць*). Нарэшце, нельга не адзначыць арфаграфічныя адрозненні ў перыяд паміж 1929 і 1977 г. Арфаграфічныя змены датычацца акання (*дзеяпрыметнік* > *дзеепрыметнік*), графічнай перадачы рэгрэсіўнай палаталізацыйнай асіміляцыі (*займеньнік* > *займеннік*), перадачы сярэднеўрапейскага плаўнага [л] (*этымолёгія* > *этымалогія*), неабазначэння дысіміляцыі зычных гукаў (*мягкі* > *мяккі*), спрашчэння збегу зычных *стн* > *сн* (*абвестны* /лад/ > *абвесны* /лад/).

ВЫВАДЫ

Развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі ў 1920-х гг. – вынік інтэнсіўнага ўзаемадзеяння тэрміналагічных сістэм славянскіх і неславянскіх моў. Фарміраванне беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі – шматстайны канвергентны і дыферэнцыяльны феномен моўных кантактаў, якія ахопліваюць усе ўзроўні моўнай сістэмы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

Антанюк Л. А. Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія. Мінск, 2002.

Антанюк Л. А. Тэрміналогія // Беларуская мова. Энцыклапедыя / рэд. А. Я. Міхневіч. Мінск, 1994. С. 568–570.

Антанюк Л. А., Бірыла М. В. Развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі і праблемы яе ўпарадкавання // Славянская лингвистическая терминология : материалы заседания Междунар. комиссии по лингвист. терминологии / Акад. наук Укр. ССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни ; отв. ред. В. М. Русановский. Киев, 1984. С. 5–15.

Власов А. В. Терминология морфологии и словообразования в современных белорусском и русском языках. Деривационная структура и система терминоединиц : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 ; 10.02.01 / АН БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. Минск, 1988.

Вячорка В., Шула С. Станкевіч Ян // Беларуская мова. Энцыклапедыя / рэд. А. Я. Міхневіч. Мінск, 1994. С. 531.

Гвоздович Г. А. Истоки, структура и функционирование грамматических терминов русского и белорусского языков : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Минск, 1986.

Гвоздович Г. А. К типологии грамматической терминологии русского и белорусского языков // Особенности функционирования русского языка в Белоруссии : сб. науч. тр. / Мин. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. Минск, 1984. С. 18–29.

Гвоздович Г. А. Русская и белорусская грамматическая терминология. Минск, 1985а.

Гвоздович Г. А. Типологические сходства и различия русской и белорусской грамматической терминологии // Сравнительно-исторические и типологические аспекты изучения русского языка в Белоруссии / ред. совет: М. Г. Булахов [и др.]. Минск, 1985б. С. 32–38.

Германовіч І. К. Тарашкевіч Браніслаў Адамавіч // Беларуская мова. Энцыклапедыя / рэд. А. Я. Міхневіч. Мінск, 1994. С. 558–559.

Дарафеева Ю. Б. Асноўныя крыніцы беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі 20-х гадоў XX ст. // Весн. БДУ. Сер. 4. 1997. № 1. С. 30–32.

Запрудскі С. Да характарыстыкі пачатковага этапу выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады // Studia Slavica Hungarica. T. 50, F. 1–2. Budapest, 2005. S. 157–167.

Красней В. П. Беларускія лінгвістычныя тэрміны пачатку XX ст. // Лексікалогія і граматыка : зб. арт. / Беларус. дзярж. ун-т імя У. І. Леніна. Мінск, 1969а. С. 17–25.

Красней В. П. Белорусская филологическая терминология начала XX в. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.661 / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Минск, 1969б.

Плотнікава Ю. Сродкі і крыніцы фармавання беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі 20-х гадоў // Першая нацыянальная канферэнцыя «Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі», Мінск, 4–6 мая 1994 г. : матэрыялы / [рэдкал.: А. Александровіч і інш.]. Мінск, 1995. С. 73–78.

Шахун Л. М. «Беларуская граматыка для школ» Б. А. Тарашкевіча // Беларуская мова. Энцыклапедыя / рэд. А. Я. Міхневіч. Мінск, 1994. С. 81–82.

Шахун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск, 1995.

Яновіч А. Б. А. Тарашкевіч – мовавед. Да 90-годдзя з дня нараджэння // Беларус. лінгвістыка. 1982. Вып. 21. С. 11–17.

Bieder H. Polsko-białoruski kontakt językowy w zakresie terminologii językoznawczej (na materiale Беларускай граматыкі для школ В. Taraszkiewicza) // Acta Albaruthenica. 2005. № 5. S. 203–211.

Fuchsbaauer J. Die Entwicklung der grammatischen Terminologie des Russischen. Von den kirchenslavischen Anfängen bis zu Lomonosov : Diplomarbeit. Wien, 2004.

- Gruszczyński W., Bralczyk J.* Słownik gramatyki języka polskiego. Warszawa, 2002.
- Gutschmidt K.* Кто написаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы? // *Prace Filologiczne*. Warszawa, 1999. T. XLIV. S. 193–199.
- Slovník slovanské lingvistické terminologie : ve 2 sv. / red. A. Jedlička.* Praga, 1977–1979.

Упершыню: Die sprachwissenschaftliche Terminologie in Branislaŭ Taraškevičs Беларуская граматыка для школ (Wilna, 1918) // *Zeit – Ort – Erinnerung. Slawistische Erkundungen aus sprach-, literatur- und kulturwissenschaftlicher Perspektive : Festschrift für Ingeborg Ohnheiser und Christine Engel zum 60. Geburtstag / Hrsg.: E. Binder, W. Stadler, H. Weinberger.* Innsbruck, 2006. S. 343–365. (*Slavica Aenipontana*. T. 13).

Гл. таксама: Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2007. С. 31–49.

Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2010. С. 35–52.

БЕЛАРУСКАЯ ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ 1920-х ГАДОЎ. ПРАБЛЕМА МОЎНЫХ КАНТАКТАЎ¹

1. СТАН ДАСЛЕДАВАННЯ

У беларускім мовазнаўстве пакуль няма манаграфіі па гістарычным развіцці лінгвістычнай тэрміналогіі беларускай мовы, у адрозненне ад польскага і ўкраінскага мовазнаўства, дзе адпаведныя манаграфіі А. Каранчэўскага [Koronczewski] і Л. Маскаленка [Москаленко] існуюць ужо дзесяцігоддзямі. У расійскім мовазнаўстве нядаўна з'явіўся пяцітомны гістарычны слоўнік расійскай лінгвістычнай тэрміналогіі М. Булахава [Булахов]. Але раней у мовазнаўчай русістыцы, здаецца, таксама не было такой сінтэтычнай манаграфіі, калі не браць пад увагу працу В. Вінаградава [Виноградов] пра гістарычную тэрміналогію расійскага сінтаксісу.

У беларусістыцы, выдавочна, на тэму лінгвістычнай тэрміналогіі пачатку XX стагоддзя апублікаваны пакуль некаторыя агульныя даследаванні В. Краснея [Красней, 1969а; 1969б] і С. Запрудскага [Запрудскі], а таксама працы пра словаўтваральную структуру тагачасных тэрмінаў (напр., артыкул Ю. Плотнікавай [Плотнікава]), пра асобныя тагачасныя граматыкі (напр., артыкул К. Гутшміта [Gutschmidt] аб рукапіснай граматыцы А. Луцкевіча), пра асобных філолагаў (напр., працы А. Ліса [Ліс] і А. Яновіч [Яновіч] пра Б. Тарашкевіча) і пра іншамоўнае ўздзеянне на беларускую мовазнаўчую тэрміналогію (напр., артыкул Г. Бідэра [Bieder, 2005] аб паланізмах у граматыцы Тарашкевіча). Розныя навейшыя тлумачальныя і перакладныя слоўнікі беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі [Юрэвіч; Русско-белорусский словарь лингвистических терминов; Бирилло, Стецко; Сцяцко, Гуліцкі, Антанюк; Słownik terminologii lingwistycznej; Bekisz, Fontański], аднак, рэгіструюць толькі сучасныя тэрміны, а не гістарычныя, у выніку чаго яны мала прыдатныя для вывучэння пачатку фармавання беларускай тэрміналогіі. Таму можна канстатаваць, што ў беларусістыцы патрэбны манаграфія або слоўнік гістарычнай мовазнаўчай тэрміналогіі не толькі першых дзесяцігоддзяў, але нават усяго XX стагоддзя.

¹ Сардэчна дзякую спадарыні Зінаідзе Данільчык, дацэнту Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта, за праверку беларускага тэксту.

2. КРЫНІЦЫ, МЭТА І МЕТАД НАШАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Улічваючы недастатковы стан даследавання нашай тэмы, мы ўзяліся за збіранне тэрміналагічнага матэрыялу пераважна з перадрукаваных граматык і слоўнікаў дваццатых гадоў (Б. Тарашкевіча [Тарашкевіч, 1921; 1929], Я. Лёсіка [Лёсік, 1925; 1926; 1927], М. Байкова – С. Некрашэвіча [Байкоў, Некрашэвіч] і В. Ластоўскага [Ластоўскі, 1924]), з выданняў іншых навуковых і публіцыстычных прац вядучых філолагаў і гісторыкаў тагачаснага перыяду (С. Некрашэвіча [Выбраныя навуковыя працы...], Б. Тарашкевіча [Тарашкевіч, 1991], Я. Лёсіка [Лёсік, 1994], Я. Станкевіча [Станкевіч], В. Ластоўскага [Ластоўскі, 1997], а таксама з анталогіі беларускага мовазнаўства [Запрудскі, Кулеш].

Згаданыя крыніцы звычайна даволі разнародныя, бо змяшчаюць лінгвістычныя працы, школьныя граматыкі, слоўнікі, а таксама папулярна-навуковыя і публіцыстычныя артыкулы. У гэтых публікацыях сустракаецца агульная навуковая лексіка і спецыяльная лінгвістычная тэрміналогія. Граматыкі і школьныя падручнікі з 1916 года да канца дваццатых гадоў змяшчаюць, зразумела, пераважна тэрміны для структурнага апісання сістэмы літаратурнай мовы. У публіцыстычных працах і слоўніках сустракаюцца тэрміны, акрамя таго, з дыялекталогіі, анамастыкі, сацыялінгвістыкі і моўных кантактаў. Пры аналізе ўлічваюцца не толькі тэрміны, якія належаць сучаснай беларускай тэрміналогіі, але таксама ўсе іншыя тэрміны, якія выйшлі з ужытку па розных прычынах. Мэта нашага даследавання – гэта галоўным чынам дакументацыя лінгвістычнай тэрміналогіі 1920-х гадоў, вывучэнне ўнёску асобных філолагаў у развіццё тэрміналогіі, храналагічная класіфікацыя тэрмінаў, класіфікацыя тэрміналагічнага матэрыялу па моўных узроўнях, інтэрпрэтацыя моўнай варыянтнасці і канкурэнцыі тэрмінаў, назіранні над матывацыяй назваў тэрмінаў і высвятленне значэння моўных кантактаў у тэрмінатворчым працэсе. Абмежаваны аб'ём публікацыі звычайна не дазваляе даць падрабязны аналіз усяго даследаванага тэрміналагічнага матэрыялу з пункту гледжання ўсіх вышэйзгаданых аспектаў. Таму мы зможам абмежавацца толькі некаторымі абагульняючымі развагамі па пытаннях моўных кантактаў у тэрміналогіі.

3. З'ЯВЫ МОЎНЫХ КАНТАКТАЎ У ТЭРМІНАЛОГІІ

Высвятленне пытання, якія тэрміны з'явіліся як вынік іншамоўных уплываў і якія можна інтэрпрэтаваць як арыгінальныя неалагізмы, не толькі вымагае параўнання беларускага тэрміналагічнага матэрыялу з ма-

тэрыялам адпаведнай расійскай тэрміналогіі, што пераважна практыкавалася да нашага часу, але і патрабуе яго параўнання на шырокім фоне з тэрміналагічнымі адзінкамі славянскіх, класічных і заходнеёўрапейскіх моў. Такое шырокае параўнанне беларускага тэрміналагічнага матэрыялу з эквівалентнай тэрміналогіяй іншых славянскіх і неславянскіх моў нам удалося грунтоўна здзейсніць толькі на матэрыяле тэрміналогіі двух розных выданняў граматыкі Тарашкевіча [Bieder, 2006].

У публіцыстычных артыкулах згаданых аўтараў сустракаецца багатая сацыялінгвістычная тэрміналогія, якая сведчыць пра барацьбу тагачаснай беларускай эліты за захаванне, прызнанне і ўзмацненне грамадскай функцыі беларускай мовы. Да сферы сацыяльных функцый мовы адносяцца такія тэрміны, як *мова гасударственная* [ЛТ, с. 270] / *дзяржаўная мова* [З, с. 56] / *мова гасударсцвенная* [Т, с. 81], а таксама *урадовая мова* [С, с. 112] і *мова выкладовая* [Т, с. 63]. У Слоўніку «Нашай Нівы» (Т. 1) трапляюцца ўжо такія тэрміны, як: *бацькоўская мова* [СН, с. 201], *будзённая мова* [СН, с. 244], *гасударственная мова* [СН, с. 433], якія датычацца функцый беларускай мовы.

Пра барацьбу супраць дыскрымінацыі і дэфармацыі беларускай мовы сведчаць такія тэрміны, як: *гаворка шляхецкая* [Н, с. 101], *мова панская* [Л, с. 237], з аднаго боку, і *мужыцкая мова* [Л, с. 252], *простая мова* [Н, с. 25], з іншага боку. Супрацьлегласць роднай мовы і замежнай выражаюць такія тэрміны, як: *бацькаўская мова* [Л, с. 238], *матчына мова* [ЛеТ, с. 195] або *мацярынская мова* [ЛеТ, с. 306], а таксама *чужая мова* [Л, с. 252] або *чужынская мова* [ЛеТ, с. 306]. У барацьбе супраць асіміляцыі беларускай мовы з суседнімі славянскімі мовамі ўжываліся неаднойчы такія тэрміны, як: *асіміляцыя* [Т, с. 89], *асіміляванне* [Л, с. 363] і *дэнацыяналізацыя* [Л, с. 257].

У прааналізаваных тэкстах сустракаюцца розныя тэрміны, якія маюць дачыненне да кантактаў беларускай мовы з суседнімі мовамі і праблемаў *двухмоўнасці* [Н, с. 43] / *двуязычча* [Л, с. 272]. Тагачасныя філолагі апелявалі да моўнай лаяльнасці сваіх землякоў і асуджалі іх схільнасць да змены роднай мовы – схільнасць да *паланізацыі* [ЛеТ, с. 125] / *паланізавання* [Т, с. 161] / *апалячвання* [Л, с. 257] / *спальшчэння* [З, с. 58] або *русіфікацыі* [Л, с. 334] / *абрусення* [Л, с. 259] / *зрушэння* [Н, с. 58] / *абрусіцельства* [ЛеТ, с. 163] / *абмаскоўлення* [Л, с. 320]. Землякоў-асімілянтаў называлі пагардліва *беларусамі-перакінчыкамі* [Л, с. 255]. На погляд адраджэнцаў, у лексіцы літаратурнай мовы трэба было пазбягаць і *паланізмаў* [Н, с. 74] і *русізмаў* [Н, с. 56] / *русіцызмаў* [ЛеТ, с. 167] / *маскалізмаў* [С, с. 34]. Нават у Слоўніку «Нашай Нівы» (Т. 1) сустракаюцца ўжо некаторыя тэрміны, як, напрыклад, *анямеччываньне* [СН, с. 132], *абнемеччываньне* [СН, с. 36], *апалячываньне*

[СН, с. 134], *апалячэньне* [СН, с. 134], *абрусеньне* [СН, с. 41], якія датычацца асіміляцыйных працэсаў у славянскіх краінах.

Для даследчыка паўстае пытанне, якія тэрміны з’яўляюцца вынікам самастойнай творчай інвенцыі, вынаходніцтва аўтараў і якія імітуюць запазычаныя тэрміны.

3.1. САМАСТОЙНЫЯ (АРЫГІНАЛЬНЫЯ) БЕЛАРУСКІЯ ТЭРМІНЫ

Структурна і семантычна самастойныя беларускія тэрміны, якія не арыентуюцца на іншамоўныя прататыпы, з’явіліся ў выпадку арыгінальнай матывацыі называння тэрміна, якая не супадае з матывацыяй тэрмінаў іншых моў. Гэта часта здаралася тады, калі даслоўны структурны пераклад іншамоўнага тэрміна быў бы незразумелы для носьбіта беларускай мовы. Напрыклад, бр. тэрміна *дзеінік* [Б, с. 93] (матывацыя «дзеюча асоба») адпавядаюць у іншых славянскіх мовах эквівалентныя тэрміны з цалкам іншай матывацыяй (напр., рас. *подлежащее*, пол. *podmiot*, укр. *підмет*, чэс. *podmět* з’яўляюцца словаўтваральнымі калькамі з лац. *subiectum*).

Структурна і семантычна самастойныя беларускія тэрміны развіваліся таксама ў выпадку тэрміналагізацыі шматлікіх бытавых слоў, лексічных эквіваленты якіх у суседніх мовах не маюць тэрміналагічнага значэння. Аб арыгінальнай беларускай тэрміналагізацыі можна гаварыць тады, калі тэрміналагічнае значэнне выступае толькі ў беларускай мове, але не ў эквівалентных бытавых інтэрлексемах іншых славянскіх моў. У такім выпадку нельга блытаць самастойную тэрміналагізацыю з тэрміналагізацыяй у выніку семантычнай калькі. Прыклад самастойнай тэрміналагізацыі: славянская інтэрлексема *лад* [Т4, с. 33] мае бытавыя значэнні ў расійскай, украінскай, польскай і беларускай мовах, але толькі ў беларускай мове сустракаем яшчэ лінгвістычнае значэнне *modus*. Іншыя славянскія мовы ўжываюць іншыя тэрміны для называння гэтага лінгвістычнага значэння (рас. *наклонение*, укр. *спосіб*, пол. *tryb*).

3.2. ЗАПАЗЫЧАНЫЯ ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ТЭРМІНЫ

Іншамоўны ўплыў на тэрміналагічную сістэму акрэсленай мовы, у супрацьлегласць, грунтуецца, як вядома, у а) запазычанні лексічных адзінак з замежных моў; б) калькаванні словаўтваральнай структуры іншамоўнай лексічнай адзінкі (вынікі такога працэсу – гэта словаўтваральныя калькі, а менавіта двухбаковыя або шматбаковыя); в) засваенні не структуры, а акрэсленага значэння іншамоўнага прататыпа (так званыя семантычныя калькі).

3.2.1. Запазычванне тэрмінаў

У адпаведнасці з патрыятычным духам 1920-х гадоў Тарашкевіч, Станкевіч і Ластоўскі даволі паслядоўна пазбягалі ўжывання міжнародных тэрмінаў. Меншую антыпатыю да міжнародных тэрмінаў адчувалі, аднак, Лёсік і Некрашэвіч. Лацінска-грэцкія тэрміны запазычваліся ў першую чаргу з расійскай і польскай тэрміналогіяй або часткова таксама з класічных моў. Тагачасныя філолагі стваралі беларускія тэрміналагічныя адпаведнікі амаль да ўсіх міжнародных тэрмінаў. Толькі асабліва спецыфічныя тэрміны, як *ізагласа* [Н, с. 95], *лабіялізацыя* [Н, с. 82], *транскрыпцыя* [Н, с. 31], заставаліся ў тэрміналагічнай сістэме без перакладу на беларускую мову. Колькасць лексічных запазычанняў з некласічных моў даволі абмежаваная. Сустрэкаюцца адзінкавыя лексічныя русізмы (*скланенне* [Т4, с. 12], *спражэнне* [Т4, с. 33]), паланізмы (*прыймак* [Hramatyka bielaruskaj mowy], *лічэбнік* [Б, с. 160]) і ўкраінізмы (*прыменнік* [Н, с. 99], *займеннік* [Н, с. 130]). Але нават у адносінах такіх лексічных адзінак нельга з упэўненасцю размежаваць запазычанне ад паралельнага незалежнага ўтварэння тэрміна, калі ў кантактных мовах лексічныя і словаўтваральныя марфемы, а таксама словаўтваральныя мадэлі ідэнтычныя (тыпу *лічэбнік*, *займеннік*).

3.2.2. Словаўтваральнае калькаванне тэрмінаў

У адрозненне ад лексічнага запазычвання словаўтваральнае калькаванне іншамоўных тэрмінаў адыграла вялікую ролю ў стварэнні беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі, таму што значную колькасць беларускіх тэрмінаў можна вытлумачыць як вынік калькавання лацінскіх і грэцкіх тэрмінаў або тэрмінаў розных некласічных моў. Калькаванне тэрмінаў магло адбывацца непасрэдна з мовы-крыніцы або праз пасярэдніцтва іншых моў. Такія працэсы калькавання тэрмінаў характэрны не толькі для беларускай мовы, але таксама для ўсіх іншых еўрапейскіх моў. Прыклады: а) ад лац. тэрміна *modus conditionalis* бяруць пачатак амаль усе славянскія адпаведнікі: бр. *умоўны лад* [Т4, с. 37], рас. *условное наклонение*, пол. *tryb warunkowy*, укр. *умовний спосіб*; б) тэрміны бр. *акалічнасць* [Б, с. 29], пол. *okolicznik*, рас. *обстоятельство*, укр. *обставина*, аднак, паходзяць з ням. *Umstandsbestimmung*, франц. *complément circonstanciel*, а не з лац. эквівалента *adverbiale*. Сустрэкаюцца звычайна таксама беларускія тэрміны, якія можна інтэрпрэтаваць як словаўтваральныя калькі з паасобных іншаземных моў: бр. *азначэнне* [Т5, с. 40] – гэта калька з рас. *определение*, бр. *агульнае* або *звычайнае імя* [Б, с. 136] – гэта калька з пол. *imię pospolite*; бр. *час прадбудучы* [Т4, с. 36] – гэта, магчыма, калька з ням. *Vorzukunft*.

3.2.3. Семантычнае калькаванне (семантычная дэрывацыя) тэрмінаў

У Слоўніку «Нашай Нівы» (Т. 1) зафіксаваны такія агульнаўжывальныя лексемы, як: *зук* [СН, с. 478], *асоба* [СН, с. 158], *аснова* [СН, с. 158], *адмена* [СН, с. 95], *будучы* [СН, с. 245], *глухі* [СН, с. 444], *дапасаваль* [СН, с. 521], яшчэ без тэрміналагічнага значэння. Але ўжо ў гады першай сусветнай вайны пачынаецца працэс тэрміналагізацыі бытавых лексічных адзінак беларускай мовы. У значнай колькасці агульнамоўных беларускіх лексем, як, напрыклад, *час* [Т4, с. 32], *лік* [ЛФ, с. 65], *асоба* [Т4, с. 33], *корань* [ЛМ, с. 5], *дапаўненьне* [ЛС, с. 23], адбылася тэрміналагізацыя ў выніку семантычнага калькавання. Пра семантычную кальку можна гаварыць тады, калі ў выніку калькавання агульнамоўнае і тэрміналагічнае значэнні беларускага і іншамоўнага тэрмінаў больш-менш пакрываюцца. Матывацыя называння такіх тэрмінаў паходзіць таксама, як правіла, з класічных моў. Семантычныя калькі можна знайсці ў выпадку этымалагічна ідэнтычных і неідэнтычных лексем. Напрыклад, бр. *асоба*, пол. *osoba*, укр. *особа*, чэс. *osoba*, але рас. *лицо*, ням. *Person* < лац. *persona*. Паходжанне тэрміналагічнай семантычнай калькі можна вызначыць праз параўнанне бытавога і тэрміналагічнага значэнняў лексічных эквівалентаў розных моў. Напрыклад, бр. *стан дзеяслову* [Б, с. 300] імітуе ўкр. адпаведнік *стан дієслова*; але ў польскай мове, дзе слова *stan* мае таксама бытавое значэнне, у мовазнаўчай тэрміналогіі фігуруе тэрмін *strona* (*czasownika*).

4. ВЫНІКІ ДАСЛЕДАВАННЯ

У згаданы перыяд беларуская мовазнаўчая тэрміналогія творча развівалася культурна свядомай элітай краіны ў выніку выкарыстання ўласных рэсурсаў беларускай мовы (асабліва гаворак), творчага стварэння неалагізмаў, а таксама выкарыстання іншамоўных тэрміналагічных сістэм. Іншамоўнае ўздзеянне на беларускую мову заключаецца перадусім у словаўтваральным і семантычным калькаванні тэрмінаў і толькі ў меншай меры ў лексічным запазычанні іншамоўных лексем. Наймацнейшы ўплыў на беларускую мовазнаўчую тэрміналогію непасрэдна зрабілі адпаведныя тэрміналагічныя сістэмы расійскай і польскай моў і, пераважна апасродкавана, таксама тэрміналагічныя наменклатуры лацінскай і грэцкай моў.

З аналізу мовазнаўчых і публіцыстычных прац філолагаў дваццатых гадоў вынікае таксама, што тагачасная беларуская культурная эліта мела больш-менш падобныя праблемы з развіццём і культурай беларускай літаратурнай мовы, з яе адмежаваннем ад славянскіх суседніх моў, а таксама

з яе ўвядзеннем у грамадскія сферы, як і сённяшняе пакаленне. Навуковае і патрыятычнае захапленне тагачасных прадстаўнікоў адраджэння Беларусі можа быць прыкладам для беларускай моўна-культурнай эліты нашага часу.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуская-расійскі слоўнік. Менск, 1925. (перадрук, Мінск, 1993).

Бирилло Н. В., Стецко П. В. Русско-белорусский словарь лингвистических терминов. Минск, 1988.

Булахов М. Г. Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии : в 5 т. Минск, 2004–2005.

Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). М., 1958.

Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча да 120-годдзя з дня нараджэння / рэд. А. І. Падлужны. Мінск, 2004.

Запрудскі С. Да характарыстыкі пачатковага этапу выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады // *Studia Slavica Hung.* 2005. Т. 50, Ф. 1–2. С. 157–167.

Запрудскі С. М., Кулеш Г. І. Гісторыя беларускага мовазнаўства, 1918–1941 : хрэт. для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2005. Ч. 1.

Красней В. П. Беларускія лінгвістычныя тэрміны пачатку ХХ ст. // *Лексікалогія і граматыка*: зб. арт. / Беларус. дзярж. ун-т імя У. І. Леніна. Мінск, 1969а. С. 17–25.

Красней В. П. Белорусская филологическая терминология начала ХХ в. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.661 / Беларус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Минск, 1969б.

Ластоўскі В. Выбраныя творы / уклад., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. Мінск, 1997.

Ластоўскі В. Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1924. (перадрук, Мінск, 1990).

Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. Менск, 1927.

Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы. Фонэтыка. Менск, 1926. (перадрук, Мінск, 1995).

Лёсік Я. Сынтакс беларускае мовы. Менск, 1925.

Лёсік Я. Творы. Аповяданні, казкі, артыкулы / уклад., прадм. і камент. А. Жынікіна. Мінск, 1994.

Ліс А. С. Браніслаў Тарашкевіч. Мінск, 1966.

Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ, 1959.

Плотнікова Ю. Сродкі і крыніцы фармавання беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі 20-х гадоў // Першая нацыянальная канферэнцыя «Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі», Мінск, 4–6 мая 1994 г. : матэрыялы / [рэдкал.: А. Александровіч і інш.]. Мінск, 1995. С. 73–78.

Русско-белорусский словарь лингвистических терминов / Л. А. Антонюк [и др.]. Минск, 1988.

Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915) : у 5 т. / пад рэд. В. П. Лемцюговай, А. М. Анісім. Мінск, 2003–. Т. 1 : А–Д. 2003.

Станкевіч Я. Збор твораў у двух тамах. Менск, 2002. Т. 1.

Сцяцко П. У., Гуліцкі М. Ф., Антанюк Л. А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1990.

Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. [Выд. 4-е]. Менск ; Вільня ; Бэрлін, 1921.

Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Выд. пятае, перароб. і пашыр. Вільня, 1929. (перадрук, Мінск, 1991).

Тарашкевіч Б. Выбранае. Крытыка, публіцыстыка, пераклады / уклад., уступ і камент. А. Ліса. Мінск, 1991.

Юрэвіч А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1962.

Яновіч А. Б. А. Тарашкевіч – мовавед (Да 90-годдзя з дня нараджэння) // Беларус. лінгвістыка. 1982. Вып. 21. С. 11–17.

Bekisz W., Fontański H. Białorusko-polsko-rosyjski słownik terminów lingwistycznych i leksyki specjalnej. Katowice, 1997.

Bieder H. Die sprachwissenschaftliche Terminologie in Branislaŭ Taraškevičs Беларуская граматыка для школ (Wilna, 1918) // Zeit – Ort – Erinnerung. Slawistische Erkundungen aus sprach-, literatur- und kulturwissenschaftlicher Perspektive : Festschrift für Ingeborg Ohnheiser und Christine Engel zum 60. Geburtstag / Hrsg.: E. Binder, W. Stadler, H. Weinberger. Innsbruck, 2006. S. 343–365. (Slavica Aenipontana. T. 13).

Bieder H. Polsko-białoruski kontakt językowy w zakresie terminologii językoznawczej (na materiale Беларускай граматыкі для школ В. Taraszkiewicz) // Acta Albarruthenica. 2005. № 5. S. 203–211.

Gutschmidt K. Хто напісаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы? // Prace Filologiczne. Warszawa, 1999. T. XLIV. S. 193–199.

Граматыка біларускай мовы / апрац. В. Пацобка. Wilnia, 1918.

Koronczewski A. Polska terminologia gramatyczna. Wrocław, 1961.

Словник терминологии лингвистycznej / біалоруско-росыјско-польскі і польско-росыјско-біалорускі / E. Jurkowiec [i in.]. Białystok, 1994.

СКАРАЧЭННІ КРЫНІЦ

Б = Байкоў, Некрашэвіч; З = Запрудскі, Кулеш; Л = Ластоўскі, 1924; ЛеТ = Лёсік, 1994; ЛМ = Лёсік, 1927; ЛС = Лёсік, 1925; ЛТ = Ластоўскі, 1997; ЛФ = Лёсік, 1926; Н = Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча...; С = Станкевіч; СН = Слоўнік мовы «Нашай Нівы»; Т = Тарашкевіч, 1991; Т4 = Тарашкевіч, 1921; Т5 = Тарашкевіч, 1929.

Упершыню: Мова – літаратура – культура : матэрыялы V Міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя прафесара Льва Міхайлавіча Шакуна), Мінск, 16–17 лістап. 2006 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; у аўт. рэд. Мінск, 2007. С. 281–286.

БЕЛАРУСКІЯ ГРАМАТЫКІ АНТОНА ЛУЦКЕВІЧА І БРАНІСЛАВА ТАРАШКЕВІЧА (ПАРАЎНАЛЬНЫ АНАЛІЗ ДЗЕЯСЛОВА)

І. ПРАДМОВА

У супрацоўніцтве з нямецкім даследчыкам Карлам Гутшмітам (Карл Гутшміт памёр 1 сакавіка 2012 г. – *Рэд.*) (Берлін) я рыхтую выданне рукапіснай беларускай граматыкі Антона Луцкевіча (Вільня, 1915–1916 гг.). Пра гэты намер інфармуе мой артыкул «Rękopiśmienna białoruska gramatyka Antoniego Łuckiewicza (Wilno 1916 r.): projekt wydania», які нядаўна выйшаў з друку ў люблінскім часопісе «Studia białorutenistyczne» [Bieder, 2010a]. Гэты артыкул знаёміць чытача са структурай запланаванага выдання, якое павінна змяшчаць наступныя раздзелы: «Культурна-палітычная сітуацыя Беларусі падчас Першай сусветнай вайны; палітычная і культурная дзейнасць А. Луцкевіча; апісанне рукапісу Луцкевіча; адрасы граматыкі; структура граматыкі; тып граматыкі; лацінскае пісьмо і арфаграфія; мова граматыкі ў кантэксце развіцця норм перыяду “Нашай Нівы”; спецыфічныя моўныя ўласцівасці граматыкі; лінгвістычная тэрміналогія; уплыў іншых славянскіх граматык на граматыку Луцкевіча. Акрамя таго, я падрыхтаваў некалькі раздзелаў запланаванай кніжкі, сярод іншага – шырокі каментарый да моўных асаблівасцей граматыкі Луцкевіча менавіта на тэму словазмянення назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў. У гэтым каментарыі я супастаўляю названыя часціны мовы з граматыкай сучаснай беларускай літаратурнай мовы і сучаснымі беларускімі гаворкамі. У ліпені 2010 г. у кіеўскім часопісе «Мовознаўство» павінен выйсці з друку мой артыкул пра словазмяненне назоўніка ў граматыцы Луцкевіча [Bieder, 2010b] (артыкул уключаны ў спіс пры гэтай публікацыі. – *Рэд.*). Дзеся таго, каб унесці новы ўклад у вывучэнне ранніх беларускіх граматык, я прадугледзеў на тэматычны блок кангрэса «Беларуская граматыкаграфія 1910–30-х гг.» параўнанне раздзела «Дзеяслоў» у граматыках Луцкевіча 1915–1916 гг. і Тарашкевіча (першае выд. 1918 г.). Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца, такім чынам, схематычнае супастаўленне супольных і адрозных рыс згаданых граматык у галінах марфалагічных катэгорый і словазмянення дзеяслова.

II. УВОДЗІНЫ

а) Паходжанне аўтараў граматык. Луцкевіч і Тарашкевіч паходзілі не з Беларусі, а з сумежных краін, дзе пражывала частка беларускага насельніцтва. Луцкевіч нарадзіўся ў сённяшняй Латвіі і перасяліўся пазней у Літву і Беларусь. Тарашкевіч паходзіў з сённяшняй Літвы. Падобна на тое, што абодва граматысты паходзілі з дробнашляхецкага асяроддзя;

б) адукацыя аўтараў. З мэтай навучання абодва філолагі нейкі час правялі ў Санкт-Пецярбургу (Луцкевіч пражыў, акрамя таго, пэўны час у Тарту). Тарашкевіч атрымаў салідную філалагічную адукацыю ў Петраградскім універсітэце пад кіраўніцтвам А. Шахматава, аднаго з вядучых русістаў таго часу. Гэтая добрая падрыхтоўка відавочна паўплывала карысна на змест і структуру граматыкі Тарашкевіча, на сціслую, ясную і педагогічна зграбную манеру выкладання. Праўда, Луцкевіч атрымаў юрыдычную і прыродазнаўчую, а не філалагічную адукацыю, аднак ён таксама прайшоў пэўнае філалагічнае навучанне як вучань мінскай класічнай гімназіі. У выніку шматгадовага супрацоўніцтва з рэдакцыяй «Нашай нівы» Луцкевіч стаў дасведчаным рэдактарам і выдатным знаўцам літаратуры і літаратурным крытыкам;

в) месца і час напісання граматык. Абедзве граматыкі складаліся ў Вільні, і, акрамя таго, праца Тарашкевіча была апублікавана ў гэтым жа горадзе. Луцкевіч распрацаваў сваю граматыку ў 1915–1916 навучальным годзе, а Тарашкевіч завяршыў сваю граматыку толькі ў жніўні 1918 г.;

г) пісьмо граматык. Праца Луцкевіча напісана лацінскім пісьмом, а граматыка Тарашкевіча была выдадзена адначасова лацінскім і кірылічным шрыфтамі;

д) педагогічная арыентацыя. У адрозненне ад даволі простага граматыкі Пачобкі, якая прызначалася ў самым лепшым выпадку для элементарнага навучання, граматыкі Луцкевіча і Тарашкевіча маюць узровень падручнікаў для сярэдняй школы. Абудва граматысты падрыхтавалі свае працы як школьныя дапаможнікі і таму бралі пад увагу педагогічныя патрабаванні. Тарашкевіч уключыў нават практыкаванні, т. зв. задачкі, у сваю граматыку, чаго Луцкевіч не зрабіў. Абудва граматысты думалі пра перапрацоўку і паляпшэнне сваіх школьных граматык і нават пра выданне навуковых. Тарашкевічу ўдалося, прынамсі, выданне некалькіх версій сваёй школьнай граматыкі, а Луцкевіч не справіўся нават з выданнем першай. Абудва філолагі займалі пэўны час высокія палітычныя пасады і таму былі не ў стане прадоўжыць і ўдасканаліць свае мовазнаўчыя працы;

е) тэрміналогія. Луцкевіч і Тарашкевіч хаця і прыкладалі навуковыя метады да моўнага аналізу, але пазбягалі міжнароднай навуковай лацінска-грэчаскай тэрміналогіі і таму стварылі ўласнабеларускія тэрміны, якія тлумачылі пэўныя паняцці больш зразумелым спосабам. У тэрміналагічных адносінах абодвум філолагам трэба было выканаць наватарскую працу і стварыць неалагізмы, таму што ў пісьменстве нашаніўскага перыяду засведчана параўнальна невялікая колькасць мовазнаўчых тэрмінаў. Ужытыя тэрміны, асабліва граматычныя, дазваляюць зрабіць выснову, што Луцкевіч у найбольшай ступені абавязаны польскай мовазнаўчай традыцыі, а Тарашкевіч – расійскай;

ж) тып граматыкі. Абедзве працы – дэскрыптыўныя граматыкі, таму што змяшчаюць сінтэз пануючага ў тагачаснай публіцыстыцы і белетрыстыцы моўнага узусу, узусу карыстання. Хаця Тарашкевіч быў, несумненна, добра падрыхтаваны ў галіне параўнальна-гістарычнага славістычнага мовазнаўства, найбольш распаўсюджанага ў той час, але ўсё-такі наогул на моўна-гістарычныя факты ў сваёй граматыцы ён не спасылаўся. Тарашкевіч канцэнтравалася на фіксацыі тагачаснай літаратурна-моўнай практыкі і не хацеў быць моўным рэфарматарам. У прадмове да сваёй граматыкі ён напісаў літаральна: «Зусім новага нічога ня ўводжу» (Т). Луцкевіч выдавочна імкнуўся да магчыма больш шырокай дакументацыі флексійнай сістэмы тагачаснай беларускай літаратурнай мовы, аднак да свайго дэскрыптыўнага апісання ён неаднойчы дадаваў моўна-гістарычныя меркаванні (напрыклад, у сувязі са спражэннем дзеяслова «быць»). Такія гісторыка-моўныя разважанні дазваляюць зрабіць выснову, што Луцкевіч меў пэўныя веды аб гістарычным развіцці беларускай мовы (мяркуючы па ўсім, з прац Я. Карскага). Акрамя таго, Тарашкевіч і Луцкевіч спасылаліся часам на больш або менш рэдкія дыялектныя моўныя формы. Асабліва для Луцкевіча важна было браць пад увагу рэгіянальныя і нават лакальныя дыялектныя варыянты дзеяслоўных словаформ;

з) навука і палітыка. Луцкевіч і Тарашкевіч былі не толькі вучонымі, але і вядучымі палітычнымі дзеячамі сваёй краіны. Луцкевіч, старэйшы на восем гадоў, быў актывістам беларускага нацыянальнага руху ў Пецярбургу ўжо з 1903 г., а Тарашкевіч далучыўся да гэтага руху ў 1911 г. Іх палітычная актыўнасць у Заходняй Беларусі ў рэшце рэшт прывяла да таго, што абодва філолагі-палітыкі загінулі гвалтоўнай смерцю ў Савецкім Саюзе.

III. СТРУКТУРА ГРАМАТЫК

Граматыка Луцкевіча змяшчае толькі два асноўныя раздзелы, а менавіта фанетыку і навуку аб часцінах мовы (= марфалогію), значыць, няпоўную граматыку, няпоўную таму, што бракуе сінтаксісу. Сваю арфаграфію Луцкевіч надрукаваў асобна, нават у двух выданнях [Łuckiewiś; Łuckiewiś, Stankiewiś]. Граматыка Тарашкевіча, наадварот, змяшчае амаль поўнае апісанне моўнай сістэмы (за выключэннем лексікі і словаўтварэння) у пяці галоўных раздзелах: фанетыка, часціны мовы, падзел слова (навука аб марфемах), сінтаксіс сказа і правапіс. У тэматычных адносінах можна параўнаць працы Луцкевіча і Тарашкевіча толькі ў галінах фанетыкі і часцін мовы. Раздзелы аб часцінах мовы маюць падобны аб'ём (у Луцкевіча 61 рукапісная старонка, с. 9–70, а ў Тарашкевіча – 44 друкаваныя старонкі, с. 14–58). Часціны мовы абмяркоўваюцца ў прыкладна аднолькавым парадку, але ўжываюцца пераважна розныя тэрміны: *imiennik – prymietnik – ličebnik – zaimak – čynniki – skaźniki* [прыслоўе] – *pryslowak* [прыназоўнік; прэфікс] – *zluč – halosnik* (Луцкевіч); *імя – прымета – чысло – займя – дзеяслоў – прыслоўе – прыйма – злуч – кліч* (Тарашкевіч).

IV. ДЗЕЯСЛОЎ (ČYNNIK Л)

Супольныя рысы: Раздзел «Čynniki» у Луцкевіча (с. 45–65) значна даўжэйшы і дакладнейшы за адпаведны раздзел «Дзеяслоў» у Тарашкевіча (с. 40–49). Гэтыя раздзелы адрозніваюцца ў метадычна-тэарэтычным падыходзе, структуры, тэрміналогіі, дэфініцыях і манеры выказвання. Абодва навукоўцы зразумелі дзеяслоў як часціну мовы, якая выказвае дзеянне або стан, і таму назвалі яе «čynniki» (Л) і адпаведна «дзеяслоў» (Т). / *Адрозныя рысы:* Луцкевіч зразумеў дзеяслоў як спецыфічную часціну мовы, якая змяняецца, у адрозненне ад назоўніка, не толькі па родзе, ліку (і па склоне ў дзеепрыметнікаў), але і паводле стану, ладу, часу і асобы. Тарашкевіч, аднак, адзначыў толькі тое, што дзеяслоў спрагаецца паводле часу, ліку і асобы.

А. Дзеяслоўныя катэгорыі

а) час

Супольныя рысы (Л, Т): пяць часоў (*ciapierašni, prošlyj, budučyj; čas daіno prošly, futurum exactum Л; час цяперашні, прошлы, будучы; запрошлы, прадбудучы Т*); падзел на просты і складаны будучы час; сувязь паміж часам і трываннем;

б) трыванне (цуп Л)

Супольная рыса (Л, Т): апазіцыя *незакончанага* і *закончанага трывання* Т (цуп *niaskončeny* і *skončeny* Л). / *Адрозныя рысы*: апісанне прыкмет трывання (Л); незак. трыванне – *негранічнасць* (рус. *непредельность*) дзеяння; *шматразовасць*; зак. трыванне – *гранічнасць* (рус. *предельность*) дзеяння: *аднаразовасць* (Л); брак тэорыі трывання ў Тарашкевіча;

в) стан

Адрозныя рысы: пяць станаў (цупу (незалежны), *radčupny* (залежны), *zwarotny*, *uzajemny* (узаемна-зваротны) *stan* (= *stan piereschadziačyŭ*); *stan niepiereschadziačyŭ*) (Л); тры станы (дзейны/актыўны (незалежны), *залежны/пасыўны*, *сярэдні* = зваротнае або супольнае дзеянне) (Т);

г) лад

Адрозныя рысы: чатыры лады (*abwiestny*, *nakazny* (загадны), *zaležny* (умоўны), *ahulny* (інфінітыў) *lad* (Л); тры лады (*абвестны*, *загадны*, *умоўны*) (Т);

д) катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці ў множным ліку

Адрозныя рысы: ажыўленасць асоб (мужчынскіх і жанскіх) і жывёл (Л); ажыўленасць асоб (мужчынскіх і жанскіх), але не жывёл (Т);

е) лік

Супольная рыса: два лікі (*adzinospaje*, *množnaje čyślo* Л; *адзіночны*, *множны* лік Т);

ё) асоба

Супольная рыса: тры асобы (*першая*, *другая*, *трэця асоба* Л, Т).

Б. СЛОВАЗМЯНЕННЕ ДЗЕЯСЛОВА

(*ADMIENA ČYNNIKA* Л; *ЗЬМЕНА ДЗЕЯСЛОВА* Т)

Абвесны лад

Спражэнне (*admiena* Л; *спражэньне* Т)

Адрозныя рысы: колькасць і паслядоўнасць спражэнняў: тры спражэнні (першае: *есці*, *даць*; другое: асновы на -е; трэцяе: асновы на -і; акрамя таго, раздзел пра дапаможныя дзеясловы *быць*, *мець* (Л)); два спражэнні (першае: асновы на -е; другое: асновы на -і) і нерэгулярныя дзеясловы *есці*,

даць, быць (Т). Крытэрыі спражэнняў: два крытэрыі (першая і другая асоба адзін. ліку цяпер. часу) (Л); два крытэрыі (другая асоба адзін. ліку і трэцяя асоба множнага ліку цяпер. часу) (Т). Каментарыі да марфаналагічных чаргаванняў пры спражэнні (Л), брак іх у Т.

Інфінітыў (*lad ahulny* Л; *незначальная форма* Т)

Супольная рыса: суфіксы *-ць* і *-ці* пасля галоснага; суфікс *-ці* пасля зычнага; суфікс *-чы* пасля велярнага.

а) цяперашні час

аа) першае спражэнне (*pieršaja admiēna* Л; *першае спражэнне* Т)

Супольныя рысы (Л, Т): ідэнтычныя актыўныя, пасіўныя і зваротныя асабовыя канчаткі; размежаванне націскных і ненаціскных асабовых канчаткаў; альтэрнатыўныя несуфіксальныя і суфіксальныя дзеяслоўныя формы ў трэцяй асобе цяп. часу тыпу *niasie/niasieć* (Л) і *kaže/kažeć* адносна *kaža/kažać* (Т);

аб) другое спражэнне (*druhaja admiēna* Л; *другое спражэнне* Т)

Супольныя рысы (Л, Т): ідэнтычныя парадыгмы (у адпаведнасці з сучаснай літ. мовай); у трэцяй асобе адз. і множнага лікаў дзеясловаў другога спражэння выступаюць часам тэматычныя галосныя першага спражэння тыпу *jon havora, jany latuć* Л, *ён гоне, гавора* Т. / *Адрозныя рысы*: нерэалізацыя акання ў першай паслянаціскай пазіцыі тыпу *jon káže* (Л); рэалізацыя акання ў гэтай пазіцыі тыпу *ён кáжа* (Т);

ав) змешанае спражэнне

Адрозныя рысы: каментарый да спражэння дзеясловаў змешанага спражэння, але брак іх класіфікацыі ў якасці асобнага спражэння (Л); брак каментарыя да змешанага спражэння (Т);

аг) атэматычныя дзеясловы

Супольная рыса: парадыгмы дзеясловаў *есці, даць* (але значная розніца ў параўнанні з іх парадыгмамі ў сучаснай літ. мове). / *Адрозныя рысы*: класіфікацыя двух дзеясловаў *есці, даць* як асобнае (= першае) спражэнне (Л); абмеркаванне асобных прыкмет гэтых дзеясловаў, але не класіфікацыя як асобнае спражэнне (Т);

ад) дапаможныя дзеясловы (*ратошнуја čynniki* Л; *брак тэрміна ў Т*)

Адрозныя рысы: асобны раздзел «*ратошнуја čynniki*» (Л); брак яго ў Т; поўная парадыгма цяп. часу дзеяслова «быць» з дапамогай яго гістарычных асабовых форм тыпу *ja (ješt), ty (ješ), jon, jana, jano jošć; ты (ješto), вы (jeście), jany jošć*, якія, аднак, заключаны ў дужкі (Л51); трэцяя асоба адз. л.

цяп. часу *ёсць* або *ё* (Т); дзеяслоў «мець» абмеркаваны як дапаможны і галоўны дзеяслоў, ён мае, акрамя таго, поўную парадыгму ва ўсіх часах (Л);

б) прошлы час

Адрозныя рысы: дакладнае апісанне формаўтварэння прошлага часу (Л); брак такога апісання ў Т;

в) плюсквамперфект / даўно мінулы час (*čas dawno proŝły* Л; *час запрошлы* Т)

Супольная рыса (Л, Т): рэдкі плюсквамперфект (у суадносінах да прошлага часу: запрошлае дзеянне адбылося раней за іншае прошлае дзеянне). / *Адрозная рыса* (адрозныя канструкцыі): складаны час тыпу *быў вярнуўся* (= *быў* + прошлы час) (Л); складаны час тыпу *быў прынёсшы, зробіўшы, пайшоўшы* (= *быў* + дзеепрыслоўе прошлага часу) (Т). (Пар. тыпалагічнае падабенства ням. плюсквамперфекта: *ich hatte gebracht, ich hatte gemacht, ich war gegangen.*);

г) будучы час

Супольныя рысы (Л, Т): размежаванне зак. простага і незак. складанага будучага часу; утварэнне прастата (сінтэтычнага) будучага часу з дапамогай прэфіксацыі форм цяп. часу; дапаможны дзеяслоў «быць» плюс інфінітыў (Л, Т) (значыць, у адпаведнасці з сучаснай літаратурнай мовай). / *Адрозныя рысы*: стварэнне складанага (аналітычнага) будучага часу (што датычыцца ўжывання дапаможных дзеясловаў і іх сінтаксічнай пазіцыі): два прэпазіцыйныя дапаможныя дзеясловы *быць, мець* плюс інфінітыў тыпу *budu rabić* або *maju rabić*, або постпазіцыйны дапаможны дзеяслоў *мець* тыпу *rabićimi* (Л) (у сучаснай літаратурнай мове тып *маю рabiць* = мадальная канструкцыя, а тып *рabićіму* = дыялектная канструкцыя буд. часу);

д) futurum exactum (*прадбудучы час* Т)

Супольная рыса (Л, Т): дапаможны дзеяслоў *буду* плюс дзеепрыслоўе прошлага часу тыпу *budu zrabіўŝy, budu pajŝойŝy* (рэдкая з’ява). (Пар. тыпалагічнае падабенства ням. *futurum exactum*: *ich werde gemacht haben, ich werde gegangen sein.*)

Імператыў (*nakazny ład* Л, загадны лад Т)

Адрозныя рысы: складаныя правілы стварэння форм загаднага ладу ў адзін. і множ. ліках (сярод іншага брак класіфікацыі па месцы акцэнта на аснове або на суфіксе) (Л); класіфікацыя форм загаднага ладу паводле месца акцэнта і канца асновы (Т) (= сучасная класіфікацыя).

Умоўны лад (zaležny lad Л; умоўны лад Т)

Супольная рыса (Л, Т): *прошлы час плюс часціца б(ы).*

Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе (prymietnyje i skaznyje formy Л; дзеяслоўная прымета і дзеяслоўнае прыслоўе Т)

Супольныя рысы (Л, Т): дзеепрыметнік мае супольныя рысы дзеяслова і прыметніка; дзеепрыслоўе мае агульныя рысы дзеяслова і прыслоўя; разуменне сувязі дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў з катэгорыямі часу і стану; функцыянальна-стылістычныя ўвагі да ўжывальнасці паасобных дзеепрыметнікаў. / *Адрозныя рысы*: больш дакладнае абмеркаванне стварэння і функцый розных дзеепрыметнікаў у Л-а, чым у Т-а, каторы задаволіўся ў гэтых адносінах некалькімі заўвагамі.

а) дзеепрыметнік цяп. часу незалежн. стану (prymietnaja forma ciap. času čynnaho stanu Л; дзеяслоўная прымета цяп. часу дзейнага стану Т)

Супольная рыса (Л, Т): стварэнне з дапамогай суфіксаў *-уч/-юч-* (дзеясловы першага спражэння тыпу *слухаючы*) і *-ач/-яч-* (дзеясловы другога спражэння тыпу *гаворачы*) і адпаведных прыметнікавых канчаткаў. / *Адрозныя рысы*: правапіснае размежаванне мужч. незалежнага дзеепрыметніка цяп. часу тыпу *hulaŋiŋuj, biariŋuj* ад дзеепрыслоўя цяп. часу / адначасовасці тыпу *hulaŋiŋu, biariŋu* (Л); брак такога правапіснага размежавання ў Т; ужыванне незалежнага дзеепрыметніка цяп. часу для скарачэння адносных сказаў у Л;

б) дзеепрыметнік цяп. часу залежн. стану (prymietnaja forma ciap. času padčynnaho stanu Л; дзеяслоўная прымета цяп. часу залежнага стану Т)

Адрозныя рысы: памылковая інтэрпрэтацыя зваротных дзеепрыметнікаў тыпу *robiacŋjsia* і прыметнікаў тыпу *znajomu, wiadomu* ў якасці залежных дзеепрыметнікаў цяп. часу (Л), аднак брак прыкладаў сапраўднага залежнага дзеепрыметніка цяп. часу ў Л і Т;

в) дзеепрыметнік прошлага часу незалежн. стану (prymietnaja forma proš. času čynnaho stanu Л; дзеяслоўная прымета прошлага часу дзейнага стану Т)

Адрозныя рысы: незадавальняючае тлумачэнне стварэння незалежнага дзеепрыметніка прошлага часу як далучэнне марфемы *-шы* да прошлага часу дзеясловаў незакончанага і закончанага трывання (тыпу *rabiŋŋuj*,

kazaišuj, minišuj; ssiekšuj, pryniesšuj (Л), у той час як на самай справе такі дзеепрыметнік паходзіць ад інфінітыўнай асновы з дапамогай суфіксаў *-ш-, -ўш-* і прыметнікавых канчаткаў (тыпу *ўзнікшы, стаяўшы*); брак каментарыя ў Т;

г) дзеепрыметнік прошлага часу залежн. стану (*prymietnaja forma proš. času padčynnaho stanu* Л; *дзеяслоўная прымета прошлага часу залежнага стану* Т)

Адрозныя рысы: фармаванне залежнага дзеепрыметніка прошлага часу з дапамогай інфінітыўнай асновы і суфіксаў *-н-* і *-т-*, а таксама прыметнікавых канчаткаў; правілы дыстрыбуцыі варыянтаў суфікса *-н-* (*-ан-, -ен-*) у Л; размежаванне дзеепрыметнікавых суфіксаў і брак спасылкі на іх канкурэнцыю ў літаратурнай мове і гаворках (Т); брак адпаведнага каментарыя ў Т;

д) дзеепрыслоўе цяп. і прош. часоў (*skaznaja forma ciap. i proš. času čynnao i padčynnaho stanai* Л; *дзеяслоўнае прыслоўе цяп. і прош. часоў* Т)

Адрозныя рысы: ужыванне катэгорый часу і стану як крытэрыі для класіфікацыі нескланяльных дзеепрыслоўяў (аналагічна да дзеепрыметніка) прыводзіць у Л-а да памылковага размежавання незалежн. і залежн. дзеепрыслоўяў цяп. часу, а таксама незалежн. дзеепрыслоўя прошл. часу; ужыванне незак. дзеясловаў для фармавання дзеепрыслоўяў цяп. і прошл. часоў, а зак. дзеясловаў толькі для стварэння дзеепрыслоўяў прошл. часу (Л); класіфікацыя дзеепрыслоўяў паводле крытэрыя часу прыводзіць у Т-а да дыферэнцыяцыі дзеепрыслоўяў цяп. часу (тыпу *нішучы, ходзячы*) і прошл. часу (тыпу *нісаўшы, хадзіўшы*), але бракуе ў яго класіфікацыі дзеепрыслоўяў паводле катэгорыі стану; для фармавання дзеепрыслоўяў прошл. часу характэрна выключнае ўжыванне дзеяслоўных асноў незак. трывання ў Т-а (тыпу *чытаўшы, лётаўшы, робіўшы*); у Т-а брак дзеепрыслоўяў, створаных на аснове дзеясловаў зак. трывання. У гэтых адносінах абедзве граматыкі супярэчаць сучаснай літаратурнай мове, дзе дзеепрыслоўі класіфікуюцца толькі паводле катэгорыі трывання.

V. РЭЗІЮМЭ

Граматыкі Луцкевіча і Тарашкевіча складаліся, відавочна, незалежна адна ад другой, таму што іх змест, структура, тэрміны, дэфініцыі і манера выказвання значна адрозніваюцца. У адпаведнасці са станам тагачаснага славістычнага і агульнага мовазнаўства ў абедзвюх граматыках на першым

месцы стаіць апісанне плана выражэння моўнай сістэмы (пераважна словазмяненне і катэгорыі змяняльных часцін мовы), у той жа час не зроблены грунтоўныя назіранні над зместам моўнай сістэмы (семантычна-функцыянальнае апісанне).

Адносна характару працы згаданых граматыстаў можна сказаць, што Луцкевіч вызначаеца схільнасцю як да падрабязных эмпірычных даследаванняў, так і да моўна-тэарэтычных разважанняў. У пэўных адносінах Луцкевіч вызначаеца больш глыбокім тэарэтычным роздумам (напрыклад, у галіне тэорыі трывання), чым Тарашкевіч, які звычайна імкнуўся да асабліва сціслага, яснага і лагічнага выказвання. Луцкевіч паслядоўна падыходзіў да дакументацыі формаўтварэння і словазмянення дзеяслова тагачаснай яшчэ дыялектна гетэрагеннай літаратурнай мовы, прымаючы пад увагу нават акцэнтныя варыянты і тыпы чаргавання. Недастатковая славістычная адукацыя Луцкевіча часам адчувальная ў яго методыцы і тэрміналогіі. Луцкевіч, напрыклад, не заўсёды паслядоўна размяжоўваў фанетычны і графічны ўзроўні (блытаніна гукаў і літар), меў недастатковыя веды ў марфемным аналізе, быў часам няпэўны ў адэкватнай ацэнцы і інтэрпрэтацыі пэўных моўных феноменаў (напрыклад, дзеяслоўных станаў і дзеепрыметнікаў).

Тарашкевіч жа больш кампетэнтны ў фанетыцы і арфаграфіі, ён лепш разабраўся ў пытаннях марфемнага аналізу і словаўтварэння, быў здольны сістэматызаваць моўны матэрыял, асэнсаваць складаныя праблемы і апісаць іх наглядным спосабам. Тарашкевіч пазбягае доўгіх тлумачэнняў адносна стварэння дзеяслоўных форм, мала звяртае ўвагу на рэдкія і дыялектныя дзеяслоўныя формы і канцэнтруецца на цэнтральных пытаннях дзеяслоўнага словазмянення (катэгорыі, спражэнні, парадыгмы), найбольш істотных і важных у працэсе навучання. Па гэтых прычынах граматыка Тарашкевіча, несумненна, мела значна большы ўплыў на кадыфікацыю і нармалізацыю беларускай літаратурнай мовы, чым рукапісная граматыка Луцкевіча. Можна, аднак, зыходзіць з таго, што таксама і праца Луцкевіча была шырока вядомая і карысная як для настаўнікаў, так і для некалькіх пакаленняў вучняў, спрыяла развіццю моўнай свядомасці, замацаванню і ўкараненню моўных норм сярод маладой беларускай інтэлігенцыі.

Абагульняючае падсумаванне зместу раздзелаў «Дзеяслоў» у абедзвюх граматыках прыводзіць да высновы, што ў галіне дзеяслоўных катэгорый і флексійных тыпаў, хаця і ёсць шматлікія адпаведнасці, сыходжанні, але існуе і вялікая колькасць адрозненняў.

Абедзве граматыкі выразна паказваюць, што літаратурная мова нашаніўскага перыяду значна адрозніваецца ад сучаснай літаратурнай мовы, таму што з часам знікалі розныя больш рэдкія марфалагічныя катэгорыі або абмяжоўваліся стылістычна, а флексійныя тыпы значна спрашчаліся. У галіне дзеяслоўных катэгорый і субкатэгорый звяртае на сябе ўвагу памяншэнне колькасці часоў (знікненне плюсквамперфекта і *futurum exactum*) і мадыфікацыя катэгорыі адушаўлёнасці. У адносінах да спражэння сярод іншага выразна вылучаецца адмена альтэрнатыўных (рэгіянальных і лакальных) варыянтаў (напрыклад, асабовых канчаткаў, змешванне тэматычных галосных), скасаванне постпазіцыйных форм будучага часу і новае фарміраванне парадыгм дзеясловаў *есці* і *даць*. Гэтыя змены ў катэгорыях і флексійных тыпах відавочна тлумачацца не толькі тэндэнцыямі ўнутрымоўнага спрашчэння і скасавання дыялектных прыкмет у ходзе нармалізацыі літаратурнай мовы, але і ўздзеяннем суседніх славянскіх моваў у выніку натуральнага моўнага кантакту, а таксама чужароднай мэтанакіраванай моўнай палітыкі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

Bieder H. Rękopiśmienna białoruska gramatyka Antoniego Łuckiewicza (Wilno 1916 r.): projekt wydania // Studia białorutenistyczne. 2010a. T. 4. S. 235–245.

Bieder H. Zur Sprache der handschriftlichen «Bielaruskaja hramatyka» (Wilna 1915–1916) von Anton Luckievič (Deklinaton der Substantive) // Мовознавство. 2010b. № 2–3. S. 83–97.

Łuckiewič A. Jak prawilna pisać pa biełarusku / ułażyў Anton Łuckiewič. Časć I. Wilnia, 1917.

Łuckiewič A., Stankiewič J. Bielaruski prawapis. Wilnia, 1918.

КРЫНІЦЫ

Л = *Łuckiewič A.* Bielaruskaja hramatyka pawodłuh lekcij, čytanych na Bielaruskich Wučycielskich Kursach u Wilni ŭ 1915–1916 hh. Časć I : Fonetyka i etymologija. Wilnia, 1916. (Рукапіс). Т = *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1918.

Упершыню: Новае ў беларусістыцы. Мовазнаўства : матэрыялы V Міжнар. кангр. беларусістаў, Мінск, 20–21 мая 2010 г. / пад рэд. С. М. Запрудскага, Г. А. Цыхуна. Мінск, 2012. С. 303–313.

ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ НЯМЕЦКІХ ЛЕКСІЧНЫХ ЭЛЕМЕНТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ З ПУНКТУ ГЛЕДЖАННЯ НЯМЕЦКАЙ ДЫЯЛЕКТАЛОГІІ

Вывучэнне нямецкага лексічнага ўплыву на беларускую мову – пад гэтым паняццем даследчыкі разумеюць у першую чаргу апасродкаванае запазычанне (праз пасрэдніцтва іншых славянскіх моў), а таксама непасрэднае запазычанне з нямецкай мовы – праводзіцца ў асноўным з 60-х гадоў¹. Пры гэтым даследчыкі менш цікавіліся нямецкім уплывам на новую літаратурную беларускую мову і сучасныя беларускія гаворкі, больш займаліся даследаваннем запазычанага лексічнага матэрыялу нямецкага паходжання ў старабеларускай мове.

У галіне вывучэння лексічных германізмаў у старабеларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. найбольшыя заслугі маюць Аркадзь Жураўскі, Іван Чартко, Роберт Тамушанскі, Вольга Галай². Гэтыя мовазнаўцы даследавалі перш-наперш тэматычныя групы нямецкай лексікі, распрацавалі яе знешнюю храналогію па помніках старабеларускай пісьменнасці, займаліся шляхамі запазычвання германізмаў (асабліва пасрэдніцкай роляй польскай мовы), падалі іх нямецкія прататыпы, абмеркавалі працэ-

¹ Выключэнне складае ранняя праца В. Вольскага «Пра словы нямецкага паходжання ў беларускай мове» (Узвышша. 1929. № 9–10. С. 97–100).

² Жураўскі А. І. Лексіка нямецкага паходжання ў беларускай пісьменнасці XV–XVIII стст. // Беларуская мова. Даследаванні па лексікалогіі / рэд. М. Суднік. Мінск, 1965. С. 60–73 ; Чертко И. И. Лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 661 / Акад. наук БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. Минск, 1967 ; Tamushanski R. J. German Loanwords in Middle-Byelorussian : Ph.D. thesis. London, 1974 ; Patry-Tamushanski R. J. German lexical borrowings in the «Chronicle of Barkulabava» and the «Memoirs» of Theodore Jeūlasheŭski // The J. of Byelorussian Studies. 1980. Vol. IV, № 3–4. P. 112–128 ; Галай О. М. Бытовая лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке: на материале письменных памятников XV–XVII вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Белорус. гос. ун-т. Минск, 1977.

сы іх адаптавання на розных узроўнях моўнай структуры¹ і адзначылі далейшае існаванне некаторых нямецкіх лексічных і словаўтваральных запазычанняў у сучаснай беларускай літаратурнай мове² і ў беларускіх гаворках³.

З прычыны апасродкаванага характару нямецка-беларускіх моўных кантактаў даследчыкі часам інтэрпрэтуюць нямецкі лексічны матэрыял у беларускай мове таксама на фоне іншых пластоў запазычанай лексікі (паланізмаў, лацінізмаў, украінізмаў, чэхізмаў, русізмаў). У гэтых адносінах каштоўнымі лексікаграфічнымі і лексікалагічнымі дапаможнікамі з'яўляюцца дыяхронныя працы А. Булыкі⁴ і калектыўная манаграфія аб гістарычным развіцці беларускай лексікі⁵.

¹ Галай О. М. Фонетическое варьирование слов немецкого происхождения в старобелорусском языке // Весн. БДУ. Сер. 4. 1976. № 2. С. 31–35 ; Яе ж. К семантическому освоению немецких заимствований в старобелорусском языке // Весн. БДУ. Сер. 4. 1975. № 2. С. 34–38 ; Bieder H. Die morphologische Adaptation deutscher Substantiva in Altweissrussischen Sprachdenkmälern aus der Sicht der deutschen historischen Morphologie // The J. of Byelorussia. Studies. 1978. Vol. IV, № 2. P. 3–24 ; Яго ж. Die deutschen -er-Bildungen in den westrussischen Texten aus der Sicht der deutschen und slavischen Wortbildung // Symposium Slavicum 1977 : Referate der III. Tagung bayerischer und österreichischer Slavisten, Innsbruck, 22.–23. Okt. 1977 / Hrsg.: E. Wedel, I. Galabov, H. Schelesniker. Innsbruck, 1980. S. 15–39. (Slavica Aenipontana. T. 3) ; Галай В. М. Словаўтваральная здольнасць германізмаў у старабеларускай мове // Беларус. мова і мовазнаўства. 1976. Вып. 4. С. 80–88.

² Розныя даследчыкі даволі часта разглядалі нямецкі словаўтваральны суфікс *-ip-*, які пранік праз рускую мову ў беларускую літаратурную мову ў XX ст. Гл.: Лобан М. П. Суфікс *-ip-* у беларускай мове // ЛіМ. 1948. 17 верас. ; Камароўскі Я. М. Аб суфіксе *-ip-* у беларускай літаратурнай мове // Настаўн. газ. 1958. 27 мая ; Мезенко А. М. Глаголы с элементом *-ip-* (*-ip-*) в составе суффикса в современном русском и белорусском языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02 / АН БССР, Ин-т языкознания. Минск, 1974 ; Баханькоў А. Я. Асваенне беларускай мовай іншамовных дзеясловаў з элементам *-ip-* // Беларус. лінгвістыка. 1980. Вып. 18. С. 22–31 ; Яго ж. Словаўтваральныя і семантычныя асаблівасці дзеясловаў з элементамі *-ip-* у складзе суфікса ў сучаснай рускай і беларускай мовах // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. 1980. № 5. С. 109–117 ; Василевский Н. С. О белорусских глаголах с суффиксом *-irava-* // Slavia Orientalis. 1980. Roczn. XXIX, № 1–2. S. 259–264.

³ Галай В. М. Нямецкія словы ў беларускіх народных гаворках: Назвы прылад і прадметаў гаспадарчага ўжытку // Беларус. мова. 1980. Вып. 8. С. 48–56.

⁴ Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мінск, 1972 ; Яго ж. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. Мінск, 1980.

⁵ Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова, А. І. Жураўскага, М. Р. Судніка. Мінск, 1970.

Дадатковую інфармацыю пра лексічныя і словаўтваральныя германізмы мы знаходзім у некаторых артыкулах, прысвечаных вывучэнню фаналагічнай і словаўтваральнай адаптацыі і лексіка-семантычнай інтэграцыі запазычанай лексікі ў цэлым, а таксама вылучэнню чужых словаўтваральных марфем у даўняй беларускай пісьменнасці, новай беларускай літаратурнай мове і сучасных беларускіх гаворках¹.

Беларусазнаўчыя працы на тэму нямецкай лексікі ў старабеларускай мове, што ўзніклі ў сямідзясятыя гады, добра напісаны з пункту гледжання славістыкі, але затое маюць некаторыя недахопы з пункту гледжання германістыкі, таму што іх аўтары да нядаўняга часу наогул не мелі доступу да германістычных прац, заставаліся без кантакту з прадстаўнікамі нямецкамоўнай германістыкі. Аўтары беларускіх адпаведных прац у гэтых адносінах звычайна задавальняюцца спасылкамі на паланістычныя крыніцы (гістарычныя і этымалагічныя слоўнікі польскай мовы), паланістам пакідаюць і пошукі нямецкіх лексічных прататыпаў запазычанняў.

Менавіта на германістычным аспекце нямецка-беларускіх моўных адносін мне хацелася б спыніцца.

Асабліва слабае месца ў названых вышэй беларусазнаўчых гісторыка-лінгвістычных даследаваннях – інтэрпрэтацыя старабеларускіх германізмаў або з пункту гледжання класічнай сярэдневерхнямецкай літаратурнай мовы XI–XIV стст., або з пункту гледжання наддыялектнай агульнанямецкай (новаверхнямецкай) літаратурнай мовы, якая фармавалася толькі з другой паловы XVII ст. Адзіна магчымай падставай параўнання для германізмаў у старабеларускай мове з’яўляецца менавіта ранненоваверхнямецкая мова з сярэдзіны XIV да сярэдзіны XVII ст.

Ранненоваверхнямецкая мова, мова пераходнага перыяду, не мае народнай моўнай сістэмы, а характарызуецца шматлікімі варыянтамі на ўсіх узроўнях мовы. Старэйшы этап ранненоваверхнямецкай мовы XIV–XV стст. асабліва адрозніваецца ад сярэдневерхнямецкай літаратурнай мовы больш выразнай дыялектнай дыферэнцыяцыяй.

Ранненоваверхнямецкі перыяд характарызуецца важнымі ўнутрымоўнымі і пазамоўнымі тэндэнцыямі развіцця. Развіваюцца новыя віды

¹ Булыка А. М. Фанетычная і марфалагічная адаптацыя запазычанняў у старабеларускай мове // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. 1970. № 6. С. 115–124 ; Jasińska-Socha T. O zapożyczeniach innosłowiańskich w starobiałoruskim systemie gramatycznym // Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej. Językoznawstwo. Warszawa, 1979. T. 3. S. 29–36 ; Акулаў І. М. Іншамоўныя словаўтваральныя фарманты ў беларускай мове // Беларус. мова. 1983. Вып. 11. С. 71–75 ; Вярхоў П. В. Запазычаныя назоўніковыя суфіксы ў беларускай мове // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. 1973. № 6. С. 118–127.

письменности и функциональные стили (мѣж іншым, узнікаюць рэгіянальныя нямецкія дзелявыя мовы). Пачынаецца так званая ўсходняя нямецкая каланізацыя, распаўсюджанне магдэбургскага права і друкарскай справы, зараджаецца Рэфармацыя.

За апошнія, 80-я, гады германістычная база для інтэнсіўнейшага вывучэння нямецкага ўплыву на славянскія мовы значна палепшылася. Былі апублікаваны асноўныя падручнікі па нямецкай гістарычнай граматыцы, дыялекталогіі¹, лінгвагеаграфіі², лексікаграфіі³, а таксама гісторыі нямецкай мовы⁴ і этымалогіі⁵. Германісты звярталі асаблівую ўвагу на вывучэнне заняйдзенага да гэтага часу ранненоваверхнянямецкага перыяду: выдалі некалькі падручнікаў і зборнікаў па гісторыі ранненоваверхнянямецкай мовы⁶ і шматтомную граматыку гэтай мовы⁷, пачалося выданне аб'ёмастага слоўніка гэтай мовы⁸.

Лексічныя германізмы ў старабеларускай мове маюць не толькі беларускія і польскія моўныя адзнакі, але і многія нямецкія дыялектныя асаблівасці. З пункту гледжання дыялектна дыферэнцыраванай ранненоваверхнянямецкай пісьменнасці, а таксама на аснове агульнанямецкіх і рэгіянальных нямецкіх моўных і лексічных атласаў тлумачыцца значная колькасць фанетычных, марфалагічных, словаўтваральных варыянтаў і лексічных сінонімаў у старабеларускай мове, а таксама ў іншых тагачасных славянскіх пісьмовых помніках.

¹ Dialektologie: Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung : in 2 Bde / W. Besch [u. a.]. Berlin ; New York, 1982–1983.

² Mitzka W., Schmitt L. E. Deutscher Wortatlas : in 19 Bde. Giessen, 1951–1972 ; Eichhoff J. Wortatlas der deutschen Umgangssprachen : in 2 Bde. Bern ; München, 1977–1978 ; König W. dtv-Atlas zur deutschen Sprache. 5. Auflage. München, 1983 ; Veith W. H., Putschke W. Kleiner deutscher Sprachatlas : in 2 Bde. Tübingen, 1984–1987.

³ Wörterbücher: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie : in 2 Bde / F. J. Hausmann [u. a.]. Berlin ; New York, 1989–1990.

⁴ Besch W., Reichmann O., Sonderegger St. Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung : in 2 Bde. Berlin ; New York, 1984–1985.

⁵ Pfeifer W. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen : in 3 Bde. Berlin, 1989 ; Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 22. Auflage. Berlin ; New York, 1989.

⁶ Philipp G. Einführung ins Frühneuhochdeutsche. Heidelberg, 1980 ; Penzl M. Frühneuhochdeutsch. Bern ; Frankfurt am Main ; New York, 1989 ; Wiesinger P. Studien zum Frühneuhochdeutschen. Göttingen, 1988.

⁷ Moser H., Stopp H., Besch W. Grammatik des Frühneuhochdeutschen : in 7 Bde. Heidelberg, 1970–1988.

⁸ Anderson R. R., Goebel U., Reichmann O. Frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Bd. 1– . Berlin ; New York, 1989– . Bd. 1. 1989.

Некалькі прыкладаў для ілюстрацыі сказанага ў галіне фанемнай субстытуцыі, адаптацыі граматычнага роду, словаўтваральнай варыянтнасці і лексічнай сінаніміі.

Фанемная субстытуцыя. Старажытнаверхняням. *bleh*, сярэдневерхняням. *blech* ‘бляха’, сярэдненіжняням. *blek*, *blick* ‘невялікая плошча’. Старабеларускае і беларускае *бляха*, запазычанае праз польскае *blacha*, адлюстроўвае, па-першае, верхнянямецкае паходжанне (распазнавальнае па так званаму другому або старажытнаверхнянямецкаму перамяшчэнню германскага зычнага *k* у верхнянямецкае *hh* (*ch*), на ніжнянямецкім жа абшары захавана германскае *k*); па-другое, тыповае для ўсходнесярэднянямецкіх гаворак зніжэнне старадаўняга шырокага *e* (графічна *ë* з дзвюма кропкамі) да *a* (г. зн. *blach*); затое ў баварска-аўстрыйскіх гаворках наступіла павышэнне і звужэнне галоснага асновы (параўн. аўстрыйскае *plech*, фанетычнае аблічча якога мы знаходзім у чэшскім *plech* і славенскім гутарковым *pleh*); па-трэцяе, паходжанне з сярэднянямецкіх гаворак па прычыне захавання першапачатковага германскага звонкага *b* у сярэднянямецкіх (а таксама ў ніжнянямецкіх) гаворках, бо ў баварска-аўстрыйскім *b* перасунута ў глухое [p] у пачатку і канцы слова (параўн. аўстрыйскае *plech*).

Адаптацыя граматычнага роду. Сярэдняням. *zēche*, сярэдненіжняням. *tēche*, новаверхняням. *Zeche*. Старабеларускае слова *цехъ* (рамесніцкі тэрмін), беларускае *цэх*, запазычанае праз польскае *siecz*, не адлюстроўвае верхнянямецкіх форм новаверхнянямецкага *Zeche* або сярэдневерхнянямецкага *zēche*, а дэманструе ўсячэнне галоснага *e* ў канцы слова на поўдні і захадзе нямецкага моўнага абшару, дзе вымаўляецца [zech], чым тлумачыцца мужчынскі род запазычання ў польскай і беларускай мовах.

Варыянтнасць словаўтваральных фармантаў. Варыянты *-ung/-ing*. Шматлікія старабеларускія запазычання з словаўтваральным суфіксам *-унокъ*, напрыклад *шацунокъ*, *ладунокъ*, *ратунокъ*, адлюстроўваюць апасродкаваны характар запазычання (праз польскае *-unek*) ранненоваверхнянямецкага суфікса *-ung[e]*, які выкарыстоўваецца для ўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў (ням. *Ladung*, *Schatzung*, *Rettung*) з абстрактным або канкрэтным значэннямі; некаторыя вытворныя гэтага тыпу, напрыклад старабеларускае *ордынокъ* ‘парадак’, перадаюць, аднак, баварскі суфіксальны варыянт *-ing*, выступаючы часта ў форме *-iing* у ранненоваверхнянямецкіх помніках. Зрэшты, суфіксальны варыянт *-inge* паўсюдна прадстаўлены таксама ў сярэдненіжнянямецкай пісьменнасці і ў сучасных ніжнянямецкіх гаворках.

Лексічныя сінонімы. Ням. *Stellmacher/Wagner*. Старабеларускі рамесніцкі тэрмін *стэльмахъ* ‘каляснік’, запазычаны праз сёння ўжо ўстарэлае

польскае *stelmach*, паходзіць з усходнясярэднямецкага *Stellmacher* (у адрозненне ад усходняніжнямецкага *Stellmaker, Stellmoker*), якому адпавядае сінонім *Wagner* на цэлым баварска-алеманскім абшары.

Падрабязны аналіз лексічных германізмаў у старабеларускай і старапольскай мовах засведчыў, што яны маюць пераважна прыкметы сярэднямецкіх гаворак, часткова таксама верхнямецкіх і толькі ў малой ступені ніжнямецкіх.

Вывучэнне германізмаў звычайна не выходзіць за рамкі пэўнай паддысцыпліны славістыкі (напрыклад, паланістыкі, русістыкі, багемістыкі) з-за адсутнасці адпаведных даследаванняў, што ахопліваюць цэлы дыяпазон славістыкі.

Укладанне гістарычных слоўнікаў паасобных славянскіх моў, развіццё іх гістарычнай лексікалогіі і дыялекталогіі, з аднаго боку, і падобныя дасягненні ў адпаведных галінах германістыкі, з другога, упершыню даюць магчымасць параўнальна-гістарычнага вывучэння ранніх германізмаў ва ўсіх славянскіх мовах. Такое параўнальнае даследаванне зробіць мажлівым, між іншым, вызначэнне ўнутранай храналогіі запазычанняў па крытэрыях дыферэнцыяцыі і развіцця кантактуючых моў, лінгвагеаграфічнае высятленне ўздзеяння паасобных нямецкіх дыялектных арэалаў на розныя славянскія мовы, вытлумачэнне ўнутрыславянскіх лексічных кантактаў. Зыходзячы з гэтага, на працягу 70-х і 80-х гадоў мною была складзена картатэка некалькіх тысяч нямецкіх запазычанняў ва ўсіх славянскіх мовах, якая налічвае каля пяцідзiesiąці тысяч картак. Храналагічныя рамкі матэрыялу ахопліваюць XIII–XVIII стст. Пры складанні былі выкарыстаны не толькі ўсе даступныя славянскія гістарычныя і этымалагічныя слоўнікі і іх картатэкі, але і шматлікія даўнія славянскія і нямецкія тэксты розных жанраў пісьменнасці. Мэта праведзенай работы – падрыхтаваць параўнальны слоўнік ранніх германізмаў ва ўсіх славянскіх мовах.

Упершыню: Матэрыялы I Міжнароднага кангрэса беларусістаў і юбілейнай сесіі АН Беларусі, прысвечанай 500-годдзю з часу нараджэння Ф. Скарыны, Мінск, май 1991 г. / пад рэд. А. Мальдзіса, Г. Сагановіча, Г. Цыхуна. Мінск, 1993. С. 126–131. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 1).

Гл. таксама: Германізмы ў беларускай мове / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генчэль ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск, 2015. С. 184–189).

РАЗВІЦЦЁ АЎСТРЫЙСКОЙ БЕЛАРУСІСТЫКІ Ў 1990-ыя ГАДЫ

Да пачатку 90-х гадоў большасць аўстрыйскіх славістаў яўна недаацэньвалі значэнне беларускай культуры, таму што колькасць прац па беларускай мове, літаратуры, гісторыі і культуры была нязначнай і абмяжоўвалася пераважна гістарычна-моўнай тэматыкай і папулярызацыйнай беларускай літаратуры.

Толькі ў выніку палітычнага пералому ў Усходняй Еўропе, пасля атрымання незалежнасці Беларусі і надання беларускай мове статусу дзяржаўнай значна павялічылася цікавасць аўстрыйскай універсітэцкай славістыкі да беларускіх праблем. Дзякуючы некаторай дэмакратызацыі грамадскага жыцця ў Беларусі ў першай палове 90-х гадоў на розных навуковых канферэнцыях былі ўстаноўлены шматлікія асабістыя кантакты паміж беларускімі і аўстрыйскімі вучонымі. Упершыню беларускія філолагі выступілі з лекцыямі ў аўстрыйскіх універсітэтах, пачалася рэалізацыя розных даследчых праектаў у галіне беларускага мовазнаўства, а ў сувязі з гэтым з'явіліся новыя курсы для студэнтаў, якія закранаюць беларусазнаўчую праблематыку, ва ўніверсітэтах Зальцбурга, Вены, Граца і Інсбрука.

У пачатку адраджэння некаторыя філолагі з Мінска, як Уладзімір Сакалоўскі, спецыяліст у галіне беларуска-заходнееўрапейскіх літаратурных і культурных сувязей, і Уладзімір Навумовіч, арганізатар Міжнароднай школы беларускай мовы, літаратуры і культуры, зрабілі асабліва многа для наладжвання навуковых кантактаў з асяроддзем аўстрыйскіх беларусістаў. Пад уражаннем новых памкненняў беларускай інтэлігенцыі да адраджэння на пачатку 90-х гадоў з'явілася мая праца на тэму абнаўлення беларускай мовы, літаратуры, культуры, гісторыі і царквы [1].

Да іншых значных навуковых дасягненняў у галіне беларусістыкі неабходна аднесці наступныя падзеі і публікацыі.

1. Кангрэсы

У маі 1991 г. я прыняў удзел разам з вядомым зальцбургскім прыхільнікам беларускай літаратуры і культуры Фердынандам Нойрайтарам [2] у I Міжнародным кангрэсе беларусістаў у Мінску, на якім выступіў з дакладам на тэму германізмаў у старабеларускай пісьменнасці [3]. У маі 1995 г. я быў удзельнікам II Міжнароднага кангрэса беларусістаў, на якім прачытаў

даклад на тэму абнаўлення сучаснай беларускай літаратурнай мовы на фоне славянскіх адраджэнцкіх рухаў у аўстра-венгерскай манархіі [4].

2. Сімпозіум у Зальцбургу

У кастрычніку 1991 г. Інстытут славістыкі Зальцбургскага ўніверсітэта арганізаваў сімпозіум «Моўная і культурная палітыка ў Беларусі». У ім прымалі ўдзел вучоныя з некалькіх краін, перш за ўсё з Беларусі, напрыклад выдатны спецыяліст у галіне гісторыі мовы Леў Шакун, ужо названыя гісторыкі літаратуры Уладзімір Сакалоўскі і Уладзімір Навумовіч, а таксама вядомая беларусістка Моніка Банькоўскі-Цюліг і група іншых аўстрыйскіх славістаў і гісторыкаў [5].

3. Лекцыі беларускіх вучоных у Аўстрыі

У першай палове 90-х гадоў зальцбургскія славісты арганізавалі выступленні з лекцыямі вядомых беларускіх вучоных у Зальцбургу і Вене. Сярод іх былі: Леў Шакун, даследчык старажытнай пісьменнасці, які ў сваёй лекцыі ахарактарызаваў галоўныя этапы развіцця беларускай мовы; лінгвагеограф і этымолаг Генадзь Цыхун прадставіў сітуацыю беларускіх гаворак у Расіі; паэт і спецыяліст у галіне гісторыі літаратуры Алег Лойка азнаёміў з новай канцэпцыяй беларускай літаратуры. Акрамя іх чакаліся выступленні ў Зальцбургу і іншых выдатных беларусістаў, напрыклад Аркадзя Жураўскага і Адама Мальдзіса, але па розных прычынах гэтыя лекцыі не адбыліся.

4. Выступленні з лекцыямі ў Аўстрыі і за мяжой

З другога боку былі атрыманы запрашэнні выступіць з лекцыямі па беларусістыцы ва ўніверсітэтах Патсдама, Грайфсвальда, Брно, Інсбрука. У гэтых лекцыях я асвятляў моўна-палітычныя праблемы ў Беларусі, паказваў функцыянаванне як беларускай мовы, так і рускай, і моў іншых нацыянальных меншасцей у межах Беларусі [6], а таксама ахарактарызаваў тыя палітычныя і ўнутрымоўныя фактары, якія абумовілі развіццё існуючых дасюль нормаў беларускай літаратурнай мовы.

5. Канферэнцыі

Прымаючы ўдзел у некаторых айчынных і замежных канферэнцыях, я звяртаў увагу ўдзельнікаў на праблему моўнай сітуацыі і моўнай палітыкі ў Беларусі, а таксама на крызіс нормаў беларускай мовы. На канферэнцыі «Моўная палітыка ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе», якая была арганізавана Венскім універсітэтам у лістападзе 1993 г. [7], а таксама на VI з'ездзе нямецкіх славістаў у Лейпцыгу ў кастрычніку 1994 г. [8] я меў магчымасць азнаёміць аўдыторыю з беларускімі сацыялінгвістычнымі праблемамі. На канферэнцыі, праведзенай Вышэйшай педагагічнай школай Олыштына ў

Лаве ў кастрычніку 1995 г. на тэму «Польшча і Усходняя Славія: культурнае сумежжа» [9] і на канферэнцыі, праведзенай універсітэтам у Інсбруку пад назвай «Узаемныя славянскія моўныя, літаратурныя і культурныя кантакты мінулага і сучаснасці» [10], я выступіў з дакладамі, прысвечанымі праблемам развіцця нормаў беларускай літаратурнай мовы.

На названай канферэнцыі ў Інсбруку выявілася, што венская славістыка праяўляе цікавасць да беларусазнаўчай тэматыкі. Вядомы славіст Джуліяна Бэстэрс-Дзільгер прачытала даклад на тэму «Успрыняцце расійскай моўнай палітыкі на Украіне і Беларусі» [11], малады ўкраініст Мішэль Мозер, даюць вядомы як даследчык «простай мовы» на Украіне, зацікавіўся праблемамі мовазнаўчай беларусістыкі.

6. Універсітэцкія лекцыі і заняткі

Рост зацікаўленасці аўстрыйскіх славістычных выкладчыкаў да беларусазнаўчай тэматыкі не мог не адбіцца таксама і на праграме ўніверсітэцкіх заняткаў. У Зальцбургскім універсітэце чыталіся і чытаюцца лекцыі па супастаўляльнай і параўнальна-гістарычнай граматыцы, а таксама праводзіцца практычныя заняткі па беларускай мове для студэнтаў-славістаў. У гэты перыяд выдатны беларускі славіст Адам Супрун пэўны час працаваў ва ўніверсітэце ў Грацы, дзе ён выкладаў не толькі агульнае і славянскае, але і беларускае мовазнаўства. У 1996 г. вядомая славістка Інгеборг Анхайзер, дырэктар Інстытута славістыкі ў Інсбруку, прачытала цыкл лекцый па беларускай мове.

7. Курсы нямецкай мовы ў БДУ

У 1994 годзе мною былі праведзены трохтыднёвыя інтэнсіўныя курсы нямецкай мовы для супрацоўнікаў, выпускнікоў і студэнтаў БДУ. Курсы, якія вялі выкладчыкі з Зальцбургскага і Венскага ўніверсітэтаў, былі паўтораны і ў 1995 годзе.

8. МАБ

Камітэт аўстрыйскіх беларусістаў, які належыць да Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў, нешматлікі, але вельмі актыўны. Як выглядае дзейнасць аўстрыйскіх беларусістаў з беларускага боку, апісаў у двух артыкулах Уладзімір Сакалоўскі [12].

9. Перспектывы беларускай мовы і культуры

Нядаўнія моўнапалітычныя тэндэнцыі, накіраваныя на абмежаванне беларускай мовы ў грамадскім жыцці краіны, адлюстраваны на шырокай дакументальнай базе ў працы «Аб дыскрымінацыі беларускай мовы ў Рэспубліцы Беларусь» [13].

10. Вынікі працы

Можна меркаваць, што публікацыі аўстрыйскіх беларусістаў у розных часопісах і навуковых зборніках на нямецкай, рускай, беларускай і польскай мовах, надрукаваныя ў Аўстрыі, Германіі, Чэхіі, Польшчы і Беларусі, уносяць пэўны ўклад у даследаванне і папулярызацыю беларускай культуры ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе.

Трэба спадзявацца, што нямецкамоўныя публікацыі і лекцыі дапамогуць славістам Германіі, Аўстрыі і Швейцарыі лепш разумець культурныя праблемы беларускага народа і выклічуць сімпатыю да яго. Дзейнасць аўстрыйскіх беларусістаў, такім чынам, можна разглядаць як крок да збліжэння беларускай і агульнаеўрапейскай культуры.

Пераклад Ядвігі Дода

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Bieder H.* Die Erste und Zweite Wiedergeburt der weißrussischen Sprache und Kultur // Georg Mayer zum 60. Geburtstag / Hrsg.: U. Bieber, A. Woldan. München, 1991. S. 405–451.

2. Weißrussische Anthologie / Hrsg. F. Neureiter. München, 1983.

3. *Бідэр Г.* Інтэрпрэтацыя нямецкіх лексічных элементаў у беларускай мове з пункту гледжання нямецкай дыялекталогіі // [Матэрыялы I Міжнароднага кангрэса беларусістаў і юбілейнай сесіі АН Беларусі, прысвечанай 500-годдзю з часу нараджэння Ф. Скарыны, Мінск, май 1991 г.] / пад рэд. А. Мальдзіса, Г. Сагановіча, Г. Цыхуна. Мінск, 1993. С. 123–131. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 1).

4. *Бідэр Г.* Абнаўленне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Весн. БДУ. Сер. 4. 1995. № 2. С. 19–22; у пашыранай версіі ў: Беларусь паміж Усходам і Захадам: праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу : матэрыялы II Міжнар. кангр. беларусістаў, Мінск, май 1995 г. / рэд.: У. Конан, А. Мальдзіс, Г. Цыхун. Мінск, 1997. С. 112–118. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 6, ч. 2).

5. Пашыраны тэкст даклада ў артыкуле: *Bieder H.* Die gegenwärtige sprach- und kulturpolitische Entwicklung in Weißrussland // Die Welt der Slaven. 1992. T. XXXVII, № 1–2. S. 142–168.

6. *Бідэр Г.* Языковая ситуация в Белоруссии // Opera Slavica. 1993. Роč. 3, č. 2. S. 1–10.

7. *Bieder H.* Sprachenpolitische Tendenzen in Weißrußland // Sprachenpolitik in Mittel- und Osteuropa / Hrsg.: R. Wodak, R. Cillia. Wien, 1995. S. 29–35.

8. Даклад апублікаваны ў пашыранай версіі ў выглядзе артыкула: *Bieder H.* Soziolinguistische Aspekte der weißrussischen Sprache // Zeitschrift für Slawistik. 1995. Bd. 40, H. 4. S. 398–414.

9. *Bieder H.* Tendencje rozwojowe norm białoruskiego języka literackiego: rusyfikacja, polonizacja czy białorutenizacja? // *Acta Polono-Ruthenica*. 1996. T. I. S. 301–308.

10. *Bieder H.* Perspektiven der Weißrussischen Standardsprache: Russifizierung, Polonisierung oder Weißrussifizierung? // *Die slawischen Sprachen*. 1995. T. 44. S. 25–34. У матэрыялах гэтай канферэнцыі надрукаваны іншы артыкул на названую тэму: *Bieder H.* Normprobleme der weißrussischen Standardsprache: Tendenzen der Russifizierung und Weisrussifizierung // *Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart* / Hrsg. I. Ohnheiser. Innsbruck, 1996. S. 115–128.

11. *Besters-Dilger J.* Die Rezeption der russischen Sprachenpolitik in der Ukraine und Weißrussland // *Die slawischen Sprachen*. 1995. T. 44. S. 49–66; а таксама ў: *Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart* / Hrsg. I. Ohnheiser. Innsbruck, 1996. S. 129–142.

12. *Соколовский В.* Новое возрождение в Белоруссии и развитие белорусско-западноевропейских культурных связей // *Opera Slavica*. 1993. Roč. 3, č. 4. S. 1–15 ; *Яго ж. Золушка Еўропы? Беларуская культура в Австрii и Швейцарii* // *Нёман*. 1996. № 10. С. 243–250.

13. *Bieder H.* Zur Diskriminierung der weißrussischen Sprache in der Republik Weißrussland // *Die slawischen Sprachen*. 1996. T. 50. S. 67–125.

Упершыню: Кантакты і дыялогі. 1997. № 3. С. 9–12.

СПІС ПРАЦ ПРАФЕСАРА ГЕРМАНА БІДЭРА, ПРЫСВЕЧАНЫХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І МОВАЗНАЎСТВУ

Das Litauische Statut von 1529: Bemerkungen zur historischen Orthographie und Phonetik der Altweissrussischen Rechtsprache // Wiener Slavistisches Jahrbuch. 1973. Bd. 18. S. 111–127.

Беларускі пераклад: Літоўскі Статут 1529 г. (назіранні над гістарычнай арфаграфіяй і фанетыкай старабеларускай юрыдычнай мовы) // Замежная мовазнаўчая беларусістыка на міжнародных з'ездах славістаў : зб. дакл. (да XV Міжнар. з'езда славістаў) / уклад., прадм., камент. Г. А. Цыхуна. Мінск, 2013. С. 26–38.

Das Litauische Statut von 1588: (Die Phonetik des westrussischen Originals im Vergleich zur polnischen Übersetzung) // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 1974. T. 14. S. 127–141.

Zur Erforschung des deutschen Lehngutes im westrussischen Schrifttum des 14. bis 17. Jahrhunderts // Opuscula Slavica et Linguistica. Festschrift für A. Issatschenko / Hrsg.: A. V. Isačenko, H. D. Pohl, N. Salnikow. Klagenfurt, 1976. S. 73–87. (= Schriftenreihe Sprachwissenschaft ; Bd. 1).

Zur Rolle des Polnischen bei der Übernahme von deutschem Lehnwort ins westrussische [weißrussisch-ukrainische] Schrifttum des 14.–17. Jhs. // Symposium Slavicum. Vorträge der II. Tagung österreichischer und bayerischer Slavisten, Regensburg, 24.–25. Okt. 1975 / Hrsg.: I. Galabov, H. Schelesniker, E. Wedel. München, 1976. S. 1–24. (Universität Regensburg. Slavistische Arbeiten ; Bd. V).

Die Rolle des Polnischen bei den älteren deutsch-westrussischen lexikalischen Lehnbeziehungen. (Phonetisch-phonologischer Aspekt). // Wiener Slavistisches Jahrbuch. 1978. T. 24. S. 7–21.

Die morphologische Adaptation deutscher Substantiva in Altweissrussischen Sprachdenkmälern aus der Sicht der deutschen historischen Morphologie // The J. of Byelorussia. Studies. 1978. Vol. IV, № 2. P. 3–24.

Die deutschen -er-Bildungen in den westrussischen Texten aus der Sicht der deutschen und slavischen Wortbildung // Symposium Slavicum 1977 : Referate der III. Tagung bayerischer und österreichischer Slavisten, Innsbruck, 22.–23. Okt. 1977 / Hrsg.: E. Wedel, I. Galabov, H. Schelesniker. Innsbruck, 1980. S. 15–39. (Slavica Aenipontana. T. 3).

Die Erste und Zweite Wiedergeburt der weißrussischen Sprache und Kultur // Georg Mayer zum 60. Geburtstag / Hrsg.: U. Bieber, A. Woldan. München, 1991. S. 405–451.

Die gegenwärtige sprach- und kulturpolitische Entwicklung in Weißrussland // Die Welt der Slaven. 1992. T. XXXVII, № 1–2. S. 142–168.

Інтэрпрэтацыя нямецкіх лексічных элементаў у беларускай мове з пункту гледжання нямецкай дыялекталогіі // [Матэрыялы I Міжнароднага кангрэса беларусістаў і юбілейнай сесіі АН Беларусі, прысвечанай 500-годдзю з часу нараджэння Ф. Скарыны, Мінск, май 1991 г.] / пад рэд. А. Мальдзіса, Г. Сагановіча, Г. Цыхуна. Мінск, 1993. С. 123–131. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 1).

Языковая ситуация в Белоруссии // Opera Slavica. 1993. Roč. III, číslo 2. S. 1–10.

Sprachenpolitik und Sprachengesetzgebung in Osteuropa (Sowjetunion und Russische Föderation) // Jahrbuch der Universität Salzburg. 1991–1993 / Hrsg. A. Buschmann. München ; Salzburg, 1995. S. 253–268.

Sprachenpolitische Tendenzen in Weißrußland // Sprachenpolitik in Mittel- und Osteuropa / Hrsg.: R. Wodak, R. de Cillia. Wien, 1995. S. 29–35.

Perspektiven der weißrussischen Standardsprache. Russifizierung, Polonisierung oder Weißrussifizierung? // Die slawischen Sprachen. 1995. T. 44. S. 25–34.

Soziolinguistische Aspekte der weißrussischen Sprache // Zeitschrift für Slawistik. 1995. Bd. 40, H. 4. S. 398–414.

Normprobleme der weißrussischen Standardsprache. Tendenzen der Russifizierung und Weißrussifizierung // Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. I. Ohnheiser. Innsbruck, 1996. S. 115–128.

Tendencje rozwojowe norm białoruskiego języka literackiego: rusyfikacja, polonizacja czy białorutenizacja? // Acta Polono-Ruthenica. 1996. T. I. S. 301–308.

Zur Diskriminierung der weißrussischen Sprache in der Republik Weißrussland // Die slawischen Sprachen. 1996. T. 50. S. 67–125.

Развіццё аўстрыйскай беларусістыкі ў 1990-ыя гады // Кантакты і дыялогі. 1997. № 3. С. 9–12.

Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Беларусь паміж Усходам і Захадам: праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу : матэрыялы II Міжнар. кангр. беларусістаў, Мінск, май 1995 г. / рэд.: У. Конан, А. Мальдзіс, Г. Цыхун. Мінск, 1997. С. 112–118. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 6, ч. 2.).

Перадрук, скарачаная версія: Абнаўленне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. 1995. № 2. С. 19–22.

Перадрук: Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2007. С. 11–17.

Перадрук: Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2010. С. 17–23.

Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. / адк. рэд.: Л. І. Сямешка, М. Р. Прыгодзіч. Мінск, 1998. С. 5–9.

Перадрук: Род. слова. 2001. № 9. С. 32–35.

Перадрук: Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2007. С. 8–24.

Перадрук: Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2010. С. 24–29.

Das Weißrussische // Einführung in die slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie) / Hrsg. P. Rehder. Dritte Auflage. Darmstadt, 1998. S. 110–125; Vierte Auflage. Darmstadt, 2003. S. 110–125.

Zur Abgrenzung der weißrussischen und ukrainischen Dialekte auf dem Gebiet des weißrussischen Westpolessien // Слово в диахронии и синхронии : сб. науч. ст. к 80-летию проф. М. Г. Булахова / отв. ред. А. М. Бордович. Минск, 1999. С. 3–20.

Konfession, Ethnie und Sprache in Weißrussland im 20. Jahrhundert // Zeitschrift für Slawistik. 2000. Bd. 45, H. 2. S. 200–214.

Беларускі пераклад: Веравызнанне, этнас і мова на Беларусі ў XX ст. // Край. 2002. № 3–4 (6–7). С. 89–109.

Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі // Язык и социум : материалы III Междунар. науч. конф., Минск, 4–5 дек. 1998 г. / отв. ред. Л. Н. Чумак. Минск, 2000. С. 26–32.

Перадрук: Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2007. С. 25–30.

Перадрук: Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2010. С. 30–35.

Sprachenpolitik und Sprachensituation in den Nachfolgestaaten der Sowjetunion // Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Wien ; Horn, 2000. Sonderband 5 : Vom Zerfall der Großreiche zur Europäischen Union – Integrationsmodelle im 20. Jahrhundert. S. 123–139.

Die weißrussische Standardsprache am Ende des 20. Jahrhunderts // Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum

21. Jahrhundert. Ein internationales Handbuch : in 2 T. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main [etc.], 2000. T. 2. S. 653–664. (Linguistik International ; T. 4).

Der Kampf um die Sprachen im 20. Jahrhundert // Handbuch der Geschichte Weißrußlands / Hrsg.: D. Beyrau, R. Lindner. Göttingen, 2001. S. 451–471.

Спроби нормування західнополіської літературної мікромови в Білорусі // Acta Polono-Ruthenica. 2001. T. VI. S. 429–437.

Die Sprachsituation des Westpoles'e (Weißrußland). Versuch einer diachronischen Darstellung // Беларусістыка. Belarusistyka. T. 1 (1999) / Hrsg. S. Koester-Thoma. Berlin-Blankenfelde, 2002. S. 40–60.

Religia, język, etnos i grafika w regionach wielokulturowych // Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim : materiały z Międzynar. konf. nauk., Białystok – Supraśl, 27–29 maja 2002 r. / red. Z. Abramowicz. Białystok, 2002. S. 200–203.

Развитие лексических и словообразовательных норм восточнославянских литературных языков в постсоветский период // Вестн. Междунар. славян. ун-та. Сер.: Филология. 2002. T. V, № 6. С. 3–10.

Polszczyzna północnokresowa jako zjawisko kontaktowe polsko-białorusko-litewskie. Uwagi metodologiczne // Acta Polono-Ruthenica. 2002. T. VII. S. 223–230.

Восточнославянские языки. Словообразование и культура языка // Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. T. 1 – / red. I. Ohnheiser. Opole, 2003 – . T. 1 : Słowotwórstwo. Nominacja. 2003. S. 359–373.

Перадрук: Восточнославянские языки. Культура речи // Весн. ГрДУ імя Янкі Купалы. Сер. 1, Філалогія. 2005. № 4 (35). С. 155–164.

Die Normentwicklung der ostslawischen Standardsprachen in der postsowjetischen Periode // Wiener Slawistischer Almanach. 2003. Bd. 52. S. 19–35.

Polsko-białoruski kontakt językowy w zakresie terminologii językoznawczej (na materiale Беларускай граматыкі для школ В. Тарасzkiewiczza) // Acta Albaruthenica. 2005. № 5. S. 203–211.

Розвиток української і білоруської літературних мов в XIX–XX ст. (Конвергентні і дивергентні процеси) // Studia Russica. 2005. T. XXII. S. 82–88.

Беларускі пераклад: Развагі аб развіцці беларускай і ўкраінскай літаратурных моў у XIX–XX ст. // Мовазнаўства : матэрыялы IV Міжнар. кангр. беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін», Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г. / пад рэд. С. Запрудскага, Г. Цыхуна. Мінск, 2010. С. 40–47. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 30).

Die sprachwissenschaftliche Terminologie in Branislaŭ Taraškevičs Беларускай граматыка для школ (Wilna, 1918) // Zeit – Ort – Erinnerung. Slawistische

Erkundungen aus sprach-, literatur- und kulturwissenschaftlicher Perspektive : Festschrift für Ingeborg Ohnheiser und Christine Engel zum 60. Geburtstag / Hrsg.: E. Binder, W. Stadler, H. Weinberger. Innsbruck, 2006. S. 343–365. (Slavica Aenipontana. T. 13).

Беларускі пераклад: Мовазнаўчая тэрміналогія ў Беларускай граматыцы для школ Браніслава Тарашкевіча (Вільня 1918) // Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2007. С. 31–49.

Беларускі перадрук: Мовазнаўчая тэрміналогія ў Беларускай граматыцы для школ Браніслава Тарашкевіча (Вільня 1918) // Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. Мінск, 2010. С. 35–52.

Sprachwissenschaftliche Weißrussistik in Österreich-Ungarn // Germanoslavica. Zeitschrift für germano-slawische Studien. 2006. Jg. 17, H. 1–2. S. 65–84.

Польскі пераклад: Białorutenistyka językoznawcza w Austro-Węgrach // Studia Wschodniosłowiańskie. 2007. T. 7. S. 217–237.

Беларуская лінгвістычная тэрміналогія 1920-х гадоў. Праблема моўных кантактаў // Мова – літаратура – культура : матэрыялы V Міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя прафесара Льва Міхайлавіча Шакуна), Мінск, 16–17 лістап. 2006 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; у аўт. рэд. Мінск, 2007. С. 281–286.

Terminologische Probleme der Satzklassifikation in der frühen weißrussischen Grammatikschreibung // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе : зб. да 75-годдзя праф. А. Мальдзіса / пад рэд. С. Запрудскага, А. Фядуты, З. Шыбекі. Мінск, 2007. С. 328–341.

Terminologia z zakresu składni w najstarszych gramatykach białoruskich // Studia białorutenistyczne. 2008. T. II. S. 329–346.

Die Sprachpolitik der Ukraine und Weißrusslands im Kontext internationaler Sprachplanung // Frankreich als Vorbild? Sprachpolitik und Sprachgesetzgebung in europäischen Ländern / Hrsg.: P. Braselmann, I. Ohnheiser. Innsbruck, 2008. S. 79–97.

Rękopiśmienna białoruska gramatyka Antoniego Łuckiewicza (Wilno 1916 r.): projekt wydania // Studia białorutenistyczne. 2010. T. 4. S. 235–245.

Zur Sprache der handschriftlichen «Biełaruskaja hramatyka» (Wilna 1915–1916) von Anton Luckievič (Deklination der Substantive) // Мовознавство. 2010. № 2–3. S. 83–97.

Беларускія граматыкі Антона Луцкевіча і Браніслава Тарашкевіча (Параўнальны аналіз дзеяслова) // Новае ў беларусістыцы. Мовазнаўства : матэрыялы V Міжнар. кангр. беларусістаў, Мінск, 20–21 мая 2010 г. / пад рэд. С. М. Запрудскага, Г. А. Цыхуна. Мінск, 2012. С. 303–313.

Пытанні фанетыкі і акцэнту ў рукапіснай Беларускай граматыцы Антона Луцкевіча (Вільня 1916) // Białorutenistyka Białostocka. 2012. T. 4. S. 267–277.

Die weißrussisch-russische Mischsprache (Trasjanka) als Forschungsproblem // Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede / Hrsg.: G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski. Frankfurt am Main, 2014. S. 91–118.

Die weißrussischen Grammatiken Anton Luckievič und Branislaŭ Taraškevič. Eine kontrastive Analyse // *Studia Białorutenistyczne*. 2014. T. 8. S. 157–175.

Z historii białoruskiej gramatykografii: Rękopiśmienne gramatyki Karusia Kahańca i Antona Łuckiewicza w aspekcie porównawczym // *Białorutenistyka Białostocka*. 2014. T. 6. S. 269–279.

Herausbildung der Standardsprache: Ukrainisch und Weißrussisch // *Die slawischen Sprachen / The Slavic Languages*. 2015. Bd. 2 / Vol. 2. S. 1412–1422.

Grammatiken der ukrainischen und der weißrussischen Standardsprache // *Die slawischen Sprachen / The Slavic Languages*. 2015. Bd. 2 / Vol. 2. S. 1917–1924.

Białoruś w niemieckojęzycznych publikacjach w latach 1910–1930 // *Białorutenistyka Białostocka*. 2015. T. 7. S. 333–343.

Anton Luckievič. Belaruskaja hramatyka. Časć I. Fanetyka i ɛtymalohija. Vil’nja, 1916 : in 2 Bde / Hrsg. H. Bieder. Oldenburg, 2017. (*Studia Slavica Oldenburgensia* ; 28.1–28.2).

Замежная беларусістыка (<i>І. С. Роўда</i>).....	3
Ад складальнікаў.....	5
З думай пра Беларусь (<i>М. Р. Прыгодзіч</i>).....	6
З блізкіх і далёкіх дарог (аўтабіяграфічныя нататкі)	11
З лінгвістычнай спадчыны Германа Бідэра	29
Граматыка Антона Луцкевіча	30
Літоўскі Статут 1529 г. (назіранні над гістарычнай арфаграфіяй і фанетыкай старабеларускай юрыдычнай мовы).....	101
Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння	117
Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы.....	125
Культура рэчы: восточнославянские языки.....	133
Развагі аб развіцці беларускай і ўкраінскай літаратурных моў у XIX–XX стст. (канвергентныя і дывергентныя з’явы)	148
Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі.....	157
Мовазнаўчая тэрміналогія ў «Беларускай граматыцы для школ» Браніслава Тарашкевіча (Вільня, 1918).....	164
Беларуская лінгвістычная тэрміналогія 1920-х гадоў. Праблема моўных кантактаў	187
Беларускія граматыкі Антона Луцкевіча і Браніслава Тарашкевіча (параўнальны аналіз дзеяслова).....	195
Інтэрпрэтацыя нямецкіх лексічных элементаў у беларускай мове з пункту гледжання нямецкай дыялекталогіі.....	206
Развіццё аўстрыйскай беларусістыкі ў 1990-ыя гады.....	212
Спіс прац прафесара Германа Бідэра, прысвечаных беларускай мове і мовазнаўству	217

Навуковае выданне

Замежная беларусістыка

**ГЕРМАН БІДЭР.
ВЫБРАНЫЯ ПРАЦЫ
ПА БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ**

Складальнікі:

Прыгодзіч Алена Аляксандраўна
Прыгодзіч Мікалай Рыгоравіч

Пераклад з нямецкай *А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіча*

Рэдактар *Н. В. Яненка*

Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*

Мастацкі рэдактар *Т. Ю. Таран*

Камп'ютарная вёрстка *В. У. Гасюк*

Карэктар *В. У. Лыскавец*

Падпісана да друку 15.12.2020. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Лічбавы друк. Ум. друк. арк. 13,02 + 0,93 укл. Ул.-выд. арк. 10,23 + 1,01 укл.
Тыраж 50 экз. Заказ 8435.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.

Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Выдавецка-паліграфічнае прыватнае ўнітарнае прадпрыемства «Данарыт».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/289 ад 17.04.2014.
Вул. Кастрычніцкая, 25, офіс 2, 220030, Мінск, Рэспубліка Беларусь.